

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

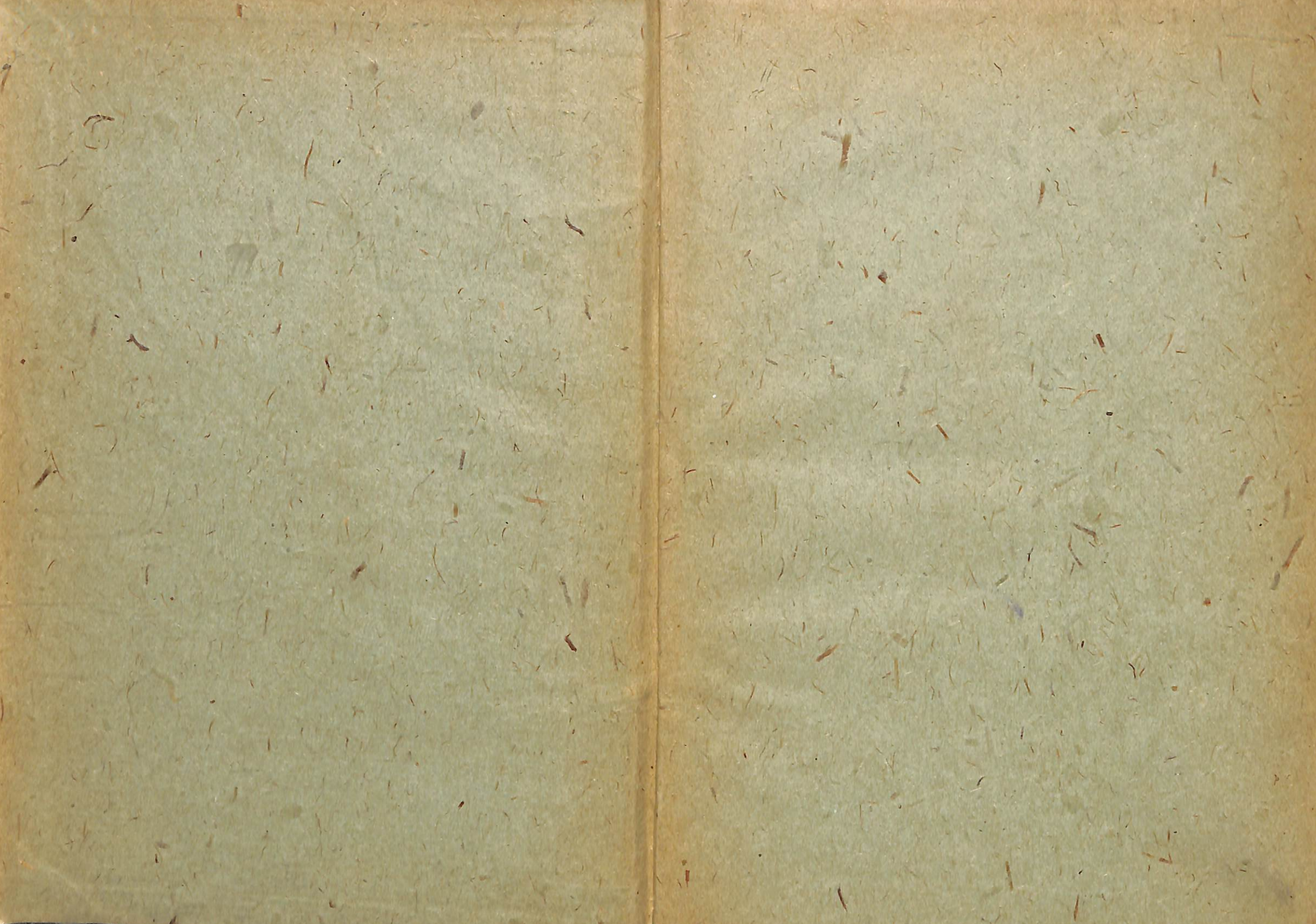
Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

1627

9(38)

4-57

2112
Ա.

ՄԵԾՆ ԱՂԷՔՍԱՆԴՐ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՈՒՍՈՒՑՉԱՊԵՏ ԲԵՆԻԱՄԻՆ ՎԻԼԵՐԻ

Ռուսերէնից թարգմանեց
ՎՐԹԱՆԷՍ ՔՅ. ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ

ՎԱՂԱՐՇԱՊԵՏ

Տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի

1903

30 MAY 2011
2 SEP 2006

ՄԵԾՆ ԱՂԷՔՍԱՆԴՐ

9(38)
4-57
44

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՈՒՍՈՒՑԶԱՊԵՏ ԲԵՆԻԱՄԻՆ ՎԻԼԵՐԻ

81012

Ուսուցիչի պարգևանք
ՎՐԹԱՆԷՍ ՔԶ. ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ
Տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի
1903

12.08.2013

1103 YAM 0 E

162X

ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌԻՆ

3/2

Որի հովանու չափ դաստիարակուել եմ

ՆՐԱ 1600-ԱՄԵԱԿԻ ԱՌԻԹՈՎ

Որդիական երախտագիտութեամբ

ՆՈՒԻՐՈՒՄ ԵՄ

ԻՍ ԱՅՍ ԱՌԱՋՆԱԴՏՈՒՂ ԵՐԱԽԱՅՐԻՔԸ

Дозволено цензурою 1 Марта 1903 г. г. Тифлисъ

ՄԵԾՆ ԱՂԷՔՍԱՆԴՐ

Ա.

Մանկութիւն եւ պատանեկութիւն

Ոչ մի պատմական անձնաւորութիւն նոր աշխարհ վերակազմելու գործի մէջ չէ մատուցել այնքան ծառայութիւն, որքան Աղէքսանդր Մեծը։ Նրա շրջանի պատմութեան մէջ իսկապէս միաձուլուած են կենսագրութիւնն ու պատմութիւնը։ Բոլոր անցքերը դասաւորուած են Աղէքսանդրի առաջնորդող ոգու ազդեցութեան համաձայն. ամեն բան խոնարհութեամբ հնազանդուած է նրա մեծ ոյժի առաջ։ Ուստի պատմելով այդ մի մարդու կեանքի մասին միայն՝ կարելի է ճշտութեամբ պարզաբանել նոյն ժամանակի պատմութիւնը։ Պատմական հոսանք միայն այնտեղ էր նկատուում, որտեղ գտնուում էր Աղէքսանդրը. իսկ նրա ներկայութիւնից դուրս կամ բոլորովին անյայտանում կամ թոյլ կերպով էր արտայայտուած նշանակում է, ինչպէ՞ս սխալուած են նրանք, որոնք ենթադրում են, թէ պատմութեան մէջ մարդկային կամքը երկրորդական դեր է խաղում, կամ ոչ մի նշանակութիւն չունի։ Ընդհակառակն, Աղէքսանդր Մեծի շրջանը, այժմ շատ տարածուած տնտեսական—նրկապաշտական ուսման հակառակ, համոզում է, որ նոյն իսկ եղական կամքը կարող է ամենազօր լինել։

Պրուտարքոսի խօսքերով, Մակեդոնացւոց Փիլիպպոս թագաւորը Պոտիդէին տիրելուց յետոյ երեք բարի լուր

ստացաւ. «Նա խմացաւ, որ իւր Պարմենէոն զօրապետը
յաղթել է Իլլիրացիներին, որ իւր ձին Ողիմպիական խա-
ղերի մէջ ստացել է մրցանակ, և որ իւր կինը որդի է ծնել
Աղէքսանդր անունով»: Կայ մի դրոյց էլ, թէ նոյն այդ դի-
շերը մեծ գոթաղբութիւն է պատահել Ասիայում, այն է.
այրուել է Եփեսոսում Դիանի տաճարը: Այդ իսկ ժամանակ
մարդկային պատմութեան մէջ սկսում էր մի նշանաւո-
րագոյն վայրկեան, այն է. մեռնում էր Աթէնքից և Սպար-
տայից դուռած հին կարգը և ծնւում նորը՝ նոր մարդ-
կանցով ու դադափարներով: Այն մանուկը, որին սահմա-
նուած էր այդ նոր աշխարհին որոշ ձև տալը, հին պատ-
մական աշխարհից դուրս ծնուեց, բայց լեզուներէ
խօսքերով, նրա երակներում հոսում էր երկու յոյն հե-
րոսների արիւն—հերքուլէսի՝ հօր կողմից և Արիլլէսի՝ մօր:

Աղէքսանդրը ծնուեց Պելլա քաղաքում, որ նրա հայր
Փիլիպպոսը Մակեդոնիայի մայրաքաղաք էր դարձրել հին
էգէի տեղ, ուր նրա նախորդները թագաւորել էին: Ինքը
Մակեդոնիան Յունաստանի հիւսիսային սահմանում գտ-
նուած մի փոքրիկ երկիր էր, ուր բնակում էին Պելագոպցի,
Թրակացի և Իլլիրացի ծագումով ցեղեր: Նրանք բնա-
կութիւն էին հաստատել առաւելագէս դաշտավայրում,
որ ամբողջ թագաւորութեան միջուկն էր. դրա կեդրոնումն
էր Պելլան, Լիդիա փոքրիկ գետի ափին: Այդ տէրութիւնը
գեղջուկների մի երկիր էր, ուր գոյութիւն չունէր ոչ դա-
սակարգ և ոչ կաստա: Արիստոտելի խօսքերով, թագաւո-
րական իշխանութիւնը այդտեղ պահպանել էր իւր բոլոր
սկզբնական իրաւունքները, նոյն իսկ Սպարտայից աւելի:
Թէև իշխանութիւնը մէկ սերնդի էր պատկանում, բայց
գահաժառանգութեան մասին առանձին կանոն գոյութիւն
չունէր, և սովորաբար թագաւոր էր դառնում ամենաար-
ժանաւորը նրա ներկայացուցիչներից: Խոշոր հողատէրերը՝
թագաւորի վասսալներն էին ու զինակիցները, իսկ զօրքը
կազմուած էր ազատ գիւղացիներից: Վարձկանների մասին
խօսք անգամ չըկար: Թէև մակեդոնացիք ցեղով անկաս-

կած յոյն էին, բայց, անշատուած Յունաստանից՝ նրանք
պահպանել էին անարատութեամբ իրանց սկզբնական, հիւ-
սիսային չիկահեր, խաժախ տիպը. խօսում էին տեղական
կոպիտ բարբառով, որը երբէք չէր ունեցել դրաւոր և մա-
տենադրական ձև: Չընայելով, որ Մակեդոնիան օտարա-
յած էր Յունաստանի քաղաքակրթութիւնից և գեղարուես-
տական առաջադիմութիւնից, սակայն Արգոլիդից սերուած
նրա թագաւորները միշտ յոյներ էին համարւում, և նրան-
ցից մէկը Ե. դարում Ք. ծ. ա. թոյլտուութիւն ստացաւ
Ողիմպիական խաղերին մասնակցելու, որտեղ ստացաւ ա-
ռաջին մրցանակը: Այդ ժամանակից սկսած Ատտիկէի
լիզուն տիրապետեց մակեդոնական արքունիքում, և թա-
գաւորներն ամեն կերպ աշխատում էին մակեդոնական
հասարակութեան մէջ յունական կուլտուրա տարածել, որի
համար իրանց մօտ էին հրաւիրում նշանաւոր յոյներ:
Յիրաւի, Սոփոկլէսն ու Սոկրատէսը հրաժարուեցին այդ
պատուից, բայց Հիպոկրատէսը գնաց Մակեդոնիա, իսկ
Եւրիպիդէսն այնտեղ անցկացրեց իւր վերջին տարիները:
Փիլիպպոսի մօտուորագոյն նախորդների մշտական ձգտում-
ները—Մակեդոնիան յունական տէրութիւն դարձնելու և յու-
նական գործերի ու Արևելքի հետ կառնի մէջ մասնակցելու
—գտան եռանդուն կողմնակից Աղէքսանդրի հօր մէջ:

Ահա թէ ինչ հանգամանքում ծնուեց ազագայ համաշ-
խարհային հերոսը: Նա իւր ամբողջ կեանքի ընթացքում
հաւատարիմ մնաց իւր ծագմանը և իւր թարմ, անաղարտ ու
կարող զօրութեամբ Մակեդոնիայի կատարեալ որդին եղաւ:
Իւր ծնողների վերաբերութեամբ՝ նա հօր կողմից ժա-
ռանդել էր խոհեմութիւն և կաղմակերպող տաղանդ, իսկ
մօր—Ողիմպիայի կողմից՝ վառ դադափարականութիւն: Ու-
ղիմպիան Էպիրի թագաւորի դուստրն էր և իւր ամուսնու-
նման վճռական, եռանդոտ ու ինքնասէր բնաւորութիւն
ունէր: Այդ պատճառով էլ նրանց ամուսնութիւնը բաղդա-
ւոր չէր, թէև Փիլիպպոսը սիրահարուած էր պսակուել:
Նրանցից իւրաքանչիւրի ինքնասիրութիւնը բոլորովին տար-

քեր էր: Փիլիպպոսը սառնարիւն էր, խոհեմ ու խորամանկ հաշուադէտ, իսկ Ուլիմպիան՝ դիւրագրգիռ, կրքոտ և դիւրաբորբոք. անձնատուր ոգևորութեան և վերայական իդէալականութեան: Աղէքսանդրը մօրից ժառանգել էր իւր տաք բնաւորութիւնը, որը արտայայտուում էր ոչ միայն վայրենի զայրացկոտ վարմունքով, այլև դէպի ընկերները՝ վիպական խանդաղատութեամբ, դէպի թոյլերը՝ քնքոյշ կարեկցութեամբ և ազնիւ մեծահագուծեամբ, որով դէպի ինքն էր դրաւում ամենքին, և կրօնական խորին շղագմունքով՝ որն ստիպում էր նրան յարգանքով կանգ առնել իւրաքանչիւր տաճարի և պատգամախօսի առաջ, երկիւղածութեամբ երկրպագութիւն մատուցանելու անտեսանելի ուժերին: Ընդհակառակն, խոհեմ, մարդոց և դէպքերի վերայ ունեցած իւր գործնական հայեացքով, նոյնպէս և միշտ իւր ժամանակին ու վճռականապէս գործելու փայլուն ընդունակութեամբ՝ նա պարտական էր իւր հօրը:

Թէ Աղէքսանդրը որքան իւր ծնողների իսկական դաւալն էր, ցոյց կըտայ, նոյնինքն և նրա կեանքի պատմութիւնը: Մեծ զօրութեամբ, բարձր ձգտումներով և ազնիւ, ու դէպի պարտականութիւնն ունեցած գաղափարական գիտակցութեամբ, որոնցով գերազանցեց իւր ծնողներից, նա պարտական էր, որոշ չափով, իւր գեղեցիկ կրթութեանը: Փիլիպպոսը հպարտանում էր, որ ինքնուս էր, և ամեն բան իրան էր պարտական, բայց նա որոշեց, որ իւր որդին և ժառանգը ստանայ մի այնպիսի դաստիարակութիւն, որով կարողանար պարծենալ ամեն մի յոյն: Որքան յայանի է, Աղէքսանդրը հին պատմութեան մէջ ամենալաւ օրինակն է հանդիսանում, թէ ինչ կարող է անել մարդու համար կանոնաւոր մտաւոր զարգացումը:

Մինչև վեց տարեկան հասակը նա կանանց բաժնում մեծացաւ և նանի քալաւ էր (материнским сыном) այն մտքով, որ նա բոլորովին մօր ազդեցութեան տակ էր գտնւում. մօրը հօրից աւելի էր սիրում, և իւրացնում

էր մօր բարոյական բնաւորութեան գլխաւոր գծերը: Ամենից աւելի նրան խնամում էր նրա Լանիկ անունով ծծմայրը, որին Աղէքսանդրը սիրում էր ոչ միայն իւր մանկութեան հասակում, այլ և իւր ամբողջ կեանքի ընթացքում: Մի հին մատենագրի խօսքերով, նա տածում էր դէպի այդ ծծմայրը «իսկական որդիական սէր»: Լանիկի որդիներից Պրոտէ անունով մէկը, որը Աղէքսանդրի հասակակից էր, կրթուեց վերջինիս հետ միասին և նրա մօտ էլ մնաց, իբրև նրա մշտական գործակիցներից մէկը:

Եօթ տարեկան հասակում մակեդոնացոց ապագայ հերոսը այդ մարդոց ձեռքն անցաւ: Նրա համար նշանակեցին դայեակ՝ անշնորհ, միջակ ընդունակութեան տէր Լիսիմախին, և դաստիարակ՝ Ուլիմպիայի ազգական Լէոնիդէսին: Խիստ, դաժան բնաւորութեան տէր Լէոնիդէսը գլխաւորապէս հոգում էր իւր սանիկի կարգապահութեան մասին: Նա ամենից աւելի ուշադրութիւն էր դարձնում նրա բնական զարգացման վերայ և աշխատում էր վարժեցնել, որպէս զի նա կարողանար տանել ամեն տեսակ դժուարութիւններ ու զրկանք, նոյնպէս և ատել շռայլութիւնը: Աղէքսանդրի իսկ խօսքով՝ Լիոնիդէսը միշտ քրքրում էր նրա իրերը, իմանալով թէ չէ բերել արդեօք մայրը երեխայի համար որևէ քաղցրաւենիք կամ շռայլութեան առարկայ: Լէոնիդէսի մանկավարժական սխտէմի վերաբերութեամբ երկու հետաքրքիր անեկդոտներ կան Պլուտարքոսի մէջ: Մի անգամ Աղէքսանդրի արշաւանքների ժամանակ Կարիայի թագուհին ուղարկում է նրա համար իւր ճորած ամենալաւ խոհարարները: Բայց Աղէքսանդրն ասում է, որ խոհարարների պէտք չունի, որովհետև իւր ծերունի դաստիարակ Լէոնիդէսը վաղուց արդէն տուել է նրան երկու հիանալի խոհարարներ և դրանք են. նախաճաշի համար՝ թեթիկ նախաճաշ: Միւս անեկդոտը վերաբերում է այն խիստ անտեսութեան, որը Լէոնիդէսը ներշնչել էր իւր աշա-

կերտին: Մի անգամ Աղէքսանդրը զոհաբերութեան ներկայ գտնուելով, երկու ամի խունկ վերցրեց և ձգեց կրակի վերայ: Բայց Լէոնիդէսը մի կողմ քաշեց Աղէքսանդրին և ասաց. «Երբ թագաւոր լինես այնպիսի երկրի վերայ, ուր խնկեմի կը բռննի, այն ժամանակ կը ձգես խունկ, որքան կը կամենաս, իսկ այժմ, անտես եղիր»: Յետոյ, Գաղա քաղաքը մեծ աւարով երբ առաւ՝ Մակեդոնիա ազգակաճներին, բարեկամներին ու ընկերներին ընծաներ ուղարկելիս՝ Աղէքսանդրը յիշեց Լէոնիդէսին էլ և ուղարկեց նրան մեծ քանակութեամբ խունկ հետևեալ մակագրութեամբ. «Այժմ դու՝ խնայողութեան համար կարող ես չը վերաւորել աստուածներին»:

Իւր սէրը գէպի իւր վերակացու Լիսիմախին արտայայտեց աւելի պարզ կերպով երբ նա արդէն թագաւոր էր և պաշարել էր Տիւրոսը: Անձնագոհ ծերունին մինչև այդ ժամանակ միշտ իւր աշակերտի հետ էր, և ուղեկցում էր նրան բոլոր արշաւանքների մէջ: Մի անգամ Աղէքսանդրը մի փոքր դեղով ուղևորուեց Անդրիքանանի ստորոտները զօրքի և նրանց ձիերի համար խոտ և ուրիշ ուտելիքներ պատրաստելու նպատակով: Լիսիմախը հետևեց նրան և այդ արշաւանքում, բայց երբ նրանք ստիպուած եղան ձիերից իջնել ու լեռնային նեղ անցքով վեր բարձրանալ՝ ծերունին սկսեց յետ մնալ և, վերձապէս, յոգնածութիւնից էլ բոլորովին չէր կարողանում գնալ: Աղէքսանդրը մտաց նրա հետ մի քանի զինուորներով, իսկ գունդը ոչինչ չը նկատելով, շարունակեց իւր ճանապարհը: Մակայն, վրայ տուեց ցուրտ գիշերը, և, ինչպէս ցոյց էին տալիս պահնորդների կրակները, շուտով երևաց՝ որ թշնամին մօտիկ է: Աղէքսանդրը մէն մինակ համարձակ կերպով յարձակուեց մօտագոյն կրակի վերայ, սպանեց կրակի մօտ տաքացող թշնամական զինուորներից երկուսին և վառուող փայտը ձեռին վերադարձաւ իւր ընկերների մօտ: Նրանք իսկոյն մի մեծ կրակ արին և թրշնամին, հեռուից տեսնելով մեծ բոցը, կարծեց թէ շրջա-

պոտուած է ահողին բանակով, ուստի և փախաւ: Հանգիստ գիշերելով, միւս առաւօտը Աղէքսանդրը յաջողութեամբ բանակ հասցրեց իւր ծերունի դայեակին:

Աղէքսանդրի մանկութեան մասին քիչ տեղեկութիւններ է պահպանուել, միայն յայտնի է, որ նա մեծացել էր որպէս համարձակ, քաջ, եռանդոտ, ինքնակամ և անհանգիստ մի երեխայ: Բուցեալի պատմութիւնը, որի ճշմարտութեան մասին կտակած չըկայ, ծառայում է նրա մանկութիւնը ամենալաւ բնորոշող գիծ: Այդ էպիզոդի (դէպքի) ժամանակ նա 12 տարեկան էր, ահա թէ ինչպէս է պատմում Պլուտարքոսը դրա մասին: Փէլոնիկ թեսաղացին Փիլիպպոսին առաջարկեց գնել իւր «Բուցեալ» ձին տաներեք տաղանդի: Բոլորը դաշտ դուրս եկան, որպէս զի փորձեն ձին, բայց ձին չափազանց խոշոր և անօգուտ երևաց: Չին ոչ որի չէր թոյլ տալիս մօտենալ իրան, և Փիլիպպոսի ծառաներից ոչ ոք չէր կարողանում նրա վերայ թռչել: Թագաւորը զգուանքով հրամայեց ձին, որպէս մի վայրենի կենդանի յետ տանել: Բայց Աղէքսանդրը, այդտեղ ներկայ գտնուելով, ասաց. «Այդ ձին չափազանց լաւն է, դրա հետ այդպէս կոպիտ վարուել չէ կարելի»: Փիլիպպոսն սկզբում ուշադրութիւն չէր դարձնում երեխայի խօսքերի վերայ, բայց երբ նա շարունակեց թախանձել, յուզուել, այն ժամանակ հայրը ասաց. «Ի՞նչ ես քեզից մեծերին քննադատում, կարծես նրանցից լաւ գիտես, թէ ինչպէս պէտք է ձիու հետ վարուել»: Նրա դէմ երեխան առարկեց. «Յամենայն դէպս, ես այդ ձիու հետ նրանցից աւելի լաւ կը վարուէի»:—Ի՞նչ կը տաս ինձ, եթէ այդ քեզ չը յաջողուի»:—Իւպիտերը վկայ, ես կը վճարեմ ձիու գինը»,—աղաղակեց Աղէքսանդրը: Հայրը ծիեաղեց, իսկ երեխան ուղիղ ձիուն մօտեցաւ, բռնեց նրա սանձը ու ձիու գլուխը արեգակին դարձրեց: Նա այդպէս արեց, որովհետև ձին խրտնում էր իւր ստուերից: Ապա նա վաղեց ձիու հետ մի քանի քայլ-շոյնով նրան և փաղարշական խօսքեր ասելով, իսկ երբ

ձին մի քիչ հանդարտեց, Աղէքսանդրը թռաւ նրա վերայ: Նա երկար ժամանակ պահում էր ձիւն սանձը, քայց չէր քաշում ու ծեծում: Սակայն, երբ նա համոզուեց, որ ձին դադարել է այլ ևս նետարդային լինելուց և խիստ ցանկանում է արշաւել, թոյլ տուեց վազելու, դրդելով ու կողերին խթելով: Փիլիպպոսը և նրան շրջապատող բոլոր անձինք անհանգստութեամբ նայում էին այդ տեսարանին. քայց երեխան երբ արշաւասոյր վերադարձաւ ուրախութիւնից և հպարտութիւնից շառագունած՝ բոլորն էլ ողջունեցին նրան հիացմամբ: Փիլիպպոսն ուրախութիւնից արտասուեց, իսկ երբ երեխան ձիւն վայր իջաւ, դրկեց նրան ու ասաց. «Ձաւակ, վնասուի քեզ թագաւորութիւն՝ քո ընդունակութիւններին համաձայն. Մակեդոնիան քո համար շատ փոքր է»:

Այդ ժամանակից սկսած Բուցեալը դարձաւ Աղէքսանդրի սեպհականութիւնն ու անանջատ ընկերը: Դա մի ահիպարանոց սեւ նժոյգ էր, ահագին մեծութեամբ ու սպիտականիչ ճակատով: Նա ուղեկցեց Աղէքսանդրին նրա բոլոր արշաւանքներում և մասնակից եղաւ նրա հետ բոլոր կռիւների վտանգներում: Աղէքսանդրն այնպէս էր սիրում այդ նժոյգին, որ ոչ ոքի թոյլ չէր տալիս նրան հեծնել: Կարելի է յիշել Աղէքսանդրի մանկութեան և երեք բնորոշիչ յատկութիւններն էլ: Դեռ տղայ հասակում նա այնպէս էր փափագում գործունէութեան, որ երբ նրա հօր յաղթութիւնների մասին լուրեր էին հասնում՝ ասում էր իւր ընկերներին. «Հայրս ամեն բան կանի, բոլորին կը յաղթի. ինձ ու ձեզ էլ բան չի մնայ կատարելու»: Մանկական հասակից նա չափազանց հակումն ուներ դէպի քաղաքականութիւնը, և միայն այդ փառքն էր բարձր դասում: Այնպէս որ, երբ ընկերները նրան հարցրին. կը կամենայ նա մասնակցել Ուլիսիական խաղերին և արագափազութեան համար մրցանակ ստանալ, որովհետեւ, յիշաւի, լաւ վազող էր, — նա պատասխանեց. «Ի հարկէ կը կամենամ, եթէ միայն մրցակից»:

Ներս թագաւորներ լինին: Այդ խօսքերի մէջ, ինչ ասել կուզի, ոչ թէ գոռոզութիւն, որ նա երբեք չէր ունեցել. այլ երևում էր ցանկութիւն՝ որ Ուլիսիական խաղերումն էլ քաղաքական յաղթութիւններ տանի: Դեռ մանուկ հասակից թէ որքան էր հետաքրքրում նրան քաղաքականութիւնը, ցոյց է տալիս այն տարօրինակ ընդունելութիւնը, որ նա, հօր բացակայութեան ժամանակ, ցոյց տուեց Պարսից դեսպաններին: Տասնամեայ երեխան վարուեց նրանց հետ դարմանալի քաղաքավարութեամբ ու շնորհքով. իսկ հարցերը, որ նա տալիս էր դեսպաններին, նրանց ճանապարհորդութեան, երկրի հաղորդակցութեան միջոցների, Պարսից թագաւորի անձնաւորութեան, նրա զօրքի կազմակերպութեան և երկրի զօրութեան մասին — հիացրին դեսպաններին:

Որքան Աղէքսանդրը մեծանում էր, Փիլիպպոսն այնքան աւելի համոզւում էր, որ նրան միայն խստութեամբ կրթել անկարելի է: Ընդհակառակն, չափազանց խստութիւնից նա յամառ ու կոպիտ էր դառնում. իսկ համոզման միջոցով կարելի էր անել նրա հետ ինչ և կամենային: Ուստի 13 տարեկան հասակում Աղէքսանդրի հայրը նրա յետագայ դաստիարակութեան շարունակութիւնը Արիստոտէլ մեծ փիլիսոփային յանձնեց. Աղէքսանդրի պէս աշակերտի համար դժուար էր գտնել նրանից աւելի լաւ ուսուցիչ: Գերմանացի պատմաբան Յելլի խօսքերով. «Մէկը կոչուած էր ամբողջ աշխարհը նուաճելու և նրան հրամայելու, իսկ միւսը՝ դաւաւ և հնազանդեցրեց իրան մարդկային մտքի և մարդկային գիտութեան նոր աշխարհը»: Արիստոտէլը Աղէքսանդրի դաստիարակութիւնը ստանձնելուց յետոյ, Պէլլի հարաւարեմտեան կողմն գտնուած մակեդոնական Էմաթիա գաւառի Նիէս քաղաքում դրպրոց հիմնեց: Այդ դպրոցում Աղէքսանդրը ուսանում էր մի քանի յայտնի մարդկանց որդոց հետ: Արիստոտէլը 8 տարի մնաց Նիէսում և իւր աշակերտի դահ բարձրանալուց անմիջապէս յետոյ տեղափոխուեց Աթէնք, ուր

բայց արաւ իւր նշանաւոր դպրոցը Լիցէումում: Բայց այն 8 տարիներից, որ նա անցկացրեց Մակեդոնիայում, միայն 4-ը ամբողջովին նուիրեցին Աղէքսանդրի մտաւոր զարգացմանը, որովհետեւ հետեւեալ տարիները, թէեւ շարունակում էր զբաղուել նրանով, բայց ոչ միշտ, վասն զի թագաժառանգը այն ժամանակ մտել էր քաղաքական ու զինուորական ասպարէզը:

«Հօրս եւմ պարտական գոյութեամբս,—ասում էր յետոյ Աղէքսանդրը, իսկ արժանաւոր կեանք վարելու գիտութեամբս՝ Արիստոտէլ ուսուցչիս»։ Ըստ երևոյթին՝ Արիստոտէլն ամենից աւելի ուշադրութիւն էր դարձրել իւր սանի էստէտիկական և գեղարուեստական կրթութեան վերայ: Նա Աղէքսանդրին սովորեցրել էր քերականութիւն, ճշմարտութեամբ հետեւելով այն օրէնքին՝ թէ քերականութիւնը միջոց է և ոչ նպատակ: Ի հարկէ գրականութիւնը մեծ տեղ էր բռնում «Պօէտիկա»-ի* հեղինակի դաստաւանութեան համակարգութեան (սխտեմա) մէջ. և, ամենայն հաւանականութեամբ, այդ դրքի շատ երեսներն օրինակ են հանդիսանում, թէ ինչ էր բերանացի սովորեցրել Արիստոտէլը իւր աշակերտին՝ Հոմերոսի և յունական մեծ ողբերգականների վերաբերութեամբ: Ինչպէս յայտի է, մակեդոնական հերոսը միշտ վառ սէր էր տածում դէպի Հոմերոսն ու ողբերգականները (գրամատուրգները): Նա, Բակտրիայի անապատներում, բանակի միօրինակ ձանձրալի կեանքում, կարգալով Եւրիպիդէսի, Սոփոկլէսի և Էսքիլէսի դրքերը, բաւականութիւն էր գըտնում: Իսկ Եղիականը սրի հետ դառնում էր միշտ նրա բարձի տակ: Արիստոտէլը թէեւ հանգարտ, սառնարիւն գիտնական փիլիսոփայ էր և չունէր ոչ դրաւիչ արտայայտութիւն, ոչ ախորժելի բնաւորութիւն, բայց կարողանում էր ներշնչել իւր աշակերտների մէջ սէր դէպի նոր դասաւարտները և նոր ճշմարտութիւնները: Այդ պատճառով

*Ման. Տեսութիւն բանաստեղծական ստեղծագործութեան

Փիլիպպոսը շատ դո՛ւ էր Արիստոտէլից. և, որդու հետ ունեցած մի զրուցից յետոյ ասաց. «Մենք զուր տեղը չենք պատուել Արիստոտէլին և թոյլ տուել նորից շինելու այն քաղաքը, որտեղ նա ծնուել է. բարձր վարձատրութեան է արժանի այն մարդը, որ սովորեցրել է քեզ գործունէութեան և թագաւորների պարտականութեան վերաբերութեամբ մի այդպիսի ուղիղ հայեացք,—միւսնոյն է, թէ նա ինչպէս է զարգացրել—Հոմերոսի մեկնաբանութեամբ, թէ այլ ճանապարհով»:

Նիէսի դպրոցում Արիստոտէլի աւանդած պաշտօնական առարկաների թուում կար բնական պատմութիւնն էլ, և յետոյ Աղէքսանդրը միշտ հետաքրքրւում էր բնագիտութիւնով: Դո՛ւ բարձրանալով, նա իւր նախկին ուսուցչին 800 տաղանդ տուեց կենդանաբանութիւն ուսումնասիրելու համար, իսկ իւր արշաւանքների ժամանակ Արիստոտէլին 1000 մարդ յանձնեց զանազան տեղերի կենդանիների բնաւորութիւնը ուսումնասիրելու համար: Պլուտարքոսի խօսքերով, Աղէքսանդրը, իւր կեանքի յետագայ շրջաններում մի քանի անգամ բժշկական հմտութիւն էլ ցոյց տուեց, որը նա Արիստոտէլից էր սովորել: Ինչ վերաբերում է իւր մեծ դաստիարակչի փիլիսոփայական ուսման, նա, ըստ երևոյթին, ամենից աւելի՝ բարոյագիտութեան և քաղաքականութեան դասերից էր օգտուել: Նրա ամբողջ կեանքում կարելի էր նկատել փիլիսոփայական հասանք, որը արտայայտւում էր նրա ցանկութիւնների ընդարձակութեամբ, ձգտումների վե՛հ բնաւորութեամբ, աղնիւ զզուանքովը՝ դէպի ամեն մի մանր և ցած բան և յարատեւ ջանքովը՝ մարդել իրան նուրբ բարոյական զգացմունքներով: Աչքի առաջ ունենալով նրա ինքն իրան իշխելը, յարաբերութիւնը դէպի կանայքը և զգայական հաճոյքների վերայ հայեացքը, նա իւր ժամանակակիցներից անհամեմատ բարձր էր կանգնած: Պլուտարքոսի խօսքերով՝ Աղէքսանդրը Արիստոտէլից ոչ միայն բարոյագիտութիւն և քաղաքականութիւն էր սովորել, այլ և մասամբ բնազանցութիւն և ան դադանի աս-

տուածաբանական տեսութիւնները, որ ժամանակի իմաստունները չէին քարոզում՝ բացարձակ կերպով։ Իբրև ապացոյց, թէ Աղէքսանդրն որքան բարձր էր գնահատում Արիստոտելի այդ վերջին ուսմունքը, Պլուտարքոսը առաջ է բերում պատանի թագաւորի մի նամակը ուղղած իւր նախկին ուսուցչին, որը, Աղէքսանդրի Ասիայում ունեցած պատերազմների ժամանակ, կտորներ էր հրատարակել վերև յիշած ուսմունքից. «Աղէքսանդրը Արիստոտելին, միջոցն Դու վատ վարուեցիր, ակրօամատիքական (գաղտնի) տեսութիւններդ ժողովրդականացնելով։ Ինչով պէտք է տարբերուենք ուրիշներից՝ եթէ այդ տեսութիւնները, որով մենք դատարարակուել ենք՝ սեպհականութիւն դառնան և ամեն մէկին։ Ինչ վերաբերում է ինձ, ես աւելի շուտ բարձրագոյն ուսման կը ցանկայի, քան ուժի ու զօրութեան»։

Այդպիսով կրթութիւն ստանալով Աղէքսանդրը 16 տարեկան հասակում քաղաքական տապարէզ դուրս եկաւ։ 340 թուին Ք. Ճ. ա. ամառը Փիլիպպոսը Բիւզանդիայի դէմ արշաւեց, իսկ որդուն, Պլուտարքոսի ասելով «թողեց իւր կնիքն ու տէրութեան մասին հոգսերը»։ Ըստ երեսութիւն՝ որդին հօրից աւելի յաջող էր գործում։ Այն ժամանակ, երբ Փիլիպպոսը Բիւզանդիայի մօտ պարտութիւն էր կրում և պատճառ դառնում Մակեդոնիայի դէմ Աթենացւոց կռուին՝ Աղէքսանդրը Վերին Սպրիտոնի ամերում խաղաղեցնում էր մի ապստամբ ցեղ։ Յարձակմամբ վերցրեց նրանց գլխաւոր քաղաքը, հեռացրեց այն տեղից բոլոր նախկին բնակիչներին, նրանց տեղ բնակեցրեց նոր, մակեդոնական շահերին նուիրուած քաղաքացիներ և այդ քաղաքը անուանեց Աղէքսանդրոպոլ։ Հետեւեալ տարին նա դարձեալ կառավարեց տէրութիւնը, որովհետև հայրը առաջուան պէս զբաղուած լինելով Բիւզանդիայի և Խերսոնէսի դէմ պատերազմով՝ բացակայեց։ Վերջապէս 338 թ. Մակեդոնիայի ապագայ հերոսը մասնակցեց հօր արշաւանքներին և Խերսոնէան ճակատամարտում փայլեց մի այնպիսի քաջութեամբ, որ Փիլիպպոսը հիացաւ և նայն իսկ չը վի-

րաւորուեց՝ երբ մակեդոնացիք, վարժուելով պատանու երկամեայ խնամակալութեանը, ասում էին. «Աղէքսանդրը թագաւոր է, իսկ Փիլիպպոսը՝ զօրավար»։ Խերսոնիայի մօտի ճակատամարտը վերջնականապէս փոխեց Յունաստանի բաղդը, և ենթարկեց նրան մակեդոնական գերիշխանութեանը։ Յունական տէրութիւնների միանալը մակեդոնական գերիշխանութեան տակ, իսկ յետոյ բոլոր յոյն աշխարհի գլուխն անցած՝ Պարսից դէմ պատերազմը — Փիլիպպոսի սիրած հոգսերին իւթերն էին, սկսած այն ժամանակից, երբ նա, դեռ պատանի, երեք տարի պատանդ էր Թէբէում, որը յունաց ամենամեծ ռազմագէտ Էպամինէնտի ձեռքի տակ իւր քաղաքական մեծութեան գագաթնակէտին էր հասել։ Դա՛ բարձրանալով և իւր անյաղթելի մակեդոնական փալանդները կազմակերպելով՝ Փիլիպպոսն սկսեց եռանդուն կերպով իրականացնել իւր մտադրութիւնները։ Հանգամանքների շնորհիւ նրան յաջողուեց միջին Յունաստանի դուրս ծերին միջամտել, որտեղ ծագել էին արիւնհահեղ ներքին կռիւներ։ 346 թ. նա իւր զօրքով անցաւ Թերմփիլէի կիրճը. վերջացրեց թերացիների և փոկիացիների մէջ Դելփեան տաճարի պաշտպանութեան համար բարձրացած սրբազան պատերազմը և տիրեց տաճարին, որպէս զի խաղաղացնէ երկու կողմերը։ Փոկեան գրաւելով Ամփիկտոնեան խորհրդին անդամ դարձած և Պիւթեան խաղերի նախագահութեանը հասած՝ Փիլիպպոսը արագութեամբ սկսեց իւր աղդեցութիւնը Յունաստանի վերայ տարածել։ Յունական բոլոր պետութիւնները երկու բանակի էին բաժանուել — Մակեդոնական և Հակամակեդոնական։ Այդ երկու կուսակցութիւնների կռիւը սաստկացաւ աւելի Աթէնքում, ուր պահպանողականները կամենում էին որ Փիլիպպոսը բոլոր յոյների առաջնորդը լինի, ուստի և հայրենիքի դաւաճան էին կոչում, մակեդոնացւոց հակառակ էին ազատամիտները՝ Դեմոսթենէսի նախագահութեամբ։ Բայց մինչ այդ նշանաւոր հռետորը, իւր փառաւոր Փիլիպպիկներն էր արտասանում, որ փառաւոր Փիլիպպոսի դէմ ահարկու-

346 թ. հունիս

ԽԶ ՄԻՍԻՆԻ
ՀԱՅԿԱՅԵԱՆ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ
1922

ճառեր ասում, վերջինս տոկունութեամբ, հանդարտ, կարծես առանց նկատելի լինելու, աւելի և աւելի տարածում էր իւր յափշտակիչ թաթը:

345 թ. Մակեդոնացիք օգնեցին Արգոսին և Մեկեոնացւոյ՝ Սպարտայի դէմ: Հետեւեալ դարնանը Էպիրոսը ենթարկուեց նրանց ազդեցութեան, իսկ 340 թ. Փիլիպպոսը պատերազմ սկսեց աթենացւոյ դէմ, թէև ակամայ, որովհետև նա ցանկանում էր խաղաղ ճանապարհով դառնալ յունաց առաջնորդ: Բայց Դեմոսթենէսը իւր կուսակիցներով ձեռք բերեց Աթէնքի իշխանութիւնը և մինչև այն աստիճան գրգռեց աթենացւոյ հայրենասիրութիւնը, որ Յունաստանի ազատութեան համար վերջին անգամ պատերազմը անհրաժեշտ համարուեց: Այդ պատերազմը Խէրոնէի մօտ՝ յոյների համար կորստաբեր վախճան ունեցաւ: Բայց Փիլիպպոսը Թէբէին, դաւաճանութեան համար, օրինաւոր կերպով պատժելուց յետոյ, դէպի աթենացիք արտայայտեց ազնիւ մեծահոգութիւն, թէև քաղաքական հաշիւների վերայ հիմնած: Աթենացւոյ գերիների մէջ դրա՞նում էր մակեդոնական կուսակցութեան պատկանող Դեմոստենոսը, որը Խէրոնեան յաղթութիւնից յետոյ եղած մակեդոնական խնճոյքում համարձակ կերպով ասաց Փիլիպպոսին. «Թագաւոր, բաղդը յաջողել է քեզ Ագամեմնոնի դերը խաղալ, բայց դու, ծաղրելով գերիներին, Թերսիդէսի դիմակն ես ծածկում երեսիդ»: Այդ ազնիւ անկեղծութիւնը դիւր եկաւ թագաւորին, և Փիլիպպոսը յանձնեց Դեմոսթեն ուղևորուել Աթէնք, և խաղաղութիւն հաստատելու համար յայտնել իւր համաձայնութիւնը աթենացիներին՝ որոնք պատրաստուում էին ոգի ի բռն պաշտպանուելու: Այդ ժամանակ աթենացիք ուրախացած՝ դեսպաններ ուղարկեցին մակեդոնական բանակը, իսկ Փիլիպպոսը խաղաղութեան բանակցութեան համար Աթէնք ուղարկեց Աղէքսանդրին ու իւր սիրելի զօրավար Անտիպատրոսին: Պատանու առաջին փորձը քաղաքական ասպարիզի վերայ սրակուեց կատարեալ յաջողութեամբ: Այդ դէպքում առաջին անգամ յաղ-

թանակում է ոչ թէ Փիլիպպոսի խորամանկ քաղաքականութիւնը, այլ Աղէքսանդրի լայն մեծահոգութիւնը:

Թէև աթենացիք ներքին դժգոհութեամբ պահպանեցին կատարեալ ինքնավարութիւն, բայց կորցրին ծովային գերիշխանութիւնը: Եգէեան ծովում միայն չորս կղզի մնաց նրանց և իսկապէս՝ Փիլիպպոսի գերիշխանութեան տակ կազմուած դաշնակցութեան մէջ մտան:

337 թուին Փիլիպպոսը մտածեց ամուսնանալ Կլէովպատրայի հետ, որը մակեդոնական ազդեցիկ իշխաններից մէկի, Ստալլի ազգականուհին էր: Մինչև այդ ժամանակ Ոլիմպիան, չը նայելով իւր կրքոտ, հրամայող բնաւորութեան, համբերում էր ամուսնու բոլոր դաւաճանութիւններին, բայց այս անգամ արդէն նա կատաղեց, որովհետև կասկածում էր, թէ Փիլիպպոսի նոր ամուսնութիւնը կարող էր նպաստել իւր որդի Աղէքսանդրին գահի իրաւունքից զրկելուն, որովհետև այս երկրորդ ամուսնութիւնից ծնուելիք զաւակը կարող էր դահաժառանգ հրատարակուել: Պսակադրութեան խնջոյքի ժամանակ հարբած Ստալլը կրակի վերայ իւղ ածեց, ցանկանալով որ աստուածներն օրհնէին նոր ամուսնական կապը՝ մակեդոնիայի համար իսկական դահաժառանգի ծննդեամբ: Աղէքսանդրը չը համբերեց այդ վարմունքին, իւր բաժակը Ստալլի վերայ նետեց և աղաղակեց. «Անպիտան, հապա ես ինչ եմ քո կարծիքով— ապօրինի՞ զաւակ»: Փիլիպպոսը բարձրացաւ իւր օթեակից և մերկացրած սրով որդու վերայ յարձակուեց, բայց, զայրոյթի և դինու ազդեցութեան տակ սայթաքեց ու ընկաւ: Այդ ժամանակ Աղէքսանդրն ասաց. «Այս մարդը կամենում է եւրոպայից Ասիա անցնել, բայց ընկաւ՝ մի օթեակից միւսը անցնելիս»:

Այդ խայտառակութիւնից յետոյ անմիջապէս Ոլիմպիան հեռացաւ իւր եղբօր, Էպիրի թագաւորի մօտ, իսկ Աղէքսանդրը ուղևորուեց դէպ ի հեռաւոր Իլլիրիան, հօր դէմ օգնութիւն ձեռք բերելու նպատակով: Մինչ այս մինչ այն Փիլիպպոսը հասկացաւ, որ մի շատ դժուար դրու-

Թեան մէջ է ընկել, մակեդոնիայի ամբողջ երկրասարդու-
թիւնը յարած էր Աղէքսանդրին, և իւր ընտանիքի հետ
հաշտուելու համար օգտուեց Կորնթոսի պետական գոր-
ծիչ Դեմարատի՝ Պելլա այցելելուց։ Փիլիպպոսի այն հար-
ցին, թէ ապրում են յոյներն իրար հետ խաղաղ և համա-
ձայն, Դեմարատը համարձակ պատասխանեց. «Փիլիպպոս,
քեզ ինչ վայել է յոյների մասին հոգալ, երբ ինքդ քո տան
մէջ անպատուաբեր վէճ ես յարուցեր»։ Փիլիպպոսը ոչ միայն
չը վիրաւորուեց, այլև ինքրեց Դեմարատին որ հաշտեցնի
նրան իւր որդու հետ։ Բարեխիղճ յոյնը կաւաւ այդ գործին
և յաջողութեամբ աւարտեց։ Աղէքսանդրը Պելլա վերա-
դարձաւ. բայց նրա մայրը մնաց Էպիրում, ուր ամբողջ ազգա-
բնակութիւնը դրդուում էր Փիլիպպոսի դէմ նրա անարժան
վարմունքի պատճառով դէպի իրանց թագաւորի ազգա-
կանուհին։ Պարսից դէմ արշաւանքի դուրս գալուց առաջ,
Փիլիպպոսը կամեցաւ Էպիրոսի հետ գործը վերջացնել։ Այդ
պատճառով, նա վճռեց իւր աղջիկը, Աղէքսանդրի քոյրը,
Էպիրի թագաւորին կնութեան տալ։ Պատկազրութիւնը
նշանակուած էր 336 թ. օգոստոսին Ք. Ճ. ա. Էդէսում։

Այդ հանգիսի առթիւ բոլոր ընտանեկան երկպառա-
կութիւնները մոռացուեցին, և Ոլիմպիոն Մակեդոնիա վերա-
դարձաւ։ Բայց ճոխ հանդէսներից յետոյ երկրորդ օրը, երբ
Փիլիպպոսը մտնում էր թատրոն, ուր լինելու էր հանդիսաւոր
ներկայացում, սպանչի հարուածից անշնչացած վայր ընկաւ
իւր կեանքի 47-րդ և թագաւորութեան 34-րդ տարին։

Բ.

Աղէքսանդրի Գահ բարձրանալը. — Առաջին արեւաւմեցները.
Պարսից դէմ պատերազմի պատրաստութիւնները։

Աղէքսանդրի դահ բարձրանալու ժամանակ, ոչ միայն
նա ինքը, այլ և ամբողջ Մակեդոնիան գտնուում էր կրիտի-
քական դրութեան մէջ։ Մի կողմից դուրս էին եկել հա-

կառակորդներ, որոնք նրա դահի վերայ ունեցած իրա-
ւունքը վիճելի էին դարձնում. իսկ միւս կողմից — Յունաս-
տանին ու Մակեդոնիային երեք կողմից շրջապատող — Էռ-
նային ցեղերը պատրաստ էին ապստամբելու։ Առանց բոլե-
կորցնելու՝ Աղէքսանդրն ամենից առաջ ամրացրեց իւր
իշխանութիւնը հակառակորդների յաւակնութիւնից։

Փիլիպպոսի մահից մի քանի օր առաջ Կլէոփատրան
որդի էր ծնել, և նրա քեռի Ատալլը, փոքր Ասիայի մա-
կեդոնական զօրքերի հրամանատարը, իւր աներ Պարմե-
նէոնի հետ միասին, ի հարկէ, պատրաստ էր Փիլիպպոսի
կրտսեր որդու իրաւունքները մակեդոնական դահի վերայ
պաշտպանելու։ Հին մակեդոնական կուսակցութեան մի
մասը պէտք էր, անկասկած, այդ հոգով արտայայտէր իւր
միտքը, իսկ նրա միւս մասը հակուեց յօգուտ Ասիոյի, որ
Փիլիպպոսի մեծ եղբոր՝ Պերտիկի որդին էր։ Վերջապէս
կային ազգեցիկ մակեդոնացիներ էլ, որոնք նախադասում
էին դահ բարձրացնել Լինկեստների հին արքայական գծի
ներկայացուցիչ, երեք եղբայրներից մէկին, որոնց նախնիքն
երբեմն իշխել էին Մակեդոնիայում։ Այդ երեք թիկնա-
ծուների դէմ Աղէքսանդրն ամենախիստ միջոցներ ձեռք
առաւ։ Նա հրամայեց իսկոյն մահուան դատապարտել
Լինկեստների հարստութեան երկու իշխաններին, կասկա-
ծելով նրանց վերայ որպէս Պաւզանիասի մեղսակից, իսկ
նրանց երրորդ եղբայրը Աղէքսանդրին հանդիսաւոր կեր-
պով թագաւոր ճանաչեց և դրանով փրկեց իւր կեանքը։
Յետոյ երկրասարդ թագաւորի ընկերներից մէկը՝ Գեկա-
տէոսը՝ մի փոքր գնդով Փոքր Ասիա ուղարկուեց, պատուէր
ստանալով բռնել Ատալլին կենդանի կամ սպանել նրան
որ և է միջոցով։ Նախ քան այդ փափուկ յանձնարարու-
թեան հետեւանքի մասին տեղեկութիւն ստացուելը, Ատալլն
արդէն հաղորդեց Աղէքսանդրին, թէ Փոքր Ասիայում զըտ-
ոնուած ամբողջ բանակը նրան թագաւոր է ճանաչել։ Աղէք-
սանդրի թշնամին ստիպուած էր այդպէս վարուել, որով-
հետեւ, Պարմենէոնը բացարձակ կերպով Աղէքսանդրի կողմն

էր բռնել, և բոլոր զօրքն էլ հետեւել էր նրա օրինակին: Բայց չը նայած Ատալլի բոլոր երդումներին նոր թաղաւորին հաւատարմութեամբ ծառայելու համար, Գէկատէոսը յետ չը կոչուեց, և Ատալլը շուտով անյիշատակ կորաւ: Միևնոյն ժամանակ Ամինդասն ու Ատալլի բոլոր ազգականները կոտորուեցին:

Այդպիսով, մակեդոնական դահի թեկնածուների հետ գործը շուտ վերջացնելով, և չսպասելով, որ սահմանակից բարբարոս ցեղերը նրան թաղաւոր ճանաչէին, Աղէքսանդրը Յունաստանի վերայ յարձակուեց, ուր պէտք էր, ինչպէս նա լաւ իմանում էր, վճռուէր նրա և Մակեդոնիայի բազմաթիւ Աղէքսանդրի արագ և անկնկալ արշաւանքի հետեւանքն եղաւ ամբողջ Թեսաղոնիկէի, այսինքն Յունաստանի հինգերորդ մասի նրան հպատակելն: Ապա նա, առանց ամենափոքր ընդդիմութեան հանդիպելու, տիրեց Թերմոպլէի կրճին, Միջին Յունաստանի այդ դռներին, և Ամփեկտիոնեան խորհրդին վերահաստատել տուեց նախկին որոշումը, որով մակեդոնացոցն էր վերահռուս գերիշխանութիւնը: Մինչև Աթէնքում կիմանային, թէ Աղէքսանդրը Յունաստանումն է գտնուում, նա արդէն պաշարեց Թերէն: Այն ժամանակ աթենացիք սարսափած, Աղէքսանդրի մօտ դեսպաններ ուղարկեցին, խնդրելով, որ իրանց խնայէ: Նա վեհանձնաբար վարուեց թէ աթենացիների և թէ միջին Յունաստանի շատ քաղաքների հետ: Կորնթոսում յունաց բոլոր տէրութիւնների ներկայացուցիչներից վեհաժողով դումարուեց իսկոյն, ուր մասնակցութիւն չունեցաւ միայն Սպարտան, որի վերայ Աղէքսանդրը ոչ մի ուշադրութիւն չէր դարձնում, որովհետև նա արդէն վաղուց էր կորցրել աշխարհում իւր նշանակութիւնը: Վերականգնուեց Փիլիպպոսից հիմնուած յունաց տէրութիւնների դաշնագրութիւնը և Աղէքսանդրը յունական կայսերութեան գլուխ հրատարակուեց:

Այժմ թէ Մակեդոնիայում, և թէ Յունաստանում արդէն ամեն ինչ հանգարտ էր, և Աղէքսանդրը կարող էր

Արևելք արշաւելու պատրաստութիւնները տեսնել: Բայց այդ արշաւանքներից առաջ, անհրաժեշտ էր նրան իւր երկրի հիւսիսային սահմանն ապահովել: Այնտեղ թէև հզօր պետութիւն չը կար, բայց պատերազմասէր ցեղեր էին բնակում, որոնց երբեմն երբեմն պէտք էր յիշեցնել նրանց հարեանների ոյժի մասին: Այդ ցեղերի մէջ Աղէքսանդրի առանձին ուշադրութիւնն իրանց վերայ էին գրաւում՝ տրիբալները, որոնք ապրում էին բալկանների և Գանուրի միջև, այժմեան Արևմտեան Բուլղարիայում: Նրանք 330 թ. ծանր վիրաւորանք էին հասցրել Փիլիպպոսին, երբ սա Սկիւթիայից յետ էր դառնում՝ ճանապարհին անսպասելի կերպով նրա վերայ էին յարձակուել, խլել էին սուրի մեծ մասը և նրան վէրը հասցրել: Փիլիպպոսն իւր կեանքի հետեւեալ տարիներում աւելի կարևոր գործերով այնպէս էր զբաղուած, որ չը կարողացաւ վրէժ լուծել տրիբալներից և Աղէքսանդրն այդ կողմից կարևոր համարեց ամենից առաջ վերականգնել իւր հօր արատաւորուած պատիւը:

335 թ. Ապոլլին դուրս եկաւ նա փոքր գնդով Ամփիպոլից և տասն օրուայ մէջ հասաւ Գէմուսի ստորոտներին. (հետքը Բալկանեան շղթան Գէմուս էին կոչում):

Աղէքսանդրն ստիպուած էր անցնել, ներկայ պատմութեան մէջ յայտնի, Շիպլայի կերճը, ուր եղաւ նրա առաջին ընդհարումը լեռնական թրակացիների հետ: Արիանը պատմում է Շիպլայի այդ նշանաւոր անցքի περὶ χοῦν մասին, ուր առաջին անգամ Աղէքսանդրը ապացուցեց իւր գործնական զինուորական հանճարը:

Մակեդոնացիք Գէմուսի լեռնային կրճով երբ սկսեցին բարձրանալ, նրանց հանդիպեցին վաճառական և ազատ թրակացիների լաւ զինուած խմբեր, որոնք բանակի անցքը խանգարելու նպատակով, գրաւել էին լեռան գագաթը: Նրանք իրանց առջև իբրև պատնէշ շարել էին սայլերի մէջ երկար շարք, որպէս զի նրանց ետևում պատասպարուած պաշտպանուէին, իսկ ծայրայեղ դէպքում՝ լեռան խիտ

զառիվայրից բաց թողնելն վեր բարձրացող մակեդոնացի-
ների վերայ: Բայց Աղէքսանդրը, կարելոյն չափ փոքր
վտանգով լեռնային դժուարութիւններն անցնելու համար,
մի հմուտ ծրագիր հնարեց: Իմանալով, որ ուրիշ ճանա-
պարհ չըկայ, նա հրամայեց իւր ծանր սպառազինուած
զինուորներին երկու կողմ բաժանուել և սարի գագաթից
գլորուող սայլերին ճանապարհ տալ: Իսկ եթէ անցքի կող-
քերից էլ նրանց սպառնային սայլերը, այն ժամանակ մա-
գեդոնացիք պարտաւոր էին գետնի վերայ պարկել և իրանց
վահաններով ծածկուել, այնպէս որ, սայլերը նրանց վե-
րայից թռչէին, չըպատճառելով ոչ մի վնաս: Աղէքսանդրն
ինչպէս ենթադրում էր, այնպէս էլ եղաւ: Սայլերը վահան-
ների վերայով թռչում էին չըվերաւորելով մակեդոնացի-
ներին, այնպէս որ նրանցից ոչ ոք չը սպանուեց: Ուրբան
սայլերը գլորում էին, այնքան էլ մակեդոնացիք առաջ էին
մագլցում և յաղթական ձայներով թշնամիների վերայ
գնում:»

Գէմուսն անցնելու հետեանքն եղաւ թրակացիների
միախուստը, որոնք կորցրին 1500 սպանուածներ: Լեռների
ետևում, գէպի Դանուքն իջնող դաշտի վերայ ապրում
էին տրիբալները. Աղէքսանդրը մի մեծ և արիւնահեղ
կռոււմ ջարդեց նրանց, յետոյ իւր առջիւր տեսնելով նշա-
նաւոր գետը, հրապուրուեց իւր ոյժը ցոյց տալու հիւսի-
սում ապրող հզօր ցեղերին էլ: Այդ ցեղերի մէջ առաջին
տեղը գէթերն էին բռնում, որոնք յոյներին յայտնի էին
իրանց «անմահութեան մասին ունեցած հաւատով»: Փոր-
բաթիւ նաւերի, Սև ծովից մօտեցող ձկնորսական նաւակ-
ների և գաղանների մօրթուց շտապով պատրաստած լաս-
տերի օգնութեամբ, մակեդոնացիք գիշերն անցան Դանուք
գետը և, հակառակ ափը դուրս գալով, թաղնուեցին
գաշտերի մէջ, ուր բարձր աճած ցորենի արտերը նրանց
բոլորովին ծածկեցին: Հետեւեալ օրը, երբ նրանք անսպա-
ռելի կերպով հասկերի ետևից սկսեցին դուրս գալ, Գէթե-
րի վերայ մի այնպիսի երկիւղ ընկաւ, որ նրանք իրանց

Վանանց, երեխաների և ունեցածների հետ մարդագե-
տինները դուրս թափուեցին, սարսափելի թշնամու աւա-
րին մատնելով ափից երեք մղոն հեռու գտնուող մի խիստ
ամրացրած քաղաք: Բայց Աղէքսանդրը նոյն իսկ երեկոյ-
եանը Դանուքը յետ անցաւ: Այդ տեղ նրա մօտ սկսեցին
հաւաքուել շրջակայ բոլոր ցեղերից դեսպաններ հպատա-
կութիւն և բարեկամութիւն արտայայտելով:

Ամենից առաջ երևացին խաղաղեցրած տրիբալները,
որոնք այդ ժամանակից սկսած հնազանդ վասսալներ դար-
ձան և մակեդոնական բանակին մշտական պատրաստ զօրք
էին տալիս: Աղէքսանդրին հպատակուեցին նոյնպէս
այն ժամանակ Ունդարիայում ապրող Կելտերն էլ, որոնք
Արրիանի խօսքերով, յայտնի էին իրանց բարձր հասակով
և չափազանց հպարտութեամբ: Այդ հին հեղինակը պատ-
մում է, թէ Աղէքսանդրը երբ հարցրեց այդ զինուորական
ցեղի դեսպաններին. «աշխարհի երեսին նրանք ինչից են
վախենում», հաստատ հաւատացած լինելով, որ նրանք կը
պատասխանեն. «Քեզնից»: Բայց Կելտերը հպարտութեամբ
պատասխանեցին. «Մենք միայն վախենում ենք, որ երկինքը
երբ և իցէ չը փլչի գլխներին»: Աղէքսանդրը նրանց իւր
ընկեր և դաշնակիցներ անուանելով՝ բարեւորութեամբ
արձակեց, բայց յետոյ միշտ ասում էր. «Կելտերը պար-
ծենկոտ պոռոտախօսներ են»: Մակեդոնիա դառնալով, Ա-
ղէքսանդրն իմացաւ, որ իլլիրիական ցեղերի պարագլուխ-
ներից մէկը, տուրանտինների, այժմեան Ալբանիայում ապրող
ժողովրդի հետ ապստամբել է մակեդոնացոց դէմ:

Այդ ցեղի Պելիոն մայրաքաղաքին հասնելու համար
պէտք էր 200 մղոնից աւելի անցնել, բայց Աղէքսանդրը
չը տատանուեց և գէպի այն կողմը թեքուեց: Թէև ճանա-
պարհին քիչ էր մնում թակարդ ընկնէր, և միայն փրկուեց
իրան շրջապատող թշնամիների միջից. վարպետութեամբ
տեղի տալով, բայց վերջ ի վերջոյ նրանց ջարդեց և քա-
ղաքն էլ այրեց:

Մինչ Աղէքսանդրը կռոււմ էր հեռաւոր լեռնե-

բում հինգ ամիս իւր մայրաքաղաքից բացակայելով, յոյները նորից ապստամբեցին: Այս անգամ՝ մի կողմից Դեմոսթենէսը լուր էր տարածում Ալէքսանդրի մահուան մասին, ծանր վէրքից առաջացած նրա վախճանին վկայ ցոյց տալով մի յոյն ղինուոր, որը որպէս թէ ազատուել էր պատերազմի դաշտից, և ուր պատանի թագաւորին, որպէս թէ, յաղթել էին տրիբալները: Իսկ միւս կողմից պարսիկներն ամէն կերպ սկսեցին դրդել յոյներին որ ընդդէմութիւն ցոյց տան մակեդոնացոց դեռատի թագաւորին: Պաշտիկները հասկացել էին, որ Ալէքսանդրի եռանդը իրանց էլ մեծ վտանգ է սպառնում, ուստի վճռել էին ամեն միջոց գործ դնել, որպէս զի խանգարեն նրան դէպի արեւելք արշաւելու: Պարսկական բանակը ուղարկուեց Փոքր Ասիայի հիւսիսային կողմը և այն տեղ գտնուող մակեդոնացիներին ստիպեց դէպի Տրոփադա և մասամբ դէպի Եւքրոպա յետ նահանջելու: Յետոյ նրանք սկսեցին յոյներին կաշառել Ալէքսանդրի դէմ ապստամբելու, և եթէ պաշտօնական կերպով դրամական շատ քաղաքներում էլ հակա-մակեդոնական կուսակցութիւնը նոյնպէս առատ կերպով օժտուեց պաշտից դրամներով: Այդ փաստն էր ակնաշիւում յետոյ Ալէքսանդրն պարսից Դարեհ թագաւորին գրած իւր նամակի մէջ. «Դու լակեդեմոնացիներին և միւս յոյներին գրամ էիր ուղարկում: Թէև ոչ մի տէրութիւն, բացի լակեդեմոնացիներից, չընդունեց այն: Հէնց այդ իսկ պատճառով, որ դու կաշառում էիր իմ բարեկամներին, աշխատում էիր իմ ստեղծած դաշնակցութիւնը ոչնչացնել, և այդպիսով կռուի սկզբնապատճառը դարձար, ես քս վերայ կռիւ եկայ»: Դեմոսթենէսն իսկ 300 տաղանդ էր ստացել պարսից թագաւորից և, Պլուտարքոսի խօսքերով, յետոյ Ալէքսանդրը Սարդում գտաւ մեծ հռետորի նամակները, որոնք լի էին փողի ստացման համար ապացոյցներով: Եթէ, ինչպէս մեզադրում էր նորան Էսքինէսը, Դեմոսթենէսը գրպանն էլ գրած լինէր այդ գրամի մի երրորդը, մնացածը նա մա-

կեդոնացոց դէմ՝ ապստամբելու պատրաստութեանն էր դործ ածել, և նրա հայրենասիրութեան մէջ անկեղծութեանը կասկածել չէ կարելի: Նա էլ աթենական պետական դործիչ չէր միայն, այլ դարձել էր մունետիկ Յունաստանի անկախութեան, և ուխտեալ թշնամի՝ մակեդոնական թագաւորի ղինուորական գլխաւորութեամբ կազմուած նոր յունական դաշնակցութեան:

Յունական ապստամբութիւնն արագութեամբ տարածւում էր: Ելլադայում հալածուեցին մակեդոնայի կուսակիցները: Արկադիայում ու Էտոլիայում շատ քաղաքներ բացարձակ ազմկուեցին: Աթէնքը սպառաղինուել և ամեն կողմ պնդագետապաններ էր ուղարկել յոյներին՝ մակեդոնացոց դէմ ապստամբեցնելու: Թէքէում՝ սպանուեցին մակեդոնական պարագլուխներից մէկը և մակեդոնական տեղական կուսակցութեան մեծը, իսկ Կադէսում պաշարուեցին մակեդոնական բերդապահ զօրքերը: Այդպիսով, Ալէքսանդրի յունական կայսերութիւնը իւր հիմքում խախտուել էր, իսկ նա գտնուում էր հեռու՝ իլլիրացոց լեռներում: Բայց դեռ չիմացած թէ Յունաստանում ինչ է կատարւում, դադարեցրեց արշաւանքը իլլիրացիների դէմ, յետ դարձաւ, և արագափաղ ընթացքով՝ երկու շաբաթում հասաւ Բեովդիա: Ամենից առաջ նա դիմեց թէքացոց վերայ, և ցանկանալով առաջուան պէս բարեկամական ու դաշնակցական յարաբերութիւն պահպանել յոյների հետ, քաղաքի վերայ յարձակումն յետաձգեց, յուսալով որ թէքացիք խաղաղութիւն կը խնդրեն: Բայց վերջիններս պատերազմական մի այնպիսի եռանդ էին ստացել, որ լսել անգամ չէին կամենում մակեդոնացիներին ենթարկուելու մասին, իսկ մակեդոնացիք այնպէս էին գրգռուած յոյների դաւաճանութեամբ, որ առանց սպասելու Ալէքսանդրի հրամանին, կռիւն սկսուեց առաջապահ գնդի հրամանատար Պերդիկասի կարգադրութեամբ: Կռիւր շուտով կտորածի փոխուեց, և Ալէքսանդրին ոչ ոքի չէր խնայում: Հաւասար կերպով կորան եւ

սպառազինուած զօրականները, եւ անդօր քաղաքացիք, եւ կանայք, եւ մանուկներ: Բայց Արրիանի հաւատացնելով, այդ արինահեղ մաքառման մէջ մակեդոնացիներին աւելի գազանութիւն ցոյց տուին նրանց դաշնակից յայները, յատկապէս փոկիացիք, պլատիացիք եւ Բէովտիայի միւս բնակիչները, որոնք թէրացիներին առնում էին իրանց վաղեմի վրէժը:

Այդ հանգամանքից օգտուելով, Աղէքսանդրը Թէբէի գէմ իւր ապագայ գործունէութեան մէջ արդարանում էր իւր հաստատուած բարձրագոյն դատարանի վճռով. դատարանի՝ ուր անդամ էին կոչուած թէրացոց թշնամի հարեանների ներկայացուցիչները, որոնք ոչ մի կերպ չէին կարող ներել թէրացիներին, որ այդ քաղաքը Պարսից պատերազմների ժամանակ օտարերկրեայ աշխարհակալի կողմն էր պահել: Իբրեւ հետեւանք այդ զայրոյթին երկրե երեսից ջնջուեց Թէբէն, բացի Պինդար բանաստեղծի տնից. ամբողջ երկիրը հարեանների մէջ բաժնուեց, իսկ կենդանի մնացած 30,000 բնակիչները, բացի քրմահիներից, քրմերից, Պինդարի յետնորդներից եւ Մակեդոնիայի բարեկամներից, վաճառուեցին ստրկութեան: Այդ պատճառով կենդանի ապրանքների վաճառատունն այնպէս լցուեց թէրացի այս գերիներով, որ նրանց դինը նշանաւոր չափով ընկաւ:

Այս տեղ, աւելորդ չի լինիլ ասել, որ Յունաստանում, ուր հասարակութիւնը ստրկութեան վերայ էր հիմնուած, ստրկի սովորական գինն էր 40-ից մինչեւ 70 բուբլի: Սպարտայում եւ Վրէտէ կղզում գիւղական աշխատաւորներն էին հողագործ ստրուկները. արգելնաբեաների պաշտօնն էին կատարում. եւ խմբերով էին վարձուած հանքերում աշխատողների պէս: Վերջապէս նրանք նշանաւոր թուով տնային ծառաներ էին, որովհետեւ տան մէջ սովորաբար լինում էին մինչեւ եօթ ստրուկներ: 309 թուին Ք. ծ, ա. եղած աշխարհագրութեան համաձայն

Կորնթոսում, ասում են, 46,000 ստրուկ կար, էգինում 47 հազար, իսկ Ատտիկէում 400,000: Թէ եւ մի քանի հեղինակներ այդ թուերին հաւատ չեն ընծայում, բայց այդ թուերը հաստատուում են հաւաստի փաստերով: Գերիների մեծ մասը Յունաստան էր բերում Լիգիայից, Բիւթլիայից, Սիրիայից, Թրակիայից եւ Իլլիրիայից. բայց գերիների մէջ լինում էին եւ Իտալիայի բնակիչներ, եգիպտացիներ եւ հրէաներ:

Այդ ամբողջ կենդանի ապրանքը ձեռք էր բերում եգէեան եւ Սիւ ծովի ափերում գերեվաճառների միջոցաւ դրամով կամ բռնի ուժով: Յունական ամեն մի քաղաքում գերիների վաճառատեղի կար, եւ աւելի յաճախ, այդ վաճառատեղիները բացւում էին տաճարների մօտ, տօնավաճառների ժամանակ: Ինչ վերաբերում էր զինուորական գերիներին, — օրինակ թէրացիներին՝ Աղէքսանդրի կոտորածից յետոյ, — այդպիսիներին մեծ մասով վաճառում էին գերեվաճառներին օտարերկրեայ վաճառատեղերի համար: Այնպէս՝ շատ անգամ ստրուկ էին լինում կրթութեանը ներն էլ, որոնք դառնալով ուսուցիչ, ընթերցող, քարտուղար եւ երաժիշտ, յունական քաղաքակրթութիւն էին տարածում: Այսպէս թէրացի ստրուկներն էլ ցրուեցին այն ժամանակ յայտնի ամբողջ աշխարհում. եւ Աղէքսանդրը, յետոյ զղջալով գէպի Յունաստանի ամենալաւ քաղաքներից մէկն արած իւր անգթութեան համար, ուր եւ հանգիպէր նրա խեղճ քաղաքացիներին, միշտ գթութեան ձեռք էր կարկառում նրանց:

Աթենացիք Թէբէի վիճակն իմանալով ի հարկէ, զարհուրեցին եւ, մակեդոնացոց հին բարեկամ Դեմատի խորհրդով, տաան յայտնի քաղաքացիներից բաղկացած յանձնաժողովի ձեռքով Աղէքսանդրին ողջամբ դալտի մի ուղերձ ուղարկեցին, որի մէջ ցածութեամբ շնորհաւորում էին արիւթաների երկրից նրա բաղդաւոր վերադարձը, եւ թէրացիներին արդարապէս պատժելը: Պատմում են, թէ Աղէքսանդրը զղուանքով պատուեց այդ

ուղերձը և լռելեայն երեսը մի կողմ՝ շրջեց անամօթ շո-
ղոքորթներից։ Սակայն յետոյ նա կանչեց նրանց և
յայտնեց, որ համաձայն է ներել ավթենացոյ միայն այն
պայմանով, որ հալածուեն քաղաքում ապաստանուած
թեբացիք, և իրան յանձնուեն Դեմոսթենէսի հետ միա-
սին ապստամբութեան պատճառ եղածները։ Բայց, չը նա-
յելով իրանց բոլոր եսասիրութեանն ու կեղծաւորու-
թեանը, ավթենացիք խիստ վրդովուեցին։ Աղէքսանդրի
պահանջներին համաձայնել՝ նշանակում էր, ենթարկել
իրանց ամենախայտառակ ստորացման, բայց միւս կող-
մից էլ, դրանից էր կախուած քաղաքի բաղդը։ Փոկիոն
ձերունի զօրապետը սկսեց ապացուցանել, որ փոքրա-
մասնութիւնը պէտք է զոհէ իրան մեծամասնութեան
էր ոչ միայն իրան և բարեկամներին, այլ և իւր հայրենիքի
արժանապատուութիւնը, նա պատմեց այն յայտնի առակը,
թէ ինչպէս ոչխարները գայլերի հետ խաղաղութիւն են
հաստատել նրանց ձեռքը մատներով պահապան շներին։
Վերջապէս Դեմոսթի առաջարկութեամբ նոր դեսպաններ
ուղարկուեցին Աղէքսանդրի մօտ, դրանց հաշուում և փո-
կիոնին, արաչելով, որ թոյլ տրուի ավթենացիներին չը հա-
լածել փախստական թերացիներին, և իրանք դատի են-
թարկեն այն քաղաքացիներին՝ որոնց վերայ Աղէքսանդրը
մատնացոյց կը լինի, եթէ դատաստանը նրանց յանցաւոր
ձանաչէ, ենթարկուեն նրանք պատշաճաւոր պատժի։ Փո-
կիոնի պերճախօսութեան շնորհիւ Մակեդոնիայի թաղաւորը
համաձայնեց առաջարկուած պայմաններին, մանաւանդ որ
յունաց զօրապետը Աղէքսանդրին խորհուրդ էր տալիս
չը կորցնել յոյներին, այլ նրանց օգնութեամբ դնալ Պար-
սից դէմ, որոնք միայն էին մեղաւոր այն ամենի համար,
ինչ որ Յունաստանում տեղի ունեցաւ։ Այդ խորհուրդն
աւելի քան համապատասխանում էր պատանի հերոսի
ցանկութիւններին, և այժմ համոզուելով, որ ոչ միայն
Յունաստանում, այլ և ամբողջ Բալկանեան թերակղզում

էլ չը կայ մի ձայն, որ բողոքէր յունաց աշխարհի վերայ
իւր դերի չխանութեան դէմ, նա վճռեց վերջապէս,
իրականացնել իւր մտադրութիւնները, և դէպի արևելք
շարժել իւր փալանդները։

Վերադառնալով Պելլա, Աղէքսանդրը եռանդուն կեր-
պով սկսեց Պարսից դէմ պատերազմի պատրաստութիւն
տեսնել, և 334 թ. գարնանը ամեն բան պատրաստ էր։
30,000 հետևակ և 5000 հեծեալ զօրքով դնում էր մի
պետութեան վերայ, որը Քսէրքսէսի ժամանակ յոյների
դէմ 1 միլիօն զօրք էր դուրս բերել։ Երկրի տա-
րածութեամբ՝ 50 անգամ, իսկ բնակիչների թուով՝ 25
անգամ մեծ էր Մակեդոնիայից։ Նա չունէր այնպիսի
նաւատորմիդ, որը կարողանար հաւասարել Պարսից ծա-
ռայութեան մէջ գտնուող և Նդէեան ծովում տիրապե-
տող Փիւնիկեան նաւատորմին, թէև ավթենացիք ունէին
350 տրիրեմ*), բայց Աղէքսանդրը քաղաքական հաշիւ-
ներով վերցրեց նրանցից միայն քսանը։ Իսկապէս առած,
նրա կազմած պատերազմի ծրագիրը ցամաքային էր, և
նա ցանկութիւն ունէր ծովովերը խլելով պարսիկներից՝
վերջիններիս նաւատորմիդը զրկել պատերազմական որ և
է նշանակութիւն ունենալուց։ Իսկ ինչ վերաբերում էր
նրա բանակի յունական զօրքի քանակութեանը, թէև
Աղէքսանդրն իրաւունք ունէր ինքը որոշել նրա մեծու-
թիւնը, բայց նա սահմանափակեց դրա քանակութիւնը
շատ փոքր չափով, որի պատճառը չեն պարզել՝ ոչ
ինքն Աղէքսանդրը և ոչ հին պատմագիրները, սակայն
ամենայն հաւանականութեամբ, Աղէքսանդրը դերադա-
սում էր հրամայել սակաւաթիւ, բայց բոլորովին հա-
ւատարիմ ու կրթուած բանակի։ Բացի մակեդոնական
հսկողութեան տակ գտնուող 1500 թեսաղացի հեծեալ-
զօրքից, և յունական զանազան տէրութիւններից խմբուած
5—7 հազար «դաշնակից հետևակներից» նրա բանակը

*) Նուակարգ թիւերով նաև։ Ման. Թարգ.

բաղկացած էր հիւսիսային և հաւատարիմ յուսարի մար-
դիկներին—մակեդոնացիներին և թրակացիներին:

Իմանալով, որ պարսիկները ահագին գրամական կա-
րողութիւն ունեն, Աղէքսանդրը թէև միայն 70 տաղանդ-
(մօտ 150,000 ը.) գրամով համարձակ կերպով սկսեց պա-
տերազմը, և, ինչպէս պէտքն էր իւր զօրքը կազմակերպե-
լով՝ ընդ ամենը 30 օրուայ պաշար վերցրեց, սակայն այնու-
ամենայնիւ նա հոգածութեամբ տեղեկացաւ, թէ իւր զօրա-
պետներն արշաւանքի համար ունին արդեօք բոլոր ան-
հրաժեշտ բաները, և ստուգելով, որ նրանց այս կամ
այն ինչը պակասում է, դրամ չունենալով, տալիս էր
նրանց հողեր կամ տէրութեան այս ու այն մասի եկա-
մուտները: Վերջապէս, երբ Պերդիկասը հարցրեց նրան.
«Իսկ քեզ, ինչ ես թողել»: Աղէքսանդրը պատասխանեց.
«յոյսերս» — «Քո զօրապետներն էլ են կամենում այդ-
յոյսերից մասն ունենալ», արտասանեց Պերդիկասը, և ինչ-
պէս նա, այնպէս էլ նրա բոլոր ընկերները հրաժարուելին
նշանակած նպատակից:

Աղէքսանդրը Մակեդոնիայում թողեց 13,000 հե-
տեակ և ձիաւոր զօրքեր Անտիպատրոսի հրամանատարու-
թեան տակ, խնամակալի տիտղոսով: Նա բոլորովին հա-
ւատում էր իւր հօր այդ վաթսուհամեայ խորհրդականին,
և ասում. «Մենք համարձակ կերպով կարող ենք ար-
բեցութեամբ զբաղուել, որովհետև Անտիպատրոսը միշտ
զգաստ կը լինի»:

Պելլայից արշաւանքի դուրս գալով՝ Աղէքսանդրը 20-
երորդ օրը արդէն գտնուում էր Հելլեսպոնտոսի, այժմեան
Դարտանելի ափերի մօտ—Սեստում, ուր նեղուցն ամե-
նաանձուկն է, այսինքն միայն 4400 սա լայնութիւն ունի:
Այդ տեղից մի ժամանակ Լէանդրը լողալով անցել էր Հել-
լեսպոնտոսը, շտապելով Ափրդիտայի քրմուհի Հերայի հետ
տեսակցելու. իսկ Աղէքսանդրի այս արշաւանքից 143 տարի
առաջ Քսերքսէսը նաւերից շինեց այդ տեղ իւր նշանաւոր
կամուրջը, դէպի Յունաստան գրոհ տալու համար: Նախըն-

թաց տարին մակեդոնական զօրքերը Ասիայից հեռանալիս,
մեծ խոհեմութեամբ իրանց էին վերապահել Սեստի դի-
մացը, միւս ափին գտնուող Արիդուսը, որով և ապահովել
էին ամբողջ զօրքի փոխադրութեան տեղը: Այդ փոխա-
դրութիւնը Աղէքսանդրը յանձնեց Պարմենէոնին կատարել,
որի համար նրա տրամադրութեան տակ դրեց 160 տրի-
բեմ և նշանաւոր թուով վաճառականական նաւեր: Իսկ
նա ինքը, տեսնելով, որ ափը թշնամիներից ազատ է,
վճռեց հանդիսաւոր կերպով Տրովադայի առաջ դուրս
գալ, հէնց այն տեղում, ուր Ադամեմնոնն էր իջել իւր
նաւերից:

Իւր հետ վերցնելով հետեակ զօրքի մի մասը, նա
հիւսիսային ափով շարժուեց մինչև Էլեւս, ուր Հելլես-
պոնտոսն երեք անգամ լայն է Սեստի մօտից: Երկրպա-
գելով Տրովական պատերազմի ժամանակ ընկած առաջին
յոյն հերոս Պրոտեզիլի գերեզմանին՝ Աղէքսանդրը արտա-
սունքով զոհ մատոյց աստուածներին, որպէս զի վերջին-
ներս օրհնեն նրա ձեռնարկութիւնը, և անցաւ նեղուցը.
նրա նաւակը ամենից առաջ էր գնում որը ինքն էր զե-
կալարում: Ճանապարհի մէջտեղին Աղէքսանդրը մի եղ
զոհ մատոյց Պոսէյդոնին և Ներիդիկներին, և որոնց հա-
մար էլ նոյնպէս ոսկեայ ըմպանակից գինի լցրեց ջրի
մէջ: Առաջինը Աղէքսանդրի նաւակը ափ հասաւ: Կանդ-
նելով նաւակի ցուռկին՝ առաջինը նա ինքը նիզակն ափին
մխեց, և դուրս եկաւ: Այդ իսկ տեղը Աղէքսանդրը
հրամայեց Զևսին, Աթենասին և Հերքիւլէսին զոհարաններ
կանգնեցնել: Ապա նա ուղեորուեց դէպի Իլում, այժմ
Հիսարլիկ, ուր երբեմն Տրովադան էր կանգնած: Այդտեղ
նա զոհ մատոյց Աթենասի տաճարում և այդ աստուա-
ծուհուն նուիրեց իւր սպառազինութիւնը, իսկ փոխարէնը
վերցրեց Տրովական պատերազմի ժամանակներից այնտեղ
մնացած զէնքը: Այնուհետև իւրաքանչիւր կռուի սկզբում
նա հրամայում էր աստուածներից օրհնուած այդ զէնքը
իւր առաջով կրել: Բայց առանձնապէս պատուեց Արի-

լէսի դերեզմանը: Հին սովորութեան համաձայն, նա մերկ մարմնով մերձեցաւ այդ դերեզմանին, սրսկեց նրան անուշահոտութիւններով, պսակ դրեց ու ասաց. «Ի՞նչ երջանիկ էիր Ալբրիլէս, որ կենդանութեան ժամանակդ հաւատարիմ ընկեր ունէիր, իսկ մահուանիցդ յետոյ մեծ մարդ երգեց քո սիրապարծութիւնները»: Նոյն բանն արեց նրա Հնիքաւորն ընկերը Պատրիկէսի դերեզմանի վերայ: Տրովական հերոսի յիշատակին հանդիսաւոր խաղեր սարքուեցին և ընդունելութիւն եղաւ հարեան բոլոր նշանաւոր մարդոց, որոնց խոստացուեցին՝ Իլիուսի վերաշինութիւն, և շրջակայ ժողովրդին էլ հարկեր վճարելուց ազատութիւն: Վերջ ի վերջոյ Աղէքսանդրը ուղղուեց դէպի իւր բանակը, որը արդէն կանգնած էր Արիդուսի մօտ՝ Արիդուսի:

Այդպիսով պատանի հերոսը Ասիայի հողը մտաւ: Այդ ժամանակ նա 21 տարեկան էր. փայլում էր գեղեցկութեամբ և երիտասարդութեամբ: Նրա բնաւորութիւնը, միտքն ու հոգին ազատ ու պայծառ էին ինչպէս անամպ երկինք: Նա կարողանում էր մտածել, վճռել և իւր կամքը կատարել: Իործերի մէջ նա գերազանցում էր արագութեամբ, կարգապահութեամբ և կազմակերպող տաղանդով: Նա աղնիւ սիրտ ունէր և նոյնպէս ջերմ կերպով էր սիրում իւր ընկերներին, ինչպէս և վերջիններս նրան: Լինելով առատաձեռն ու մեծահոգի, նա եսասիրութիւն, երկիւղ և այլ ցած զգացմունքներ չը գիտէր. բարոյական մաքրութեամբ ու դէպի կանայք տածած յարգանքովը նա գերազանցում էր իւր ժամանակակիցներից, լինելով գործնական ու հեռատես, նա միևնոյն ժամանակ առաջնորդւում էր և գաղափարականներով: Աղէքսանդրը սիրում էր երաժշտութիւնը, երգը և իմաստունների հետ զրոյցը. թանկ էր գնահատում գրականութիւնը և հատուցանում էր աստուածներին պատշաճ պաշտօնը:

Ինչ վերաբերում է Աղէքսանդրի արտաքինին, կենսագիրներն ու գեղարուեստագէտները անմահացրել են

նրա դիմագծերը: Լիսիպպը կենդանագրել է նրան բրոնզի վերայ, նկարիչ Ապելլէսը՝ ներկերով, իսկ փորագրիչ Պիրգոտելէսը դրամների վերայ. բայց ամենից աւելի նրան նման են Լիսիպպի դուրս բերած պատկերները: Պատճէնների ու ընդօրինակութիւնների շնորհիւ Աղէքսանդրի տիպը պահպանուել է մինչև ներկայ ժամանակներս այնպիսի գեղարուեստական արտադրութիւններով, ինչպէս են Աղէքսանդրի կիսարձանը՝ պահուած Լուվրում, նրա գլուխը՝ Միւնխէնի քանդակագործական արհեստանոցում, նրա պատկերը Պոմպէեան մոզայիքում, բայց գլխաւորը՝ Լիսիմախ թագաւորի ժամանակ կտրուած արծաթեայ դրամի վերայ նրա պատկերն է:

Աղէքսանդրը միջահասակ էր, ջլապինդ և լաւ կազմուածքով: Նա ներկայացնում էր ոսկեգոյն մազերով ու կապուտակ աչերով հիւսիսային արիացու տիպը: Պլուտարքոսի խօսքերով նրա կաշին մաքուր էր և սպիտակ, այտերի և կրծքի վերայ վարդագոյն երմինով: Նրա յատկորոշ բնական դիմագծի ամենասովորական ձևն էր գանգուր մազերի խառութիւնը, որը առիւծի բաշի նման ծածկում էր նրա գլուխը սկսած ճակատի մէջտեղից: Այդ մազերը խաժ աչքերի և թաւ յօնքերի հետ միասին տալիս էին նրան այն առիւծի տեսքը, որը Պլուտարքոսը վերագրում էր նրան: Բարձրահայեաց, մեղմ, ինչպէս յոյներն էին արտայայտում՝ տամուկ աչքերը, որ գեղարուեստագէտները ընդ միշտ յատկացրել են Վենետին ու Բաքոսին, կանոնաւոր, գեղեցիկ և համարեան արծուային քիթը, դուրս ընկած ծնոտը և կրքոտ, զգայուն շրթունքները—լրացնում են նրա դէմքը՝ ինչպէս վրձինով և բրնձով պատկերացնում են նրան: Որ նա գեղեցիկ էր, դրան ամենքն էլ համաձայն են: Աւելացնենք դեռ, որ բոլոր գեղարուեստագէտները նրան մաքուր—ածիլած երեսով են պատկերացնում, բացի Պոմպէեան մոզայիքից, որ ներկայացնում է Աղէքսանդրին՝ Իսսի մօտ կուռում:

Գ.

Պարսիկները. — Գրանիկի մօտ կոխը.

Այն աշխարհը, ուր մտաւ պատանի Աղէքսանդրը, էր մեծ, հին արեւելքը: Արեւմտքի և արեւելքի—Եւրոպայի և Ասիայի—երկու աշխարհների միջի սահմանագիծը իւր նախկին տեղում մինչև այժմ էլ պահպանուել է: Ինչպէս ներկայումս Յունաստանից Արևիպելագոն անցնելիս մարդ բնազդաբար զգում է մի աշխարհից միւսը փոխադրուելը, այնպէս էլ Աղէքսանդրի ժամանակ եգէտան ծովից անցնելիս, փոփոխութիւն էր զգացւում ամեն բանի—սովորութիւնների, հասկացողութիւնների և դադափարների մէջ: Թէ և Փոքր Ասիայի արեւմտեան ափը ժապաւէնի նման պատած յունական դաղթականութիւնները կարծես հեռացնում էին արեւելքի սահմանը, բայց, չը նայելով յոյն—տաիական ծովափնեայ քաղաքներում պահպանած հելլենական բնաւորութեան, այնու ամենայնիւ, նրանց վերայ թագաւորում էր արեւելքի ամենակարող, խորհրդաւոր ազդեցութիւնը, որին չէին կարողանում դիմադրել Փոքր-Ասիայի կամ Կապադովկիայի դաղութները: Արեւմտքի և արեւելքի այդ սահմանի վերայ սկիզբն առաւ եւրոպական պատմութիւնը՝ Ոսկէ դեղմի և Տրոյական պատերազմի մասին խորհրդաւոր լեզենդաներով: Այդ տեղ առաջին անգամ արեւելեան աշխարհի հետ կռուի մտան յունական հերոսները՝ անհատական ազատութիւնը պաշտպանելով:

Դարեհի և Քսերքսէսի ժամանակ եղած պարսկական պատերազմները հին յոյների հերոսական նախաձեռնութեան՝ արեւելքի պատասխանն էին ներկայացնում իրանցով. բայց արեւելեան հեղեղի հոսանքը կանգ առաւ և

յետ նահանջուեց Մարաթոնում, Սալամինայում և Պլատեայում կանգնեցրուած կենդանի պատուարներով: Սակայն արեւմուտքը չը բաւականացաւ ընդդիմութիւն ցոյց տալով արեւելքին՝ նա ցանկանում էր վրէժխնդիր լինել նրանից, և Աղէքսանդրն իւր վերայ առաւ այդ հարցը: Նա փայլուն կերպով գլուխ բերեց այն և արեւելքը ենթարկեց արեւմուտքին: Բայց համաշխարհային ողբերգութիւնը դրանով չը վերջացաւ, և շատ դարեր յետոյ, իւր հերթում արեւելքն առաւ արեւմտքից իւր ստացած պարտութեան վրէժը: Այդ իսլամի միջոցով արտայայտուող վրիժառութիւնը մինչև այժմ պահպանում է արեւելքի և արեւմտքի կռուի սկզբունքը: Իսկապէս ասած, ժամանակակից արեւելեան հարցը հիմնուած է նոյն ձգտումների վերայ, որոնք ստիպեցին Աղէքսանդրին Հելլեսպոնտոսն անցնել:

Յոյն աշխարհի և արեւելքի միջի հակառակութիւնը հիմնուած էր աշխարհահայեցողութեան ծայրայեղ տարբերութեան վերայ: Սունին, որի վերայ ամբողջ յունական աշխարհը պտոյտ էր դալիս՝ անհատականութեան իրաւունքի սկզբունքի մէջ էր ամփոփւում, և դրանից էր որ յոյներն աւուում էին այդ իրաւունքը խախտող ամեն մի հաստատութիւն, ձգտում էին դէպի կառավարութեան ռամկապետական (Դիմոկրատական) ձևը և բացի տեղական ինքնավարութիւնից ոչինչ չը կարողացան ստեղծել: Ընդհակառակն, արեւելքի որդոց համար պետութիւնն ու տիեզերքը բռնակալական խորհրդաւոր ուժի ահագին արտայայտութիւն էին ներկայացնում: Բռնակալութեան, որի առաջ, ինչ ձև էլ ընդունելու լինէր նա, պէտք է խոնարհուէին բոլորը: Բռնակալութիւնը չէր ընդունում անձնական անկախութեան սկզբունքն ու իրաւունքը: Ուստի, բնականաբար յոյն աշխարհի և արեւելքի աշխարհահայեցողութեան և ներքին գիտակցութեան տարբերութիւնը արտայայտուում էր և նրանց արտաքին դործունէութեան մէջ: Յոյները, որպէս եւրոպական արիացիների ամենազարգացած տիպը, առաջ էին ընթանում, գոր-

ծունէութեան ու կեանքի մէջ՝ իրանց բոլոր երևոյթներով, և առաջադիմութեան փափազ ունէին: Ընդհակառակն, արեւելքի մարդիկ, բառի բուն նշանակութեամբ, հին աշխարհի մարդիկ էին. հին, չափազանց շատ հասունացած քաղաքակրթութեան որդիք. ըստ ամենայնի անձնատուր եղած անտրտուն ճանաչանդութեան, անշարժութեան և ընդարմացման:

Հին արեւելքը, որին մենամարտութեան էր հրաւիրել պատանի Աղէքսանդրը, իւր քաղաքական կազմակերպութիւնը ստացել էր պարսիկների տիրապետութեան ժամանակից, որը Կիւրոսի ժամանակ 550 թուին հաստատուեց: Պարսիկները իրանական ցեղ էին Հնդկա—Եւրոպական կամ արիական ճիւղին պատկանող, որը հնադայն ժամանակներից գրաւել էր Բալտիկի և Պարթեաստանը: Նրանք կամաց կամաց դէպ հարաւ շարժուեցին. հիմնեցին իրանց Շոշ մայրաքաղաքը, և պատերազմասէր ու եռանդոտ Կիւրոս թագաւորի յաղթութիւններով տիրեցին այն ժամանակուայ արեւելքի երեք գլխաւոր պետութիւններին—Լիդիային, Միդիայի և Բաբելոնին: Մի պատմաբանի խօսքերով, դէպի այդ աղնիւ, մեծահոգի պարագլուխը մի օրինակ յարգանքով էին վերաբերում պարսիկները՝ որոնք նրա միջոցով տիրապետել էին այն ժամանակուայ բոլոր յայտնի աշխարհին, հրէաները՝ որոնք նրա ձեռքով ազատուել էին և յոյները՝ որոնց նա ենթարկեց իւր իշխանութեանը: Նրա Կամբիւս որդին Եգիպտոսն էլ միացրեց Պարսից թագաւորութեանը, իսկ նրա յաջորդներից մէկը, Դարեհը, վերջնականապէս կազմակերպեց այդ արեւելեան ահագին կայսերութիւնը, որ տարածւում էր Հելլեսպոնտոսից մինչև Ինդոս և Ակսարտից մինչև Վերին Նեղոսը: Դարեհը երկու համաշխարհային դարեշրջանների շեմի վերայ էր կանգնած. նա աւարտում էր հին արեւելքի դարգացումը և աղագայ քաղաքական կազմակերպութեանը տալիս էր ձև: Նրա վերջին օրերում, Մարաթոնեան կռիւը սկսում է նոր դարաշրջանը զարգացման այն աշ-

խարհի, որը Միջերկրական ծովով էր շրջապատուած: Դարեհից կազմակերպուած կայսերութիւնը իներցիայի շնորհիւ յարատեւեց 150 տարի ևս նրա վեց յաջորդների ժամանակ և վերջապէս, անցաւ Դարեհ III Կոտոմանոսի ձեռքը, որի հետ և կռուի մտաւ Աղէքսանդրը:

Պարսից թագաւորութիւնն այդ ժամանակ երկու միլիոն քառակուսի մղոն տարածութիւն ունէր և ամփոփում էր իւր մէջ 50 միլիոն բնակիչ, որոնք բնակւում էին այժմեան Թուրքեստանում, Աւղանստանում, Պարսկաստանում, ասիական Տաճկաստանում, Հիւսիսային Ալիաքիայում, և Եգիպտոսում: Այդ ամբողջ ընդարձակ տարածութիւնը բաժանւում էր քսան սատրապութեան կամ գաւառի, և նրանցից իւրաքանչիւրը կառավարւում էր սատրապով կամ փոխարքայով, որը թագաւորի առաջ անձամբ պատասխանատու էր: Թէև այդ սատրապներն իրանց ենթարկւած երկրների անսահման կառավարիչներն էին, բայց տեղական ազդաբնակութիւնները կատարեալ ինքնավարութիւն ունէին և պահպանում էին տեղական սովորութիւններն ու օրէնքները: Կառավարութեան միութիւնը պահպանւում էր պարբերական քննութիւններով, որոնք կատարւում էին թագաւորին վստահելի՝ «արքայական աչեր» կոչուած անձանց ձեռքով, և լաւ պահպանուած զինուորական ճանապարհներով, որոնց շնորհիւ կառավարութեան սուբհանդակներն աներեւակայելի արագութեամբ տեղից տեղ էին փոփոխւում: Պարսից տէրութեան հարստութեան մասին կարելի էր ամենից լաւ դատել իւրաքանչիւր տարի այնտեղ հաւաքուած հարկերի քանակութեան ընդհանուր թուով, հարկերի, որ հողային տուրքի բնաւորութիւն ունէին և տալիս էին կառավարութեան մինչև 7600 տաղանդ, այսինքն մօտ 20 միլիոն բուլլի: Թէև տէրութեան եկամուտը դրանով չէր սահմանափակւում և զանազան գաւառներ պարտական էին որոշ ձևով մասնաւոր տուրք ևս վճարել յայտնի ծախքերի համար: Այդպէս՝ Հերոդոտոսի խօսքերով, մէկ հասարա-

կուլթիւն դրամ պէտք է հասցնէր թագուհու թագի, միւսը նրա ապարանջանի, երրորդը նրա հեծնելու ձիու զարդարանքի համար և այլն. արաբական ցեղերը վճարում էին կնդրուկ 1000 տաղանդ արժողութեամբ, Կողքիսը 200 ստրուկ, և Բաբելոնը—500 ներքինի: Զարմանալի չէ, որ այդպիսի հարկերի շնորհիւ, չը նայելով միլլիոնաւոր զօրքի պահպանութեանը, ինչպէս Քսերքսէսի ժամանակն էր, Պարսից դանձարանը լիքն էր դրամներով, և Աղէքսանդրը միայն Պերսեպոլի արքունական դանձարանում գտաւ 120 հազար տաղանդ ոսկի և արծաթ այսինքն 1½ միլլիարդ ռուբլի դրամ:

Հարկից դատ, իւրաքանչիւր սատրապութիւն պարտական էր ներկայացնել պատրաստի զօրք և բանակի կերակրելէնի մի մասը. այսպէս՝ իւրաքանչիւր տարի Կապադովկիան տալիս էր 1500 ձի, 2000 շորի և 50,000 ոչխար. Միդիան—կրկնակի թիւը դրանցից ամեն մէկի. Կիլիկիան—360 կապոյտ ձիաներ, Հայաստանը—10 հազար նժոյգ և այլն: Պարսից բանակի ամենայնուայլի և ամենազլխաւոր տարրը, որի հետ Աղէքսանդրին վիճակուեց գործ ունենալ, յունական վարձկաններն էին: Իսսի կռուում նրանց թիւը 30 հազարի էր հասնում: Պելոպոնէսեան պատերազմներից յետոյ Յունաստանում խիստ զարգացաւ ոչ միայն յունական զանազան տէրութիւնները, այլ և օտար երկրների համար զինուոր վարձուելու սովորութիւնը: Պատմաբանի խօսքերով, «Յունաստանը ազատութեան կռիւ էր մղում իւր գոյութեան վերջին տարիներում ոչ թէ հայրենասէր քաղաքացիների, այլ՝ պարսից դրամներով գնուած վարձկանների օգնութեամբ»: Ինչ վերաբերում է պարսիկներին, նրանք առաւելապէս աշկաղաղիներ, արէացիներ, էտոլացիներ և թեսաղացիներ էին վարձում. որմնագիրների կամ աշխատաւորների նման յոյները զինուորական ծառայութեան էին գնում իրանց արհեստի գործիքներով և դրա համար ստանում էին վարձ, կերակուր և աւարի մի մասը: Տարօրինակ կը

թուի ասելը, որ վարձկան զինուոր լինել կամ օտարերկրեայ զօրքերի շարքում Յունաստանի դէմ եղած կռիւներում ծառայելը—հայրենիքի դաւաճանութիւն չէր համարւում. որովհետեւ յունական հայրենասիրութիւնը սահմանափակւում էր դէպի իրանց քաղաքը տածած պղատունական սիրով և անձնասիրութեամբ:

Դարեհի ժամանակից սկսած պարսից մայրաքաղաքը Շօշն էր և ոչ Բաբելոնը: Շօշը պարսից կայսերութեան համարեա կետրոնումն էր գտնւում և 120 ստադիա, այսինքն մօտ 13 մղոն չըջապատ ունէր: Բայց թագաւորները, որոնց թիւում և Դարեհ Կոտոմանսը յաճախ ապրում էին Պերսեպոլում, որը յայտնի էր իւր երեք կարգ խիստ ամրացած քաղաքային պատերով, և էկլատանում, ուր թագաւորները անց էին կացնում առաւելապէս ամառուայ ամիսները: Պարսից թագաւորների արքունիքը իւր հոյակապութեամբ և շքեղութեամբ հիասքանչ էր: Շըրջապատուած բազմաթիւ պալատականներով, ծառաներով և թիկնապահներով, թագաւորը կարելոյն չափ իրան հեռու էր պահում հասարակ մահկանացուներից: Նա ունկընդրութիւն էր շնորհում՝ զահ բազմած, ծիրանեգոյն ամպշովանու տակ, որ հաստատուած էր լինում թանկագին քարերով ընդե ուղուած չորս ոսկեայ սիւների վերայ: Նրա երեւալուն պէս պալատականները երեսի վերայ էին ընկնում, նա պալատից ոտքով երբէք դուրս չէր գալիս, այլ շըջում էր, սովորաբար ձիով կամ կռքով, փառաւոր շքախմբի ուղեկցութեամբ: Հանդիսաւոր դէպքերում նրա առաջից տարւում էին լոյսի աստուածութեան Միհրի կռքերը սրբազան կրակի հետ միասին. շուրջը կնդրուկ էին ծխում, իսկ ճանապարհը ծածկում էին դափնեայ ճիւղերով: Պլուտարքոսի գնահատութեամբ արքայական զգեստը մօտ 30,000,000 ռուբլի արժէր:

Պարսից թագաւորի կանանցը (հարեմը) կազմուած էր թագուհուց, մի քանի երկրորդական կանանցից և անթիւ հարճերից: Դարեհ Կոտոմանսի կանանցում 320

կին կար, և Աղէքսանդրը, Իսսի յաղթութիւնից յետոյ՝ նրանց բոլորին դերի վերցրեց։ Թէև պարսից արքունիքում Զոադաշտի կրօնն էր տիրապետում, բայց նա պետական կրօնի նշանակութիւնն չունէր, և Միշագետքի ժողովրդի մեծ մասը հին Բաբելոնի դաւանութեանն էր պատկանում։

Ահա, արեւելեան այսպիսի մի հզօր պետութեան հետ էր կռուի մտել Մակեդոնիայի պատանի հերոսը։ Նիւթական և զինուորական այն ազգատ դրութիւնը, որով նա սկսեց պարսից դէմ արշաւանքը, խոհեմ մարդոց աչքին կարող էր անմիտ թուալ։ Բայց այդ արշաւանքն իսկապէս ուղիղ հաշուի վերայ էր հիմնուած։ Աղէքսանդրը գիտէր, որ Պարսկաստանը շատ թոյլ կողմեր ունի, և եթէ նա, ինքնուրոյն ուժով, առաջուայ նման շարունակուի՝ էր իւր գոյութիւնը, այդ միայն այն պատճառով էր, որ չէր գտնուել մի քաջ մարտնչող, որ աւաղի վերայ կանգնեցրած այդ հսկայական արձանը խորտակէր։

Իրան բարձրաձայն յոյների առաջնորդ անուանելով, թէև Յունաստանն այդ պատերազմում մեծ և անկեղծ մասնակցութիւն չունէր, և յունական վարձկանները կազմում էին պարսից զօրքի մեծ ոյժը, Աղէքսանդրը շարժեց իւր ոյժերը պարսիկների դէմ, որոնք սպասում էին նրան Գրանիկ գետի ափին, նրա՝ Մարմարեան ծովը թափուելուց 15 մղոն հեռու. ինչպէս արդէն ասուած է, 35000 մարդուց էր բաղկացած Աղէքսանդրի զօրքը։ Նրանց թուում հետեակներն էին՝ 5000 վարձկան, 7000 դաշնակից, 6000 թրակացի և իլլիւրացի, և 12000 մակեդոնացի, իսկ ձիաւոր՝ 1500 մակեդոնացի, 1500 թեսաղացի և 2000 յոյն ու թրակացի։ Մակեդոնացոց բանակի գլխաւոր ոյժը նրանց նշանաւոր այրուձին էր, որը հերոսներից ու գիւցազուներից էր բաղկացած։ Այրուձին բաժանուում էր 8 իլի, այսինքն վաշտի, որից, ամենաքաջ կտրիճներից կազմուածը անուանուում էր ադեմա։ Յունաց ամբողջ հեծելազօրի պէս Մակեդոնացոց այրուձի էլ մե-

տաղի սաղաւարտ ու կտաւէ կամ կաշուէ աստառով մետաղեայ թեփով ծածկուած զրահ էր կրում։ Չը թամբած ձիերով էին նրանք արշաւում, և սպառազինուած էին կարճ, երկսայրի սրերով ու թրերով, իսկ վահաններ ու նիզակներ չունէին։ Թեսաղացի հեծելազօրն էլ նոյնպէս էր սպառազինուած, իսկ թեթև ձիաւորներն երկար տէգեր ունէին։

Պեցետերիա անուանուած հետեակ զօրքը կազմուած էր Փիլիպպոսի ստեղծած հզօր փալանգներից։ Իւրաքանչիւր փալանգ ունէր 6 դումարտակ. որոնցից իւրաքանչիւրը 8-ական կարգերից էր կազմուած։ Հետեակները կռիւ էին գնում տէգերը կշռի ձեով ձախ թևին բռնած, այնպէս որ, վերջին կարգի տէգերը համարեա հասնում էին առաջինին, իսկ բոլորը միասին կազմում էին ծայրերի մի անթափանց զանգուած։ Թեթև հետեակների մի վաշտը կազմուած էր վարժուած զինւորներից, որոնք գիպանպիստներ էին կոչուում։ Նրանք սպառազինուած էին երկար սրերով, գեղարդներով և վահաններով։ Աղէքսանդրը սովորաբար հետեակ կերպով էր դուրս բերում իւր զօրքը։ Այլ կողմից կանգնում էին աղեղնաւորները, ապա ձիաւոր ադեման, թեթև հեծելազօրը, գիպանպիստները, փալանգներն և դաշնակից յունաց այրուձին։ Իսկապէս նա կենդրոն չունէր, այլ միայն երկու, իրար հետ միացած, թևեր՝ աջ ու ձախ. աջը, սակայն, ծառայում էր յարձակման, իսկ վերջինը—տուփուն դիմադրութեան համար։

✓ Հէնց որ մակեդոնացիների յարձակման լուրը հասաւ՝ պարսից ամենաբնական զօրապետ Մեմնոնը, որ Բոդոսացի էր յոյն ծագումով, խորհուրդ տուեց յետ նահանջել, դէպի երկրի ներսը հրապուրելով Աղէքսանդրին և ոչնչացնելով ճանապարհի վերայ գտնուած ուռեստի բոլոր պաշարը։ Նրա կարծիքով, մակեդոնացիք, պարսիկներից աւելի կարող զօրք ունենալով, պէտք է որ այժմ յաղթութիւն տանէին, ուստի և նրանց պէտք էր

տանջել երկար տեղափոխութիւններով, և ուտեստի սղու-
թեամբ: Բայց, դէպի Մեմնոնը նախանձից և կեղծ հայ-
րենասիրութիւնից, պարսից մնացած զօրապետները վրձ-
ռեցին Աղէքսանդրին դիմադրել Գրանիկ գետն անցնելիս:
Նրանք ամուր դիրք բռնեցին գետի արևելեան խիստ
զառիվայր ափին, ճակատում տեղաւորելով 20 հազար
մարդուց բաղկացած հեծելազօրը, իսկ նրա ետևը, բարձ-
րութեան վերայ նոյնքան յունական վարձկան հետևակ
գնդերը: Դիմացի ափը հասնելով, Աղէքսանդրը նկատեց
պարսիկների այդ դասաւորութեան անմիտ սխալը և վճռեց
խիկոյն յարձակուել նրանց վերայ, չը նայելով որ արե-
գակն արդէն շատ բարձրացել էր: Պարմենէոնը խորհուրդ
չէր տալիս մի այդպիսի յանդուգն, վճռական քայլ անել,
և աւելի բարւոք էր գտնում բանակ դնել և սպասել,
մինչև որ թշնամին երկրի ներսը կը հեռանար, որ նա,
ի հարկէ, պէտք է անէր համոզուելով, որ մակեդոնական
հետևակազօրը թուով գերազանցում է նրանցից: Դրան
Աղէքսանդրը պատասխանեց. «Ամօթ է իմ համար կանգ
առնել այդ անպէտք վտակի առաջը, երբ ես Հելլեսոպոն-
տոսն եմ անցել: Եթէ ես չը յարձակուեմ պարսիկների
վերայ, նրանք կամբարտաւանան, թէ մակեդոնացիք վա-
խեցան իրանցից»: Իսկապէս պատանի հերոսը ղեկավար-
ւում էր ոչ թէ այդպիսի ենթադրութիւններով, այլ
զինուորական միջոցով: Նա հասկանում էր, որ պարսիկ-
ները իրանց ետևում թափ կացնելով յոյն հետևակներին,
որը միայն կարող էր վտանգաւոր լինել, և առաջ քաշե-
լով պատերազմական դործի մէջ անօգուտ հեծելազօրը,
իրանց առաջուց պարտութեան մատնեցին: Այդ պատ-
ճառով, նա Պատմենէոնին հրամայեց ղեկավարել զօրքի
ձախ թևը, իսկ ինքը աջն իւր վերայ վերցրեց, հեծելա-
զօրի և հետևակի խառն գնդով Ամենդին ուղարկեց
թշնամու վերջին ձախ թևի վերայ յարձակուելու, պար-
սիկներին այն կողմը քաշելու և նրանց կեդրոնը թու-
լացնելու մտքով, որովհետև նա ինքը յարձակուեց թշնա-

մու կեդրոնի և ձախ թևի միջև եղած դիրքի վերայ:

Փողի բարձր հնչիւններով Աղէքսանդրի առաջնոր-
դութեամբ գետի ծանծաղուտով մակեդոնացիք առաջ
դնացին: Աղէքսանդրն իւր զօրքն այնպէս էր դասաւորել,
որ նրանք գետն անցնելիս թշնամուն ներկայացրին որ-
քան կարելի էր՝ լայն ճակատ: Նրանց դիմաւորեց նե-
տերի մի տարափ, իսկ երբ սկսեցին քարքարոտ և լպրծուն
ափը բարձրանալ, նրանց վերայ յարձակուեց պարսից հե-
ծելադուռը, դէպի ջուրը յետ հրելով: Մակեդոնացոց
առաջին կարգերը դժուարութեան հանդիպեցին, և ափը
շուտով ծածկուեց անկանոն կերպով մարտնչող մարդկանց
ու ձիաների դիակներով: Բայց սրբան որ գետն անցնող
հեծելազօրի և հետևակազօրի խումբը բաղմանում էր,
այնքան էլ մակեդոնացիների յարձակումն աւելի անդի-
մադրելի էր դառնում, որովհետև պարսիկներն իրանց
կարճ նիզակներով չէին կարողանում թափանցել մակե-
դոնական տէգերի միջից:

Աղէքսանդրը ամենից առաջ էր արշաւում, և նրա
երկու նիզակները իրար ետևից կոտորուեցին: Այդ ժա-
մանակ Կորնթացի Դեմարտոն իւրը նրան տուեց, և պա-
տանի հերոսն իւր առաջ տեսնելով հեծելազօր մի վաշտի
գլխաւոր, Դարեհի փեսայ, Միհրդատին, յարձակուեց նրա
վերայ և երեսին սրի մի հարուած հասցնելով՝ ձիուց
վայր դլորեց: Բայց այդ վայրկենին մի պարսիկ տապա-
րով այնպէս ուժգին խփեց Աղէքսանդրի սաղաւարտին
որ նրանից մի կտոր թռաւ: Մակեդոնական հերոսը տէգը
հակառակորդի կուրծքը խրելով՝ երկրորդին էլ վայր դլո-
րեց, բայց երրորդն արդէն բարձրացրել էր իւր տապարը
նրա գլխին, երբ օգնութեան հասաւ Կլիտն ու ձեռքի
մի ճարպիկ հարուածով կտրեց սրա էլ կացինը բռնած
ձեռքը:

Չնայելով պարսիկների կամակոր դիմադրութեանը,
մակեդոնացիք նրանց կենդրոնը ցրուեցին, և պարսիկները
սկսեցին նահանջել: Շուտով նահանջը փախուստի փոխ-

ուեց, որին միացան երկու թևերն էլ դարձուրած՝ կենդանի պարտութեամբ։ Բայց Աղէքսանդրը թշնամիներին չը հալածեց, և դրանով էլ բացատրուում է պարսից այրուձիու կրած համեմատաբար քիչ կորուստը, որ 1000 մարդոց աւելի չէր։ Կռուի դաշտից փախստեամբ խոյս տուող պարսից հեծելազորի տեղը բռնեցին, մինչև այդ ժամանակ անօդուտ կանգնած, հետևակ զորքի կարգերը։ Նրանց վերայ ճակատի կողմից յարձակուեցին մակեդոնական ահարկու փալանդները, իսկ թևերի կողմից՝ հեծելազորը։ Տեղի ունեցաւ զարհուրելի կոտորած։ 2000 պարսիկ զերի բռնուեցին, իսկ մնացածներն էլ անխնայաբար կոտորուեցին։ Արրիանի խօսքերով, փրկուեցին միայն նրանք՝ որոնք կարողացան ծածկուել մեռած մարդոց դիակների տակ։

Պարսից պարտութիւնը կատարեալ էր և Աղէքսանդրի առաջին յաղթութեան գլխաւոր յատկութիւնը այն էր՝ որ ընկած պարսիկների կարգերում նշանաւոր թուով աւանաւոր զոհեր կային։ Այսպէս սպանուած էին—Դարեհի փեսայ՝ Միհրդատը, նրա աներորդի Փառնակը, Արտաշէս թագաւորի թոռն Արբուսպը, Լեդիայի սատրապ Սպիդրիդատը, Կապադովկիայի նահանգապետ Միտրոբուզանը և յունական վարձկանների առաջնորդ Ամարը։ Փոխդիայի նահանգապետ Արիեդը կռուեց յետոյ ինքնասպան եղաւ, որ Մեմնոնի խոհեմ կարծիքը չընդունել տալու պատասխանատուութիւնից ազատուի։ Մակեդոնացոց կորուստը շատ փոքր էր։

Հետեւեալ օրը թաղեցին սպանուած մակեդոնացիներին զինուորական պատիւներով։ այսինքն, նրանց հող իջեցրին զէնքերը հետը։ Նրանց օրդիրն ու ծնողները ազատուեցին ամեն տեսակ հարկերից ու զինուորական ծառայութիւնից։ Աղէքսանդրը պալատական քանդակագործ Սիկիոնցի Լիսիպպին յանձնարարեց ձիաւոր ազնւոյնի 25 սպանուածների համար բրոնզէ անձաններ պատրաստել, իսկ այդ արձանները, յետոյ դրուեցին

մակեդոնացոց մայրաքաղաքում։ Երիտասարդ թագաւորը ինքն անձամբ այցելեց վիրաւորուած զօրապետներին և զինուորներին ու հետաքրքրուում էր նրանց քաջագործութիւններով, որով և ամենից աւելի էր մխիթարում պարծենկոտ յոյներին։

Գերի ընկած յոյներին Աղէքսանդրը Մակեդոնիա ուղարկեց և ստրուկ դարձրեց՝ երկիր մշակելու համար։ Գերիների մէջ կային և աթենացիներ, որոնց համար, միջնորդում էր նրանց հայրենիքը և աթենական կառավարութիւնը, որ յետոյ մի քանի անգամ այդ գերիների ազատութեան համար Աղէքսանդրի մօտ դեսպանութիւն ուղարկեց, բայց այդ խնդիրը միայն երեք տալի անցնելուց յետոյ յարգուեց։ Իսկ միւս կողմից Աղէքսանդրը գէպի յոյները մեծ վեհանձնութիւն ցոյց տուեց. այսպէս պարսից բանակից իլուած աւարից նա բաժին հանեց նաև դաշնակից յոյներին և ուղարկեց ոչ միայն իւր Ոլիմպիա մօրը ոսկէ բաժակներ ու շքեղ գորգեր, այլ և աթենացիներին 100 հատ զինուորական լրիւ սպառազինութիւն, որ նրանք կախէին Ակրոպօլում, այս արձանագրութեամբ. «Փիլիպպոսի օրդի Աղէքսանդրը, և, բացի լակեդեմոնացիներից, յոյները, Ասիայում բնակող բարբարոսներից իլուած այս աւարը նուիրում են Աթենաս աստուածուհուն»։

Այսպէս վեհանձնաբար վարում էր յոյների և առանձնապէս աթենացիների հետ, ի հարէ առաջնորդուելով ոչ միայն իւր հոգու ազնուութեամբ, այլ և քաղաքական հաշիւներով։ Գրանիկի մօտի յաղթութեամբ նա իսկապէս ապացուցեց որ, ոչ միայն խօսքով այլ և գործով յոյն աշխարհի առաջնորդ է, և յունական սրբութիւնները պարսիկների ձեռքում պղծուելուն համար վրէժխնդիր է լինում արևելքից։ Նա դեռ ևս յոյս ուներ, որ յունաց քաղաքները, Աթենքի գլխաւորութեամբ, կը հասկանան, վերջապէս, որ ինքն իսկական յոյն է, և կը ճանաչեն նրան իրանց ճշմարիտ գլուխ։ Բայց աթենացիք իրանց տե-

ղական, նեղ հայրենասիրութեամբ կուրացած, չը հասկացան այդ և այդ ժամանակից սկսած մարդկութեան պատմութիւնը իւր յառաջագիւծութեան մէջ իւր ընթացքը կատարեց առանց Աթէնքի:

Դ.

Փոքր Ասիայի նուաճումը.

Գրանիկի մօտի կռիւլը ահագին նշանակութիւն ունեցաւ: Դա առաջինն էր այն երեք մեծ յաղթութիւններէից, որոնք պարսից կայսերութիւնը ենթարկեցին Աղէքսանդրին: Նրա անմիջական հետեանքն եղաւ այն իրողութիւնը, որ Տօրոս լեռներից դէպի հիւսիս, ամբողջ Փոքր Ասիան յաղթողի առաջ խոնարհուեց, որովհետեւ այն տեղ չկար բաւականաչափ պարսից զօրք՝ դիմադրելու մակեդոնական յաղթող բանակին, որը, Գրանիկի մօտի կռուից յետոյ, նայում էր իւր առաջնորդի վերայ մի տեսակ ոգևորուած սիրով ու անսահման վստահութեամբ:

Աղէքսանդրը, իւր բանակին հանդիստ տալուց յետոյ շարժուեց դէպի Լիդիա, որի Սարգին մայրաքաղաքը, չը նայած իւր ամուր դիրքին բաց արեց իւր դռները պատանի յաղթողի առաջ: Աղէքսանդրը բնակիչներին աղատութիւն տուեց, վերականգնեց պարսիկների փոխած նրանց հին օրէնքը, ցանկացաւ Ոլիմպիական Զեւսի պատուին տաճար կառնեցնել: Այդ առթիւ մի աւանդութիւն կայ. որպէս թէ, երբ Աղէքսանդրը տաճարի շէնութեան տեղի վերաբերեալ հարցն էր քննում, յանկարծ պարզ երկնքում մի սև ամպ երևաց, սկսուեց որոտումն և փայլակ: Բայց ընդ ամենը մի քանի կաթիլ անձրև եկաւ և այն էլ միայն միջնաբերդին մօտիկ ժայռի այն մասի վերայ, ուր երբեմն կանգնած էր լիդիացոց թա-

գաւորների ապարանքը: Այդ հանգամանքը համարուեց մի երկնային նշան և այդ տեղ էլ տաճար կանգնեցրուեց:

Աղէքսանդրը Լիդիայի կառավարութիւնը թողեց նախկին ձևով. իսկ պարսից սատրապին փոխարինեցին երեք պաշտօնական անձնաւորութիւններ— նահանգապետ, հարկերի տեսուչ, և քաղաքապահ զօրքի պետ: Նրանք բոլորն էլ անմիջապէս պատասխանատու էին թագաւորի առաջ: Կառավարութեան այդ ձևը Աղէքսանդրը մտցրեց պարսից և այն նահանգներում, որոնց տիրապետում էր: Դրա գլխաւոր օգուտն այն էր, որ զինուորական իշխանութիւնը բաժանուում էր վարչականից:

Լիդիայում գործը վերջացնելուց յետոյ, մակեդոնացոց հերոսը դարձաւ դէպի Եփեսոս և նորից մտաւ յունական սահմանները. որովհետեւ Փոքր Ասիայի ափին յունական դաղթականութիւնները կաղմել էին մայր երկրի նման մի Յունաստան, որ յունաց ամբողջ երկրի մի երրորդն էր կաղմում: Իսկ ինքն, Եփեսոսը գտնուում էր Աթէնքի դիմացը, Եգէիական ծովի ասիական ափի ուղիղ մէջ տեղը, այն խորշի խորքում, որի շուրջն ընկած էին մօտ 10 յունական ծաղկած քաղաքներ: Որպէս յունաց՝ Փոքր Ասիայի հետ ունեցած բոլոր յարաբերութիւնների կեդրոնատեղի և որպէս նշանաւոր Դիանի սրբավայր՝ Եփեսոսը քառօրդ միլլիոն բնակիչ ունենալով, ասիական Յունաստանի ամենամեծ, ամենահարուստ քաղաքն էր: Որովհետեւ այդ ասիական Յունաստանը, որի կեդրոնն էր Եփեսոսը, հակումն ունէր դէպի օլիգարխիա, և անտարբերութեամբ հաշտուել էր պարսից մեղմ լծին, ուստի նա շատ ստանաւորութեամբ էր նայում իրան աղատել ձգտող Աղէքսանդրի վերայ, և նոյն իսկ պատրաստ էր նրա դէմ գնալու՝ եթէ միայն նա յաղթուէր: Բայց որովհետեւ նա մինչև այժմ յաղթող էր եղել և յոյն վարձկաններից կաղմուած Եփեսոսի քաղաքապահ զօրքը մակեդոնացոց մօտենալու լուրն առնելուն պէս փախել էր խորշում կանգնած տրիրեմների հետ, այդ պատճառով

էլ քաղաքը վճռեց խաղաղ կերպով անձնատուր լինել աշխարհակալին:

Աղէքսանդրն Եփեսոսում ժողովրդական կուսակցութեան կողմն անցաւ. վերջացրեց օլիգարխիան, ստեղծեց դեմոկրատական կառավարութիւն և հրամայեց մինչև այդ ժամանակ պարսիկներին վճարուելիք տուրքը Ռիանա աստուածուհուն տալ: Բայց ժողովրդական ամբօխը ապրտամբեց իւր նախկին կեղեքիչների դէմ և սկսուեց կոտորածը, որը մակեդոնացիք ստիպուած եղան ղէնքի ուժով դադարեցնել: Շրջակայ յոյն քաղաքների մեծ մասը Եփեսոսի օրինակին հետեւելով՝ Աղէքսանդրին հպատակուեց: Միայն, Եփեսոսի հակառակորդը—Մելիտինէն—ընդդիմութիւն ցոյց տուեց: Թէև պարսից քաղաքապահ զօրքի հրամանատարը սկզբում առաջարկեց քաղաքը յանձնել, բայց իմանալով, որ պարսից նաւատորմը շատ հեռու չէ գտնուում, փոխեց իւր մտադրութիւն և Մելիտինէի պաշտպանութեան համար միջոց ձեռք առաւ: Սակայն պարսից նաւատորմիղը, իւր դանդաղկոտութեամբ ի դերև հանեց նրա բոլոր յոյսերը և նախքան նրան օգնութեան կը հասնէին 160 տրիրեմից բազկացած մակեդոնական վաշտը խարխիս ձգեց Մելիտինէի նաւահանգստի առաջ և Աղէքսանդրը ցած իջեցրեց մի ուժեղ բանակ իւր զօրքից:

Այն ժամանակ տրիրեմները մեծ տեսակի թիավար նաւեր էին, և ծովային պատերազմական ամբողջ շնորհքն այն էր, որ թշնամու նաւի թիերը կտրէին ու կողերը ծակէին: Այդ պատճառով մեծ մասամբ աշխատում էին տրիրեմների ընթացքի արագութիւնը զարգացնել. դրանցից իւրաքանչիւրի վերայ գտնուում էր 170 թիավար և միայն 10 կամ 15 զինուոր: Թիավարները ամեն մի կարգում երեք—երեք հոգի էին նստում. թիերը չափազանց երկար էին: Ինքն տրիրեմը 120 կամ 150 ոտ երկարութեամբ, 15 կամ 18 ոտ լայնութեամբ և 3 ոտ խորութեամբ մի թեթև նեղ նաւ էր. երկար ճանապարհորդե-

լիս և յաջող հողմին, առագաստներ էին պարզում երկու կայմերի վերայ, բայց այդ կայմերը պատերազմից առաջ ծաււում էին: Տրիրեմները թիով դնալիս՝ մի ժամում 7—8 մզոն տարածութիւն էին կտրում: Այդպիսի նաւատորմի պահպանութիւնը շատ թանգ էր նստում: Օրինակ, Աթէնքն իւր 60,000 նաւաստիներով 300 տրիրեմների վերայ ամօական մինչև 700,000 լուբլի էր ծախսում, չը հաշուելով նաւերի շինութիւններն ու սպառազինութիւնը:

Շուտով երևաց և պարսից նաւատորմը. նրա 400 տրիրեմները տեղաւորուեցին խորշի հակառակ ափում: Պարմենէոնը խորհուրդ տուեց իսկոյն սկսել ծովային կռիւը, որովհետև նրա ասելով, մակեդոնացիք բան չէին կորցնիլ, եթէ պարսիկները յաղթէին, որոնք առանց այն էլ տիրապետում էին ծովին: Բայց Աղէքսանդրը հակառակ կարծիքի էր: Ծովային կռուի պարտութիւնը կոշնչացնէր մակեդոնական զօրքի ցամաքային յաղթութիւններով ձեռք բերուած փառքը, և կարող էր յունական քաղաքների հակամակեդոնական տարրերի մէջ ապստամբութիւն առաջացնել: Նրան աւելացրու և այն, որ ծովային կռուի մէջ յաղթութեան հաւանականութիւնը հակառակորդների կողմն էր: Պարսկական նաւատորմիղը շատ աւելի բազմաթիւ էր իսկ նրա նաւաստիները՝ փրենիկեցիք և կիպրոսցիք փորձուած ծովագնացներ էին համարուում, մինչդեռ մակեդոնացիք այդ դործի մէջ անփորձ էին, ուստի նա խոհեմաբար վճռեց իւր նաւատորմը պահեստում ունենալ, և առաջուայ նման, ապագայ աշխարհակալութիւնների համար իւր յոյսը դնել ցամաքային զօրքերի վերայ: Իսկ եթէ պարսկական նաւերը կռուի մտնէին իրանց հակառակորդների հետ Մելիտինէի խորշում, այն ժամանակ նաւատորմի շատութիւնը ոչ մի դեր չէր կարող խաղալ: Աղէքսանդրը իւր վէճը Պարմենէոնի հետ վերջացրեց մատնացոյց լինելով երկնային մի նշանի վերայ. եթէ լեզենդաներին հաւատանք, Պարմենէոնն իւր առածը պնդելու

համար ցոյց էր տուել մակեդոնական մարտանաւերի ետեւը ցամաքում իջած մի արծիւի վերայ, բայց Աղէքսանդրը այդ նշանն այլ կերպ է բացատրել: Նրա խօսքերով, դա նշանակում էր, որ միայն ցամաքային յաղթութիւններով նաւատորմը կարող է կարեւոր դերը ձեռք բերել:

Այդպիսով, Աղէքսանդրն ամեն կողմից պաշարեց Մելիտինէն և ուշագրութիւն չը դարձրեց քաղաքի իշխանութեան առաջարկութեանը, բաց անել դուռն և իւր ծովախորշը հաւասարապէս թէ մակեդոնացոյց և թէ պարսից առաջ, եթէ նա կը հեռանայ իւր զօրքով ու նաւատորմով: Աղէքսանդրին նոյն իսկ զայրացրեց յոյն աշխարհի և արեւելքի կռուի մէջ յոյների կողմից այդպիսի չեղորոշութիւն պահպանելու վճռականութիւնը, ուստի նա սկսեց եռանդուն կերպով յարձակման պատրաստուել: Աղէքսանդրի ժամանակ պարիսպներ քանդելու և քաղաքներ վերցնելու ամենասովորական միջոցներն էին՝ բաբանը, նետաձիգ մեքենան, փայտեայ բրգերն ու ստորերկրեայ ականները: Ամենավտանգաւորը բաբանն էր, որը մետաղեայ խոյադուխ ծայրով մի հաստ ու երկար դերան էր, շղթայից կամ պարանից կապած: Նրան վերելակների վերայ էին յարմարացնում և քաղաքային պարիսպներին մօտեցնում, իսկ յետոյ յետ ու առաջ էին մղում ու նրանով պատի մէջ ծակ բաց անում: Սովորաբար, այդպիսի քանդող մեքենան ունենում էր 60-ից 100 ոտ երկարութիւն, պատահում էր և այնպիսի բաբան, որ 180 ոտ երկարութիւն և 2 ոտ հաստութիւն էր ունենում, և այն աստիճան ծանր էր, որ 100 մարդ էր նրան շարժում: Շարժական փայտեայ բրգերը 10—20 յարկանի ահագին մեծութեամբ շինութիւններ էին և մինչև 150 ոտ բարձրութիւն ունէին: Նրանց տեղափոխում էին քաղաքի պարիսպների մօտ և մէջը լցուած զինուորները ձգուած կամրջով անցնում էին դէպի պարիսպն ու կռուի էին մտնում պաշարուածների հետ: Այդ բրգերը պաշտպանուած էին լինում երկաթեայ շերտերով: Ստորերկրեայ

ականներ էին անցկացնում պաշարուած քաղաքի պարիսպների տակով և դերաններ ներս անկացնում, որոնց յետոյ այրում էին և յառաջ էր գալիս պատերի խորտակումն: Վերջապէս, նետաձիգը կամ քարաձիգը մի տեսակ գործիք էր, որը մեծ քանակութեամբ և չափով նետեր ու քարեր էր արձակում:

Յարձակողական այդ բոլոր գործիքները մէջ բերեց Աղէքսանդրը Մելիտինէի դէմ, և բաբանը շուտով բաց արեց քաղաքային պարսպի մէջ մի ահագին խրամատ, որի միջոցով մակեդոնացիք իրանց համար ճանապարհ բաց արին, և ոչ միայն խաղաղ ժողովուրդը, այլ և պահպան զինուորները ցրիւ եկան: Սակայն այդ փախստականներից մեծ մասը կոտորուեց, իսկ յոյն վարձկաններից 300 հոգի, Աղէքսանդրի առաջարկութեամբ, անցան նրա բանակը, Այսպիսով, պատանի հերոսի ծրագիրը բոլորովին յաջողուեց, և պարսից նաւատորմը, որ մակեդոնական տրիրեմների պատճառով չէր կարողանում քաղաքին մօտենալ, որովհետև սրանք խիտ առ խիտ պատի նման բռնել էին նաւահանգստի անցքը, ի դուր տեղ թշնամուն երկար ժամանակ դէպի բաց ծովը հրապուրելու փորձերից յետոյ, պիտի հեռանար:

Աւելի և աւելի համոզուելով, որ բացառապէս ցամաքային պատերազմ պէտք է վարել, Աղէքսանդրը վճռեց իւր նաւատորմը բոլորովին արձակել: Այդ անել ստիպուեց նա ոչ միայն այդպիսի հանգամանքներում զինուորական նաւերի անօգուտ լինելը, և նրանց պահպանութեան համար չափազանց մեծ ծախսը ի նկատի ունենալով, այլ վառն զի նրա նիւթական միջոցը չափ չէր մեծացել Փոքր Ասիայի տիրապետութիւններից: Միւս կողմից էլ, մարդիկ տրիրեմների մէջ լցուելով, ոչ մի օգուտ չէին բերում, իսկ նա նրանցով կարող էր մեծացնել իւր փոքրաթիւ զօրքը: Թէև, կարծուում է, որ Աղէքսանդրն այդ հանգամանքում գործում էր բոլորովին տրամաբանօրէն, բայց անկարելի է չը խոստովանել՝ որ նա մեծ սխալ էր գործում, որով

լափոխում սաստիկ վտանգի էր ենթարկում: Գոյություն
թիւններին յաղթելով, հասաւ օրհասական ճանապարհի
ծայրին. այդ ճանապարհին նա մի քանի անգամ ծածկուել
էր ջրի մէջ մինչև աչքերը: Ստրաբոնը այսպէս է պատ-
մում, բայց Արրիանը հաւատացնում է, որ Աղէքսանդրը
կենդանի մնալ չէր կարող՝ եթէ հողմը ուղղութիւնը չը
փոխէր, իսկ Կալիսթենէօրը փետ օճով պատմում է, թէ
ծովը յետ գնաց և նրա մեծութեան առաջ խոնարհուեց:
Դրանով չը վերջացան Աղէքսանդրի ճանապարհի դժուար-
ութիւնները. նա ստիպուած էր Պիսիդիայի լեռնային
կրճերի միջով ղէնքը ձեռին իւր համար ճանապարհ բաց
անել, ուր զինուորական ցեղերը նրան յամառ ընդդիմու-
թիւն էին ցոյց տալիս: Բայց նա յաղթեց բոլոր դժուարու-
թիւններին և վերջապէս հասաւ Գորդիօսի քաղաքը: Այդ
տեղ նա տեսակցութիւն էր նշանակել Պարմենէոնի հետ.
յիշաւի, վերջինս, մակեդոնական 3000 հետևակներից,
և 3000 էլ հեծելազօրից, 200 թեռաղացի ձիաւորներից
և 150 յոյն ձիաւոր վարձկաններից կազմուած թարմ
ուժերով սպասում էր նրան: Այդ քաղաքում Աղէքսանդրը
սրով կտրեց նշանաւոր Գորդեան հանգոյցը: Ահաւասիկ,
ինչպէս է պատմում Արրիանը այդ նշանաւոր պատմու-
թիւնը:

Հին Փոփոխություն ապրում էր Գորդիոս անունով մի
խեղճ գիւղացի: Նա մշակում էր հողի մի փոքր կտոր և
երկու զոյգ եղ ունէր: Մէկ զոյգով նա հերկում էր, իսկ
միւս զոյգը սայլ լծում: Պատահմամբ մի անգամ երբ
հերկում էր նա երկիրը յանկարծ տեսաւ, որ արծիւ
իջաւ եղների լծի վերայ: Քանի Գորդիօսը եղները չէր
արձակել, թռչունը մնաց այնտեղ: Յանկանալով այդ նշանի
միտքն իմանալ, նա ուղևորուեց հարեան գիւղը, ուր բոլոր
բնակիչները դուշակութեան շնորհով էին օժտուած: Ամե-
նից առաջ Գորդիօսը հանգիպեց մի նորահաս օրիորդի
և պատմեց նրան բանի էութիւնը: Օրիորդը խորհուրդ
տուեց Գորդիօսին այնտեղ, ուր երեւաց խորհրդաւոր

թռչունը, զոհ մատուցանել Զևսին: Նա կատարեց դե-
ռատի դուշակուհու պատուէրը և յետոյ պատկուեց նրա
հետ: Նրանք Միդաս անունով մի որդի ունեցան: Շատ
տարիներ յետոյ երբ փոխգացիք ներքին ծանր կռիւ էին
վարում՝ պատգամախօսը յայտնեց նրանց, որ Փոփո-
ցիների թշուառութիւնները այն ժամանակ կը վերջանան,
երբ սայլը նրանց համար թագաւոր կը բերէ: Այդ միջո-
ջին, Միդասն իւր ծնողների հետ սայլով ժողովրդական
տանը մօտեցաւ: Ժողովուրդն իսկոյն Միդասին թագաւոր
ընտրեց, իսկ վերջինս դադարեցնելով ներքին կռիւը, սայլը
լծած եղներով Զևսին նուիրեց, շնորհակալ լինելով, որ նա
իւր հօրն արծիւ էր ուղարկել: Դրանից յետոյ մնաց մի
աւանգութիւն, որ ով որ արձակի Գորդիօսի սայլին լուծը
կապող հանգոյցը, նա կը տիրի ամբողջ Ասիային: Աղէք-
սանդրը ամեն կողմից դիտեց հանգոյցը և, տեսնելով,
որ նրան չէ կարելի քակել, սրով կտրեց, որից յետոյ
հանգիստ կերպով անջատեց լուծը սայլից: Այդ տեսա-
րանին բոլոր ներկայ գտնուողները համոզուեցին, որ պատ-
գամախօսի Գորդեան հանգոյցի մասին արած դուշակու-
թիւնը կատարուեց:

Մինչ այս մինչ այն, պարսից Մեմնոն զօրապետը
մտածեց Դարեհի նաւատորմի առաւելութիւններովն օգ-
տուել, յատկապէս այն ժամանակ, երբ Աղէքսանդրը ար-
ձակեց մակեդոնական ծովային զօրքը, որպէս զի վճռական
հարուած տայ պատանի հերոսին: Նրա ծրագիրն այն էր,
որ Աղէքսանդրին եւրոպայից անջատէ և Փոքր Ասիայում
եղած փոքր զնդի հետ միասին բոլորովն մեկուսացնէ:
Ուստի Մեմնոնն իւր ահագին նաւատորմով ամենից առաջ
գրաւեց Քէօս կղզին, յետոյ Մելիտինէ գլխաւոր քաղաքը
պաշարեց ու Յիկլանդեան կղզիներից մի քանիսի հետ էլ
դաշն կապեց: Դրա հետ միասին պարսկական դրամները
առատութեամբ թափւում էին յոյների գրպանը, և ա-
մենքն էլ արդէն սպասում էին, որ պարսիկների օգնու-
թեամբ Սպարտան ամբողջ Յունաստանը մակեդոնական

գերիշխանութեան դէմ կը զինու: Բայց իւր յաջողութիւնների ժամանակ յանկարծ մեռաւ Մեմնոնը, և նրա մահով Դարեհը վերջ տուեց նրա ծրագրի հեռաւոր իրագործման:

Զարմանալի չէ, որ Աղէքսանդրը Գորդիուսում լսելով Մեմնոնի ծովային արշաւանքի մասին՝ ափսոսաց որ ոչնչացրել էր իւր նաւատորմը, և հրամայեց Հելլեսպոնտոսում մի ժամանակաւոր ծովային գումարդակ կազմել՝ վաճառականական նաւերը զինուորականի վերածելով, և այն իսկ, իւր զօրապետ Պրոտէրին Պելոպոնէս և Էվբէտան կղզին ուղարկեց, Յունաստանի ափերը պաշտպանելու համար նաւեր ձեռք բերելու նպատակով: Բայց 333 թուին գարունը գեռ նոր սկսած՝ Գորդիուսը թողնելիս՝ Մեմնոնի մահուան յանկարծական լուրը ստացաւ և բոլորովին հանգարտեց: Նա այլ ևս վախ չունէր, թէ նրան եւրոպայից կը կտրէին, և համարձակութեամբ թիկունքը դէպի Եւրոպա դարձնելով Մակեդոնիայի հերոսը վճռականապէս ուղղեց իւր քայլերը դէպի Ասիայի խորքը:

Ե.

Իսսի մօտի յաղթութիւնը.

Աղէքսանդրի Ասիական արշաւանքների երկրորդ տարին բոլորովին նոր բնաւորութիւն է կրում: Առաջին տարին նա ամբողջ Փոքր Ասիան նուաճեց, իւր թագաւորութիւնը մեծացրեց 250 հազար մղոնով և յաղթութիւն տարաւ Գրանիկի մօտ: Այդ ամբողջ ժամանակը նա գործում էր Յունաստանի անունով և ինչպէս յայնորդ պարագլուխ, թէև վերջիններս շատ սառնասրտութեամբ էին վերաբերում դէպի նրա ձեռնարկութիւնները: Նա առաջուայ նման մակեդոնացի էր, իրագործում էր իւր հայր Փիլիպպոսի ծրագիրը, և սողորուած էր նախնական

դադաւարովը այն նահապետական ժողովրդի, որին գլուխ էր կանգնած: Բայց Ասիայում անցկացրած երկրորդ տարին, որ նշանաւոր դարձաւ Իսսի մօտի յաղթութեամբ, նրա մէջ արմատական փոփոխութիւն առաջացրեց: Տեսնելով իւր ձեռքը աւար մնացած պարսից բանակի հոյակապութիւնն ու շքեղութիւնը, նա հասկացաւ, որ այն լեռնային վայրերից զատ, որտեղ նա ծնուել էր, կար և մի ուրիշ նոր աշխարհ: Այդ տեղ նրա կեանքում մի յեղափոխութիւն կատարուեց և ծնուեց մի նոր Աղէքսանդր, որը հնի հետ ոչ մի կապ չունէր: Ի հարկէ, այդ փոփոխութիւնը յանկարծ չեղաւ, այլ այնպէս դանդաղ, որ երկար ժամանակ ոչ ոք չէր նկատում: Բայց հետեւելով Աղէքսանդրի ամբողջ կեանքին և նրա գործունէութեան առաջնորդող դադաւարները տեսնելով՝ չէ կարելի չը նկատել, որ նրա Ասիայում եղած արշաւանքների երկրորդ տարին նոր ուղղութիւն է կրում: Հէնց այդ ժամանակ Յունաստանը յամառելով դէպի նրա քաջագործութիւնները սառնասրտութեան մէջ, վերջնականապէս հիասթափեցրեց դեռաւոր հերոսին և ստիպեց նրան իրանից ընդ միշտ երես դարձնել: Եթէ Աթէնքը, Կորնթոսը, Արգոսն ու Սպարտան միաբան գործէին Աղէքսանդրի հետ և Յունաստանը ընդունէր նրան իբրեւ իւր հարազատ օրդի, ի հարկէ, մարդկութեան պատմութիւնը ուրիշ գոյն կը ստանար, և նրա ստեղծած համաշխարհային կայսրութիւնն աւելի յունական բնաւորութիւն կունենար: Բայց ինչ ուղում է լինի, չէ կարելի դարմանալ, որ իւր կեանքի վերջին տարիներին Աղէքսանդրը կէս արեւելեան մարդ դարձաւ, սկսեց արեւելեան ընդունած սովորութիւններին համակերպուել և դէպի Յունաստան վերադառնալու ոչ մի ցանկութիւն երբէք չարտայայտեց:

Մեմնոնի մահը, և դրան իբրեւ անմիջական հետեւանք՝ պարսիկների հրամարումը Աղէքսանդրի դէմ յունական ընդհանուր ապստամբութիւն առաջացնելուց՝ փոխեցին Դարեհի ամբողջ ծրագիրը: Նա այլ ևս չէր կարող

յոյս դնել ոչ իւր նաւատորմի և ոչ յոյնների դաւաճանութեան վերայ, այլ ցամաքի վերայ պէտք է պաշտպանէր իւր թագաւորութիւնը համարձակ աշխարհակալի դէմ: Նա զինուորական խորհուրդ կազմեց և առաջարկեց այս հարցը. «Անհրաժեշտ է որ ինքն, թագաւորը, իւր վերայ առնի զօրքի հրամանատարութիւնը»: Խորհրդականների մեծամասնութիւնը ցանկացաւ, որ Դարեհը ահագին բանակ կազմի, անձամբ բանակի գլուխն անցնի և միանգամայն ոչնչացնի յանդուգն աշխարհակալին: Զինուորական խորհրդում դրա հակառակ մաքով մի ձայն միայն տրուեց: Այդ էվբա կղզեցի յոյն ծերունի Խարիդեմի ձայնն էր: Այդ ծերունին իւր ժամանակի ամենափորձուած զօրապետն էր: Նա 30 տաշի ծառայել էր որպէս զօրապետ և քաղաքադէտ մերթ պարսկական սատրապների մօտ, մերթ թրակիական իշխանների մօտ, մերթ Աթէնքում և մերթ Փիլիպպոս մակեդոնացու մօտ: Վերջինիս մահից յետոյ նա սկսեց Աթէնքը նրա օրգու դէմ գրգռել, իսկ երբ Աղէքսանդրին յաջողուեց հանդարտեցնել ապստամբած Յունաստանը, Խարիդեմը Պարսկաստան փախաւ ու Դարեհի արքունիքում գլխաւոր զինուորական խորհրդականը դարձաւ: Նա պատերազմական գործերի մէջ աւելի էր փորձուած քան պարսից պալատականները. ուստի և արտայայտեց նրանց կարծիքին բոլորովին հակառակ հայեացք: Նրա ասելով, Դարեհը չը պէտք է իւր թագաւորութեան բաղդը հրապարակի վերայ դնի, բայց այդպէս կը լինէր անպատճառ, եթէ նա ինքն անձամբ առաջնորդէր իւր զօրքին: Բաւական էր 100 հազար մարդուց բաղկացած մի բանակ կազմակերպել, որի երրորդը լինէին յոյն վարձկաններ, նշանակուէր իբրեւ գլխաւոր հրամանատար մի հմուտ զօրապետ և յանձնարարէին նրան չը յորձակուել մակեդոնացոյ վերայ, այլ ընդհակառակն, հրապուրել նրանց դէպի պարսից ահագին կայսրութեան խորքերը:

Սկզբում Դարեհը կամենում էր ընդունել այդ խոր-

հուրդը, բայց պարսիկ պալատականները յամառութեամբ նրան հակառակեցին, կասկածելով, թէ Խարիդեմը ինքն է ցանկանում հրամանատար լինել: Նրանք սկսեցին դաւաճանութեան մէջ մեղադրել Խարիդեմին, իսկ ծերունի յոյնը զայրացաւ և սկսեց ուղղակի յանդիմանել նրանց, վախկոտ անուանելով, և ապացուցանել, որ նրանք առանց յոյն վարձկանների օգնութեան մակեդոնացոյ ընդդիմանալ չեն կարողանայ: Այդ ժամանակ Դարեհը կատաղած, հրամայեց սպանել Խարիդեմին, որ աղաղակում էր. «Թագաւորը կը զղջայ և շատ շուտ: Իմ մահուան վրէժը շատ չի ուշանայ: Պարսից թագաւորութիւնը կը կործանուի»: Ծերունի յոյնը սպանուեց, բայց Դարեհը, յիրաւի, շուտով դառնապէս զղջաց, որ չէր հետեւել նրա խորհրդին:

Իւր պալատականների կարծիքին համակերպուելով՝ Դարեհը վճռեց անձամբ առաջնորդել բանակին, որն արագութեամբ հաւաքուեց Բաբելոնում: Նա կազմուած էր 100,000 ձիաւոր և 400,000 հեռակա զինուորներից: Այդ տեղ կային և՛ պարսիկներ, և՛ մեդացիք և՛ հայեր, և՛ բաբելացիք ու հիւսիսային երկրների բնակիչներ: Նրանք ամենքը իշխանների, սատրապների և յայտնի պալատականների հսկողութեան տակ մի ահագին այժ էին կազմում: Դարեհը իւր հետ արշաւանքի տարաւ իր ամբողջ արքունիքը—Թագուհուն, գուսարներին և կանանցը: Նա շրջապատեց իրան պարսից կայսրութեան ամբողջ մեծութեամբ, փայլով և շքեղութեամբ, ապացուցանելու համար, որ ոչ միայն զօրքը, այլ ամբողջ կայսրութիւնն է գնում յանդուգն աշխարհակալի դէմ:

Լուրը, թէ Դարեհ հզօր բանակի գլուխն անցած դուրս եկաւ բանակավայրից, հասաւ Աղէքսանդրին Գորդիումից 60 մղոն հեռու, Անկիւրիայում, ուր ճանապարհն երկուսի էր բաժանուած: Նրանցից մէկը, մայրաքաղաք տանողը, արքունական մեծ ճանապարհն էր, և անցնում էր հարաւային Հայաստանի միջով, իսկ միւսը ցած էր

մնալ, ու սպասել Աղէքսանդրին, որը վաղ թէ ուշ թա-
կարդի մէջ է ընկնելու: Նրա խօսքերով գնալ մակեդո-
նացիներին փնտռել Կիլիկիայի նեղ հովիտներում և լեռ-
նային կիրճերում, ուր անկարելի կը լինէր իւր կարգերն
ազատ կերպով դասաւորել, անյարմար է պարսից ահա-
գին բանակի համար: Բայց ինչպէս միշտ, այս անգամ էլ
չը լսեց Դարեհը խելօք խօրհրդին. ինչպէս իւր, այնպէս
էլ իւր սատրապների կանանոցներն ու հարստութիւնը
Դամասկոս ուղարկելով՝ ինքն անցաւ Ամանեան գոտիները
և Կիլիկիա մոտ, ուր և իսկապէս ուզում էր նրան հը-
րապուրել Աղէքսանդրը: Արրիանի խօսքերով նրանց զօր-
քերն անցան մէկը միւսի կողքից միմեանցից մի օրուայ
ճանապարհ հեռաւորութեամբ, իսկ Պլուտարքոսը նոյն
իսկ հաւատացնում է, որ գիշերը, մէկը հիւսիս բար-
ձրանալիս, իսկ միւսը հարաւ իջնելիս, համարեա շփուում
էին միմեանց հետ: Ինչ և լինէր, բայց պարսիկները վեր-
ցրին Իսս քաղաքը, որ մակեդոնացիք նոր էին միայն
թողել, և, իմանալով որ վերջիններս հարաւ են գնացել,
նրանց ետեւից գնացին, իսկ Աղէքսանդրը իւր կողմից
իմանալով, որ պարսիկները նրա ետևումն են, ետ դար-
ձաւ, ախոյեանները Իսսի մօտ միմեանց հանդիպեցին:
Թշնամուն իւր առաջ տեսնելով, Աղէքսանդրը կամեցաւ
իսկոյն կռուի մտնել նրա հետ, բայց երեկոյ էր, և ստի-
պուեց կռիւը հետևեալ առաւօտեան թողնել: Իմանալով,
որ հասել է վճռական րոպէն, և նա, ինչպէս և լինէր,
պէտք է յաղթութիւնը տանէր, որովհետև նրա առաջ
եւրոպայի ճանապարհը կտրուած էր, պատանի հերոսը հա-
ւաքեց իւր զօրապետներին և մի հանդիսաւոր ճառ ասաց:
Նրա խօսքերով մակեդոնացոց յաղթութիւնը ապահովուած
էր: Թշնամիները նրանց ծանօթ էին, և իրանք յաղթել
էին միշտ նրանց: Մակեդոնացիք վտանգների սովոր,
ազատ մարդիկ էին, իսկ նրանց թշնամիները, ընդհակա-
ռակն, քնքշացած ու փչացած ինքնակալների ստրուկներ:
Անկասկած՝ աստուածները իրանց կողմն են, որովհետև

նրանք են ներշնչել Դարեհին, իւր ահագին ուժերը մի
այդպիսի տեղում սահմանափակելու միտքը, ուր նա չէ
կարող լիովին նրանից օգտուել, իսկ ընդհակառակն, մա-
կեդոնական փալանքը այնտեղ կարող է ազատ դործել:
Յաղթութեան հետևանքները անշուշտ մեծ են լինելու:
Պարսից ամբողջ ոյժը նոյն ինքն Դարեհի առաջնորդու-
թեամբ իրանից առաջ է հաւաքուած: Յաղթութեան դէպ-
քում իրանք անարգել տիրապետելու են ամբողջ Ասիային,
և դավիններով կը պոսակուեն: Աղէքսանդրը յիշեցրեց
նրանց ինչպէս ամբողջ բանակի, նոյնպէս և մասնաւոր
անձնաւորութիւնների անցեալում տարած փայլուն յաղ-
թութիւնները, հերոսների անունները մէկ մէկ թուեց և
յիշատակեց նրանց քաջութիւնները, իսկ ամենից վերջը
օրինակ վերցրեց Կսենոփոնտի արշաւանքը, երբ նա իւր
նշանաւոր տառն հազարի հետ, առանց մակեդոնական
կամ թեսաղական այրուձիւ, ջարդեց պարսից թագաւո-
րին և համարեա Բաբելոնի գոտիներին հասաւ: Աղէքսանդրի
խօսքերը մի կատարեալ յոյնի ճառ էին, արտասանուած
դէպի յոյները, և բոլոր նրան լսողները ոգևորութեամբ
յափշտակուեցին: Նրանք չըժապատեցին նրան, ձեռքերից
բռնեցին և պահանջեցին, որ նա, առանց դանդաղելու,
թշնամիների վերայ տանի իրանց: Բայց նա հրամայեց որ
նրանք ճաշեն, հանգստանան ու կաղդուրուեն և հետե-
ւեալ օրուայ հսկայական կռուին պատրաստուեն:

Դարեհը, տեսնելով որ Աղէքսանդրը իւր զօրքի հետ
գետի միւս ափումն է, հասկացաւ, որ նեղ հովիտը, որի
վերայ նա գտնուում էր, ծովի ու լեռների միջև՝ ճակա-
տամարտի համար յարմար դաշտ չէր, բայց արդէն ուշ
էր, և Աղէքսանդրը միւս օրը վաղ առաւօտեան իւր բա-
նակը տարաւ պարսից դէմ, որոնք Պինար գետի հիւսի-
սային ափում կաղմում էին մի խիտ զանդուած: Այդ-
փոքրիկ գետը Իսսի հովիտով էր անցնում, որը դէպի
հարաւ, որտեղից Աղէքսանդրն էր գալիս, հետդհեւէ նե-
ղանում էր: Այդ հանգամանքից օգտուելով, Աղէքսանդրը

փոքր առ փոքր լայնացրեց իւր զօրքի ճակատը և վերջապէս, գետի առաջ, լեռնից մինչև ծովը տանող ամբողջ հովիտը բռնեց: Ինչպէս միշտ, ձախ թեւը, ուր գտնուում էին յոյները, թրակացիք և Կրէտէի նետաձիգները, Պարմենէանի հսկողութեան տակ էր գտնուում, և նրան յանձնարարուել էր կարելոյն չափ ծովափին մօտ մնալ, որ թշնամին չը կարողանայ այդ կողմից վրայ տալ: Այլ թեւը, նոյն ինքն Աղէքսանդրի հսկողութեան տակ, նոյն նպատակով, կպած էր լեռանը և կազմուած էր նրա զօրքի մնացած մասից, բացի մակեդոնական փալանգներից, որոնք կենտրոնն էին բռնում: Աղէքսանդրի բանակում, ընդ ամենը, մօտ 30,000 մարդ կար, և նա անշատուած էր հայրենիքից, այնպէս որ, պարտութեան դէպքում, նրա զօրքը ստիպուած էր դէպի թշնամու երկիրը նահանջել:

Դարեհն իւր հրամանատարութեան տակ մինչև 600,000 զինուոր ունէր և բոլորովին համոզուած էր, որ յաղթելու է: Սկզբում նա 30,000-ից բաղկացած մի հեծեւ-լազունդ և 20,000 էլ հետեակ շարժեց դէպի հարաւային ափը, բայց պատերազմից անմիջապէս առաջ նրանց նո-րից դէպի իւր թեւերի կողմը յետ քաշեց: Նրա կեարոնը կազմուած էր 30,000 յոյն վարձկաններից, որոնք պէտք է դիմադրէին մակեդոնական փալանգներին: Զախ թեւը, որ տեղական զօրքերից էր կազմուած, հասնում էր մինչև լեռը և սպասում էր շրջապատել մակեդոնացիներին, իսկ աջը, աւելի հեծեւազօրը, ձգւում էր մինչև ծովը, ուր աւազոտ ափին աւելի հեշտութեամբ կարող էին կռուել ձիաւորները: Յետեւում, անսահման տարածութեան վերայ խմբուած էին այն զօրքերը, որոնք առաջին դժի վերայ շարուել չէին կարող: Տեսնելով պարսից այրուձիու ահա-դին բազմութիւնը իւր աջ թեւի հանդէպ, Աղէքսանդրը հրամայեց թեփաղացի զինուորներին աննկատելի կերպով աջից ձախ տանել, որն և մակեդոնական փալանգներով պատսպարուած յաջողութեամբ կատարուեց: Դրա հետ միասին նա հետեակազօրից և հեծեւազօրից մի թեթեւ

գունդ ուղարկեց լեռան գօտու երկարութեամբ, պարսից խուզարկու շարժումը ցրուելու: Այդ էլ յաջողութեամբ կատարուեց: Մի քանի վայրկեան լուռ կերպով միմեանց վերայ նայում էին երկու բանակները: Դարեհը կարծում էր, որ գետափը իր համար մի պատրաստական ամրու-թիւն է դառնալու, և յարձակման էր սպասում: Աղէք-սանդրը իւր կողմից չէր շտապում, այլ հանդարտ, կա-տարեալ կարգապահութեամբ յարգարում էր իւր ճակա-տը: Երբ ամեն ինչ պատրաստ էր, նա պտտեց իւր զօրքի շարքերը և ամեն մի գնդին առանձինն մի քանի խօսքեր արտասանեց: Մակեդոնացիներին նա յիշեցնում էր նրանց տարած յաղթութիւնները, իսկ յոյներին, — Մարտիոնի դաշտում նրանց հայրերի ձեռքով միւս Դարեհին հաս-ցրած պարտութիւնը: Ամեն կողմից լսում էին հիացման բարձր աղաղակներ. «առաջնորդեր մեզ, էլ ինչու ենք բարձր աղաղակներ. «առաջնորդեր մեզ, էլ ինչու ենք սպասում»: Եւ Աղէքսանդրը իւր զօրքը տարաւ պարսից բազմաթիւ, նախապէս փառաւոր յաղթութեան պատ-րաստուած ահագին բանակի դէմ: Առջևից Աղէքսանդրի գլխաւորութեամբ գնում էր մակեդոնացոց ծանր հեծե-լազօրը. գետն անցնելով, նա այնպիսի ուժգնութեամբ յարձակուեց թշնամու վերայ, որ պարսից ձախ թեւը դո-ղաց ու փախստի դիմեց: Այն ժամանակ Աղէքսանդրը յարձակուեց յունական վարձկանների թեւի վերայ, որ կանգնած էր պարսից զօրքի կենտրոնում, և քաջաբար պատասխանում բոլոր յարձակումներին: Եթէ Աղէքսանդրը իւր ժամանակին չէր հասել, ամենայն հաւանականու-թեամբ, կռուի ճակատագիրը այլ կը լինէր. բայց Աղէք-սանդրը ոչ միայն կատարում էր իւր պարտքը որպէս զօրքերի գլխաւոր հրամանատար, այլ և իւր անձնական քաջութեամբ օրինակ էր տալիս ամենքին: Հեռուից տես-նելով Դարեհին նստած իւր հոյակապ կառքում, ուղիղ դէպի նա շտապեց: Պարսից թաղաւորի շուրջը խմբուել էին նրա ամենալաւ զօրականների կարգերը, նրա եղբոր Օկսարի հսկողութեան տակ: Բայց մակեդոնացիք հետե-

ւեցին իրանց թագաւորին, որը մի տեսակ անմիտ անվեհերութեամբ հարթում էր իւր ճանապարհը դէպի հաւառակորդն, ոչնչացնելով ամեն դժուարութիւն: Դարեհի շուրջը մի սարսափելի կոտորած սկսուեց. զօրապետները, սատրապները ընկնում էին հասարակ զինուորների նման և սպանուած մարմինների ահագին զանգուածները շրջապատել էին նրա կառքը: Մակեդոնացիք էլ կորուստ ունեցան, և նրանցից էլ քիչ ազնիւ զինուորներ չընկան: Ինքը Աղէքսանդրն էլ աջ ձեռքին վերք ստացաւ: Վերջապէս, Դարեհի ձիերը երկիւղից սկսեցին խրտնել, սպառնալով գետին վայր ձգել թագաւորին: Այն ժամանակ վախենալով որ մի գուցէ թշնամիների ձեռքն ընկնի, մերձաւորները վերցրին նրան կառքից, ձիու վերայ նստացրին և կռուի դաշտից դուրս տարան: Պարսիկներին մի զարհուրելի սարսափ տիրեց: Նրանք զէնքերը վայր ձգեցին ու փախան:

Ճակատամարտը վերջացաւ: Նոյն իսկ պարսից հեծելազօրը, որը իւր չափազանց մեծ ստուարութեամբ ճնշում էր մակեդոնացոց թոյլ ձախ թիւը, տեսնելով կենտրոնի փախուստը, մոռացաւ իւր յաղթութիւնը և միացաւ փախստականներին: Պարսից զօրքի ահագին զանգուածը իւր կորստեան գլխաւոր պատճառ դարձաւ: Անհնարին էր նկարագրել իրարանցումն ու միմեանց ճմլելը: Պարսիկները սեղմում, տրորում ու ոչնչացնում էին միմեանց: Մեռած մարմիններով լցուել էին ձորերն, և Աղէքսանդրը իւր թշնամիների վերայով, որոնք անշունչ դիակների կոյտ էին ներկայացնում, մի այգալիսի ձոր անցաւ: Միայն սկսեալ գիշերային մթութիւնը դադարեցրեց հետապնշողութիւնը:

Պարսիկները կորցրին 100,000-ից աւելի մարդ՝ այսինքն Աղէքսանդրի զօրքի թուից երեք անգամ աւելի: Բոլոր լեռնային անցքերը փախստականներով լցուեցին, որոնք ցիր ու ցան եղան ամեն կողմ և՛ դէպի Սիրիա, և՛ դէպի Կիլիկիա, ուր տեղացի զինուորական ցեղերը նրանց անխղճօրէն կոտորում էին: Միայն յունաց վարձ-

կանները 8 հազար հօգի, Ամինդի առաջնորդութեան տակ, կարգապահութեամբ յետ նահանջեցին, և լեռներից դէպի Սիրիա անցնելով՝ Միջերկրական ծովի ափին գտան այն նաւերը, որոնցով եկել էին իրանց հայրենիքից: Առանց դանդաղելու, այդ նաւերով էլ եգիպտոս գնացին, և այնտեղի ամբողջ ազգաբնակչութեան վերայ սարսափ ձգեցին: Բայց եգիպտական զօրքերը շուտով դրանց մինչև վերջին մարդը իրանց գլխաւորի հետ միասին կոտորեցին:

Իսկ ինքը Դարեհ, առանց կանգ առնելու փախաւ մինչև Սիրիական այն հարթութիւնը, ուր դեռ մի քանի օր առաջ սպասում էր Աղէքսանդրին՝ նրան գլխովին ջարդելու յօւսով: Այդտեղ նրան միացան 4000-ի չափ փախստականներ և նրանց մէջ թագնուելով, նա եփրատի միւս կողմն անցաւ:

Պարսիկները պատերազմի դաշտում այնպիսի հաւրասութիւն, շքեղ հաղուստներ, հոյակապ զէնքեր և այնքան դրամ՝ թողին՝ որպիսին մակեդոնացիք երբէք չէին տեսած: Այդ աւարի ընդհանուր գնահատութիւնը 4,000,000-ից անցնում էր: Դարեհը, իւր արագ փախուստի միջոցին ձգեց և այն, որ բոլոր գանձերից թանգ պէտք է գնահատուէր, նա թողեց՝ մայրը, կինը, դուստրներն և փոքրիկ որդին: Աղէքսանդրը կռուից յետոյ գիշերը գնաց պարսից բանակը և այնտեղ Դարեհի վրանում ճաշեց ու հանգստացաւ: Երբ Մակեդոնիայի թագաւորը տեսաւ ոսկեայ սափորները, բաժակները և բուրբուններով լի ամանները, որոնք օդը լցնում էին հրաշալի անուշահոտութեամբ, երբ անցաւ վրանի միւս մասը, որը զարդարուած էր շքեղութեամբ, ճոխ գահաւորակներով և որտեղ գտնուում էր թանկագին խորտիկներով զարդարուած սեղանը, այն ժամանակ նա դարձաւ դէպի իրան հետեւող մակեդոնացիներն ու ասաց. «Ահա այս եմ անուանում թագաւորաւայել կարգ ու սարք»:

Իսկ թէ ինչպէս վարուեց Աղէքսանդրը Դարեհի մօր,

կնոջ և դուստրների հետ, գոյութիւն ունեն մի քանի տեսակ պատմութիւններ. բայց նրանք բոլորն էլ մի օրինակ ապացուցանում են պատանի զօրապետի դէպի կանայք առժամ յարգանքն ու իւր կրքերը զսպելու կարող լինելը, որ շատ հաղուադէպ էր այն ժամանակները և ժամանակակիցների ընդհանուր հիացմունքը առաջ բերեց։ Պատմում են, որ Աղէքսանդրը կռուից յետոյ, գիշերը, մտնելով իւր համար պատրաստած Դարեհի վրանը, զարմացաւ, մօտիկից կանանց ողբի ձայներ լսելով, նրա հարցին, թէ այդ ինչ է նշանակում, պատասխանեցին. «Դարեհի մայրը, կինը և որդիքն են արտառում նրա վերայ, համարելով նրան սպանուած, որովհետեւ իմացել են, որ քո մօտն են նրա ծիրանին, նետն ու փահանք»։ Այն ժամանակ Աղէքսանդրն իւր ընկերներից մէկին, Լէոնադին ուղարկեց նրանց յայտնելու, թէ «Դարեհը կենդանի է, բայց փախչելու ժամանակ կռքի մէջ էր թողել իւր զէնքերն ու ծիրանին»։ Լէոնադն յայտնեց այդ խօսքերն ու աւելացրեց, որ Աղէքսանդրը թոյլ է տալիս նրանց պահպանել իրանց տիրութիւնը, չքախուսման և արժանաւայել կարգ ու սարքը. որովհետեւ նա պատերազմ է մղում Դարեհի դէմ ոչ թէ անձնական ատելութիւնից դրդուած, այլ Ասիային տիրապետելու պատճառով։ Աւելացնենք և այն, որ Դարեհի կինը այն ժամանակի ամենագեղեցիկ կանանցից մէկն էր, ինչպէս և Դարեհը շատ տեսքով ու գեղեցիկ տղամարդկանցից մէկը, իսկ դրանց երկու դուստրները արժանի էին իրանց ծնողներին։ Բայց Աղէքսանդրը, ըստ երևութին, համարում էր, որ թաղաւորին աւելի վայելուչ էր իր կրքերին յաղթել, քան թշնամիներին, ուստի և, այդ կանանցից և ոչ մէկին չը դիպաւ։ Ընդհանրապէս ասած, նա մինչև իւր հարսանիքը կնոջ հետ համարեա զօրծ չէր ունեցել։ Հետեւեալ օրը Աղէքսանդրը Հեփեստէոնի հետ միասին այցելեց Դարեհի ընտանիքին և խօստացաւ իւր հովանաւորութիւնը։ Աղէքսանդրը խօսք տուեց Դարեհի դուստրներին համար գտնել

աւելի լաւ փեսացուներ, քան կը գտնէր ինքը, նրանց հայրը։ Իսկ նրա 6 տարեկան որդուն համբուրեց և փաղաքեց։

Իսսի կռուի հետեւեալ օրը մակեդոնացիք նուիրեցին իրանց սպանուածներին ղինուորական պատիւներով թաղելուն։ Նրանց կորուստը շատ աննշան էր. այսինքն 452 մեռած։ Հին պատերազմների հաշիւների մէջ վիրաւորուածներին թիւը շատ սակաւ է մէջ բերւում, որովհետեւ այն ժամանակ, նրանց համար ճիշդ տեղեկութիւններ չէին լինում։ Հիւանդանոցային մասի կանոնաւոր կազմակերպում չէին չլինելու պատճառով։ Նորագոյն կռիւների մէջ, ընդհանրապէս, հաշւում են վիրաւորուածների թիւը սպանուածների թուից եօթն անգամ աւելի, իսկ հին պատերազմների մէջ 10 անգամ էր աւելի այն։ Ինչ վերաբերում է յաղթողների և յաղթուողների կորուստներին, մէջ եղած ահագին տարբերութեանը, ինչպէս Իսսի մօտի, նոյնպէս և միւս հին պատերազմներում, այդ ծագում էր նրանից, որ յաղթողները յաղթուածներին հետամուտ լինելիս՝ անխղճօրէն ոչնչացնում էին նրանց։

Իսսի մօտի սպանուածների մէջ էր գտնւում մակեդոնական փախանդների գլխաւորներից մէկը, Պաղուսը։ Ինքը Աղէքսանդրը թեթեւ կերպով վիրաւորուել էր, բայց նա, այնուամենայնիւ, հէնց հետեւեալ օրը կարող եղաւ այցելել վիրաւորուածներին և շնորհաւորել իւր զօրքի յաղթութիւնը։ Նա ամենաազնիւ ընկնողներին դրամական առատ ընծաներ բաշխեց և հրամայեց, ի պատիւ յաղթութեան՝ կռուի դաշտում զոհարաններ կանդնացնել Զեւսին, Հերքուլէսին և Աթենասին։

Յիրաւի, Իսսի յաղթութիւնը փառաւոր էր, և պատմական մեծ կռիւների շարքում յայտնի տեղ է բռնում։

2.

Տիրութի պաշարումը.

Այն չորս ամիսների ընթացքում, որ անցաւ Աղէքսանդրի Անկիւբիայից դուրս գալուց մինչև նոյն տարուայ նոյեմբերին եղած իսսի մօտի կռիւը, հին յունական աշխարհը, որից նա բոլորովին երես էր շրջել, մտածեց խաղալ իւր ողբերգութիւնը «Համլետի նման մի բան՝ առանց Համլետի»։ Գործը քանի դէպի աշունն էր ընկնում, այնքան աւելի էին համոզուում յոյները, թէ Տորոս լեռների ետեւում կորած անմիտ յանդուգը պիտի բոլորովին ոչընչանայ Դարեհի զինուորական ահագին ուժերի առաջ։

Եղեքան ծովը դեռ ևս պարսից նաւատորմի ձեռքին էր։ Աղէքսանդրը շատ լաւ էր հասկանում այդ փաստի նշանակութիւնը և զգում, որ այդ նաւատորմի կողմից արած վճռական դործողութիւնը կամ յաջողութիւնը կարող էր միացող ածուխը բորբոքող բոցի վերածել և Յունաստանում ընդհանուր ապստամբութիւն առաջացնել։ Բայց նա երբ իմացաւ Մեմնոնի մահը, այնուհետև այլ ևս անհանգիստ չեղաւ, որովհետև չըկար կենտրոնական ոյժը, որը կարողանար համախմբել իրան թշնամի բոլոր տարրերին, ուստի վճռեց առաջ գնալ դէպի արևելքի խորքերը, շատ լաւ իմանալով, որ իւր հեռուում տարած յաղթութիւնները ամենից լաւ կարող էին ամրացնել նրա իշխանութիւնը յունաց աշխարհում։

Սակայն Մեմնոնի մահից յետոյ էլ պարսից նաւատորմը չարունակեց եռանդով դործել։ Մելիտինէ քաղաքի պաշարումը վերջացաւ նրա առմամբ, իսկ այնուհետև Հելլեսպոնտոսի մուտքի առաջ եղած Տինեդոս կղզին ենթարկուեց պարսիկներին։ Բայց վերջիններս ցամաքային

ոյժ չունէին, ուստի և ստիպուած էին սահմանափակել իրանց դործունէութիւնը կղզիներով, և ավերի վերայ յարձակումներով՝ կողոպուտ, աւար և ուտեստ ձեռք բերելու համար։ Թէև մակեդոնացիք էլ անդործ չէին։ Նրանք էրէի մօտ մի փոքրիկ գունդ կաղմակերպեցին, յաղթեցին պարսիկներին, 8 նաւ դերի վերցրին Յունաստանի մօտ, ուր պարսիկները թափանցել էին՝ Սպարտայի հետ բանակցութեան մէջ մտնելու նպատակով։ Այդ յաջողութիւններով խրախուսուած մակեդոնացիք նորից նուաճեցին Տենեդոսը և յափշտակեցին մեծ քանակութեամբ աթենական վաճառականական նաւեր, որոնք, հացահատիկների ահագին ծանրութեամբ բեռնաւորուած, Սև ծովից գալիս էին։ Աթենացիք կատաղեցին և վճռեցին 100 նաւ ուղարկել՝ Հելլեսպոնտոսի վերայ իրանց շահերը պաշտպանելու համար։ Քիչ էր մնում Աթէնքի հետ կռիւ ծագէր, որը կարող էր մեծ փրատ հասցնել Աղէքսանդրին։ Նա նոր առիթ տուած կը լինէր պարսից նաւատորմի յաջողութեանը, բայց մակեդոնական վաշտի մեծը խոհեմութեամբ յետ դարձրեց յունական յափշտակուած վաճառականական նաւերը և դրանով անխուսափելի կռուի առաջն առաւ։

Չնայելով դրան,՝ աթենացիք դեռ ևս յուզուած էին, և Դեմոսթենէսը ծաղրում էր Աղէքսանդրի կուսակիցներին, նրա աւաղակային խմբին մատալուտ վախճան դուշակելով։ Գործերն այդ դրութեան մէջ էին, երբ յանկարծ անսպասելի կերպով ստացուեց Աղէքսանդրի իսսի մօտի յաղթութեան լուրը։ Իսկոյն ամեն բան փոխուեց։ Պարսից հետ դաշնակցութիւնը կորցրեց իւր ամբողջ փայլը։ Աթենացիք իրանց բաղդաւոր էին համարում, որ մակեդոնացոց դէմ պատերազմ չը հրատարակեցին։ Իսկ պարսից նաւատորմը արագ ցրուեց դէպի Փոքր Ասիայի ավերը։ Կիպրացիք ու փիւնիկեցիք իմանալով Աղէքսանդրի՝ Սիրիական ավերի երկարութեամբ սկսած արշաւանքը բաժանուեցին պարսից նաւատորմից և հայրենիք վերադարձան՝ նրան

պաշտպանելու համար։ Այդպիսով ցամաքային հեռաւոր կռիւն բարեյաջող ազդեցութիւն ունեցաւ և եղէեան ծովի վերայ։

Սակայն Աղէքսանդրը էլ չը շարունակեց Դարեհին հետամուտ լինելը, այլ Սիրիական ամրով դէպի ցած ուղղուեց և Կիպրոս կղզու գիմացը Մարաթոն քաղաքում Դարեհից առաջին տեղեկութիւնն ստացաւ։ Նրա մօտ երեւացին պարսից թագաւորի դեսպանները խաղաղութիւն և դաշնակցութիւն առաջարկելով, պայմանով՝ որ նրա մայրը, կինը և երեխաները անյապազ յետ դարձնուէին։ Դարեհը յիշեցնում էր այն բարեկամութիւնը, որ գոյութիւն ունէր երկու պետութիւնների մէջ Փիլիպպոսի և Արտաշէսի օրերով և այն, որ Փիլիպպոսը, առանց որ և է պատճառի, Արտաշէսի մահից յետոյ, խանգարեց այդ բարեկամութիւնը, իսկ Աղէքսանդրը, նոյն իսկ առանց ամենամիտք առթի անգամ, մտաւ Դարեհի կայսերութեան սահմանները, որը ստիպուած եղաւ զէնք առնել իւր իրաւունքները պաշտպանելու համար։ Աղէքսանդրը պարսից դեսպաններին բերանացի ոչ ինչ չասաց, այլ Դարեհին հետեւեալ նամակը գրեց։

«Քո նախնիքը մտան Մակեդոնիա և Յունաստանի մի քանի մասերը առանց մեր կողմից մի որ և է պատճառի և մեծամեծ փաստներ հասցրին։ Ինչ յոյների առաջնորդ են նշանակել և ես, պարսիկներին պատժել ցանկանալով, դէպի Ասիա շարժուեցի, պատերազմական գործողութիւնը քո ժողովրդի կողմից սկսուեց, որովհետեւ դու օգնութիւն ուղարկեցիր Պրենթացոց (Մարմար ծովում) որոնք հօրս հետ անարգար կերպով էին վարուել, իսկ քո նախորդը զօրքեր ուղարկեց Թրակիա, որը մեր տիրապետութեան տակ էր։ Հայրս պարսիկներից դրդուած դաւադիրների ձեռքով սպանուեց, որով դու պարծենում էիր նամակներիդ մէջ, իսկ յետոյ ինքդ, Դարեհ, անպատիւ կերպով և պարսից օրէնքներին հակառակ, ի փաստ քո հպատակների շահերին, գահը յափշտակելով յոյներին իմ

հասցէին թշնամական նամակներ էիր դրում և նրանց իմ դէմ ապստամբելու դրդուած։ Նոյն նպատակով դու յոյներին դրամ էլ էիր ուղարկում, թէ և սպարտացիներից դատ ոչ որ չը վերցրեց քո դրամը։ Որովհետեւ քո մարդիկը կաշառում էին իմ բարեկամներին և աշխատում էին յոյներին տուած իմ խաղաղութիւնը խանգարել, ես քո վերայ կռիւ եկայ, բայց յիշիր, որ սկզբնապատճառը դու ես։ Այժմ ես պատերազմի դաշտում յաղթեցի սկզբում քո զօրապետներին և սաարապներին և յետոյ քեզ ու քո բանակին։ Աստուածների շնորհիւ այժմ տիրում եմ քո երկրին և հովանաւորում քո հպատակներից նրանց, որոնք պատերազմից յետոյ ինչ էին ապաւինել և կամաւորապէս միացել իմ զօրքին։ Այդպիսով այժմ ես ամբողջ Ասիայի տէրն եմ, եկ ինչ մօտ, և ես լաւ կընդունեմ քեզ, իսկ եթէ վախենում ես, թէ իմ բանակում խիստ կը վարուեն քեզ հետ, ուղարկիր բարեկամներիցդ, ես քո անձը անփաստ մնալու ապացոյց կը տամ նրանց։ Եկ ինչ մօտ, և խնդիր ոչ միայն ընտանիքդ այլ ինչ էլ որ կամենաս և քեզ մերժում չի լինիլ։ Դու կը ստանաս այն ամէնը, ինչ որ արդարապէս քոն է։ Իսկ երբ ինչ գիմելու լինես՝ ինչ Ասիայի թագաւոր անուանիր, և ինչ քեզ հաւասար մի հաշուիր։ Եթէ որ և է բանի կարիք ունենաս, ուղղակի ասա, բայց ինչ քո տէր անուանիր, այլապէս ես քեզ հետ կը վարուեմ՝ որպէս թշնամու հետ։ Եթէ վիճելի ես համարում քո թագաւորութեան վերայ ունեցած իմ իրաւունքները, կաց, և փորձիր զէնքը ձեռիդ պաշտպանել այդ։ Յոյս մի ունենար փախչելով ազատուելու, ուր որ էլ լինես՝ ես քեզ կը բռնեմ»։

Աղէքսանդրը Մարաթոնում եղած ժամանակ Պարսկէտինին մի նշանաւոր գնդով ուղարկեց Դամասկոս, ուր պարսիկները թագցրել էին իրանց դանձերը։ Այդ յանձնարարութիւնը Պարսկէտինը կատարեց մեծ յաջողութեամբ։ Նա առաւ քաղաքը և ձերբակալեց փախստական պարսիկներին, որոնք աշխատում էին Դարեհի գանձերը

աղատել: Առնուած աւարներն էին 2600 տակի և 500 արծաթ տաղանդ, 7000 բեռնակիր կենդանի, անհամար քանակութեամբ թանկագին առարկաներ և պարսից հարեմներից ահագին քանակութեամբ գեղեցկուհիք: Պարմենէոնն Աղէքսանդրին դրած իւր նամակում, ի միջի այլոց, ասում է. «Ես այստեղ գտայ պարսից թագաւորին պատկանած 329 քնարերգուհիք, 46 պսակ հիւսող վարպետներ, 277 խոհարարներ, 20 հացթուխ, 13 պանիր շինողներ, 17 տակառապետ, 60 մատուռակներ, 40 հատ անուշահոտ համեմունք պատրաստող վարպետներ»:

Գէպի աւելի ևս հարաւ արշաւանքի ժամանակ, Բիբլոս և Սիդոն քաղաքները ուրախութեամբ ընդունեցին Աղէքսանդրին՝ որպէս պարսից ձեռքից աղատարարի: Մակեդոնիայի հերոսը, իւր սովորութեան համեմատ, անխախտ պահեց տեղական թագաւորերի իշխանութիւնը: Իսկ Տիւրոսը յամառ ընդգիծութիւն ցոյց տուեց: Սկզբում այդ քաղաքն էլ համաձայնեց անձնատուր լինելու, բայց երբ Աղէքսանդրը ցանկութիւն յայտնեց քաղաք մտնել և հերքուլէսի տաճարում անձամբ զոհ մատուցանել, որին նա իւր նախնին էր համարում, Տիւրոսը պատասխանեց, որ նա ուրիշ ամեն պահանջ կը կատարի, բայց քաղաք երբէք ներս չի թողնիլ ոչ մակեդոնացու և ոչ պարսկի: Յիշատի, Տիւրոսը պարծենում էր միշտ իւր անառիկ դիրքով և նրա փողոցների մէջ ամբողջ գոյութեան ընթացքում չէր երևացել օտարերկրեայ զինուոր:

Երկու անգամ և մի քանի տարիներով զուր տեղը պաշարել էին ասորեստանցիք այդ ամբողջութիւնը, դրա նման անյաջող էր անցել Բաբելոնի Նաբուգոդոնոսոր թագաւորի 13 ամեայ պաշարումն էլ Ք. Մ. 7 դար առաջ:

Ընկած լինելով մի փոքրիկ ժայռոտ կղզու վերայ որի շրջապատը 2 մղոն էր, ցամաքից կէս մղոն հեռաւորութեամբ, Տիւրոսն իւր շինութեան առաջին օրից մինչև VII դարը իւր ձեռքն էր կետրոնացրել Միջերկրական ծովի ամբողջ վաճառականութիւնը:

Աստուածաշնչի եղեկիէլ մարգարէն, որ դրում էր 582 թ. Ք. Մ. ա. խօսում է Տիւրոսի մասին որպէս ունայնութեան մի համաշխարհային վաճառատան վերայ, զայրացած զգուանքով. բայց նրա ասածի մէջ պարզապէս զգացւում է այդ քաղաքի զօրութիւնը. «Եւ ասա Տիւրոսին, — դրում է նա. — ծովի բերանում ապրող, շատ կղզիներին վերայ ապրող հեթանոսների հետ վաճառականութիւն անող. այսպէս է ասում Տէր Աստուածը. Տիւրոս, դու ասում ես, «Ես գեղեցկութեան կատարելատիւն եմ»։ Քո սահմանները մինչև ծովի սիրան են. քո հիմնադիրները քո զարգարանքը կատարելութեան են հասցրել, Սենիրի մայրի տախտակներից են շինուած քո բոլոր վերելակները, Լիբանանից եղևիններ են վերցրել քո համար կայմեր շինելու. Բասանու կղզիներից են շինուած քո նաւերի թիւերը, քո բազմոցները՝ փղոսկրեայ զարգարանքով՝ շինում էին Կիտտիմ (Կիպրոսի մօտ) կղզիների թեղօշ փայտից: Քո նաւերի առագաստացուն Եգիպտոսի երկին երկին բեհեզն էր, Եղիսեան կղզիներից (Աֆրիկայի հիւսիսային ափերի մօտ) բերած կապոյտն ու ծիրանին էին քո դրօշակացուն: Սիդոնի և Արբադի բնակիչներն էին քո թիավարները. դու քո վարպետներն ունէիր, Տիւրոս, և նրանք քո ղեկավարներն էին: Թարսիսից (Սպանիա) քո վաճառականը ամենատեսակ հարստութեան համեմատ քո ապրանքի փոխարէն վճարում էր արծաթ, երկաթ, անագ և կապար: Յաւանը (Յոնիա՝ Յունաստանում) թորէլը, Մոսքը (ժամանակակից Հայաստան) քեզ հետ ... վաճառականութիւն էին անում, փոխանակելով քո ապրանքները գերիներով և պղնձի անօթներով... Եւ լաց կը լինեն քո վերայ, և դառնապէս կողբան. և քո վերայ կոծելով ողբ կը յօրինեն և այսպէս կը հեծեն. «Էլ ով, ինչպէս Տիւրոսը, հիմնայատակ եղաւ ծովի մէջ»:

Այդ հզօր քաղաքի առաջ Աղէքսանդրը տատանման ըրպէ ունեցաւ: Նրան պաշարելը մի անմիտ ձեռնարկութիւն էր. բայց անձեռնմխելի թողնելն էլ, կը նշանակէր:

պահել յօգուտ Պարսկաստանի փրկնիկական նաւերի օգնութիւնն ու դէպի ծով աղատ ելլը: Ընդհակառակն, Տիւրոսն առնելով, Աղէքսանդրը կոչնչացնէր պարսկական նաւատորմը, Գահիրէն կընուաճէր և եգիպտոսի գրաւումը հնարաւոր կը դարձնէր: Միջերկրական ծովը այն ժամանակ մակեդոնական ծով կը դառնար, և յոյները կը կորցնէին անկախութեան վերջին յոյսերն էլ. իւր ետեւը մի ամուր և հաստատուն պատերազմական բեմ՝ վերապահելով՝ Աղէքսանդրը կարող էր արդէն հանգիստ կերպով յառաջ խաղալ դէպի Ասիայի սիրտը և ուղիղ Բաբելոնի վերայ դնալ: Ուստի նա վճռեց, ինչ և լինի՝ Տիւրոսին տիրել:

Այդ քաղաքի նշանաւոր պաշարումը սկսուեց 332 թ. յունվարից և շարունակուեց մինչև նոյն տարուայ օգոստոսը: Ի հարկէ, միայն մի քաղաքի պաշարման վերայ աւելի քան վեց ամիս կորցնելը անխոհեմութիւն կը լինէր, եթէ բանը միայն Տիւրոսը լինէր. բայց այդ ձեռնարկութեան հետեանքը ապացուցեց Աղէքսանդրի ընդհանուր ծրագրի խելացիութիւնը, և բոլորովին վարձատրեց նրա համբերութիւնը:

Այն կողմն, որի վերայ էր Տիւրոսը՝ ցամաքից 250 ոտ հեռու էր: Յամաքի մօտ ջուրը շատ ծանծաղ էր, իսկ հակառակ կողմում խորութիւնը 18 ոտի էր համեմատ: Նաւեր չունենալով, Աղէքսանդրը սկսեց ցցեր տնկել և նրանց միջի տարածութիւնը հողով ու քարով լցնել ու ամբարդակ շինել: Դէռոյրի խօսքերով, այդ թուովը 200 ոտ լայնութիւն ունէր և մինչև այժմ էլ պահպանուել է և միացնում է ներկայիս փոքրիկ Տիւրոսը ցամաքի հետ: Պատմում են, որ ինքը, Աղէքսանդրը, հողի առաջին զամբիւղը բերեց և ջրի մէջ լցրեց, իսկ յետոյ, մակեդոնացոյ հիացման ազաղակներով նրանց բոլոր զինուորներն ու սպաներն էլ միահամուռ եռանդով գործի կպան: Յամաքում գտնուող հին Տիւրոսի բնակիչներից լքուած տներն ու աւերակները մակեդոնացոյ համար քարի անսպառ աղբիւր էին ներ-

կայացնում, իսկ Լիբանանու լեռները ծածկող անտառները՝ ցցերի և պարիսպ քանդող մեքենաների անհատնում նիւթ: Սկզբում, քանի թումբը չէր մօտեցել քաղաքային պարիսպներին, գործը շատ յաջող էր ընթանում: Ապա պաշարուածները պարիսպներից մակեդոնացոյ վերայ սկսեցին նետեր և քարեր թափել: Աշխատութիւնը, բնականաբար, սկսեց դանդաղ առաջ գնալ: Մշակների պաշտպանութեան համար հարկ եղաւ ցանկապատներ շինել, իսկ նաւերը հալածելու համար՝ նետող գործիքներով զինուած, բազմաթիւ փայտեայ բրգեր: Բայց Տիւրոսի խորամանկ պաշտպանները դրա դէմ հետեւեալ միջոցը հնարեցին: Նրանք շինեցին մի ահագին հրձիգ նաւ, լի զանազան դիւրավառ նիւթերով և մեծաքանակ ամաններով, որոնք լի էին եփուղ կարով: Երբ հրձիգ նաւը պատրաստուեց, նրան յաջող հողմով մակեդոնացոյ աշխատութիւնների վերայ թողին: Հրձիգ նաւի վրայ եղած համարձակ ծովագնացները կարով լիքը ամանները թնամու փայտեայ շինութիւնների վերայ թափեցին, այրեցին իրանց հրձիգ նաւն ու նաւակներով կամ լող տալով յետ փախան, ազատուեցին: Մի ժամուայ մէջ ոչնչացաւ մակեդոնացոյ երկար ժամանակեայ աշխատութիւնը: Փայտեայ բրգերն և պարիսպ քանդող գործիքները անդարձ կորան, իսկ ինքը թումբը բոլորովին փչացաւ: Սակայն Աղէքսանդրը չը վհատուեց, և որովհետև մի աւելի ամուր ու յուսալի ամբարդակ շինելու համար պահանջում էր նաւատորմի գործակցութիւն, ուստի նա մի սակաւաթիւ թիկնապահ գունտ առած, ուղեորուեց դէպի Սիդոն, այն տեղ նաւեր գտնելու յուսով:

Բազդը ժպտում էր նրան: Փրկնիկական քաղաքներից, նոյնպէս և Բոդոս ու Կիպրոս կղզիներից Աղէքսանդրի կողմն անցած նաւերը հետզհետէ Սիդոնի նաւահանգիստը խմբուեցին: Դրանք ամենքն էլ սպասում էին յաղթողի կողմն անցնելու համար մի յարմար դէպքի: Եւ այսպէս կարճ ժամանակի մէջ Աղէքսանդրը 250 նաւերից բաղկացած մի հիանալի նաւատորմ կազմեց: Այն ժամանակ Տիւ-

րոսի պաշարումը իւր բնաւորութիւնը փոխեց, և ընդհանրապէս Աղէքսանդրի արշաւանքների մէջ մի նոր շրջան սկսուեց: Նա գործելու էր այժմ ոչ միայն ցամաքի, այլ և ծովի վերայ: Մինչ սպառազինուում էին այդ նաւերը և նոր պարիսպ քանդող մեքենաներ սպառաստում՝ Աղէքսանդրը, որպէս զի ժամանակ չը կորցնի, խաղաղեցրեց, Անտիլիքանանում բնակիւ և մինչև այժմ Դրուզ անուան տակ իրանց զինուորական անկախութեամբ յայտնի, լեռնային ցեղերին: Այդ լեռնային արշաւանքից Սիդոն վերադառնալով, նա մեծ հաճոյք զգաց տեսնելով այնտեղ Կլէանդրին, որին մի տարի առաջ Պելոպոնէս էր ուղարկել, յոյն վարձկաններ ձեռք բերելու համար. Կլէանդրի բերած 4000 զինուորները Աղէքսանդրի բանակի համար յարմար ժամանակին, լրացուցիչը դարձան:

Տիւրոսի պաշտպանների մտքովն անգամ չէր անցնի, որ Աղէքսանդրը, իւր կարճ ժամանակեայ բացակայութիւնից յետոյ, պաշարումը շարունակելու համար, մի հզօր նաւատորմի գլուխն անցած կը երևար: Այդ նաւատորմը Տիւրոսի նաւահանգստի մուտքի երկու կողմը բռնեց, որովհետև ինքն մուտքը դրաւում էր տիւրոսական նաւերի խիտ շարքով: Յետոյ մակեդոնացիք ձեռնամուխ եղան քաղաքի եռանդուն պաշարման պատրաստութեանը. Կիպրոսից և Աղէքսանդրին հպատակուած փիւնիկական քաղաքներից հրաւիրեցին երկրաչափներ ու մեքենագէտներ, սկսեցին պարիսպ քանդող և արձակող մեքենաներ շինել: Վերջապէս, թումբն արագ կերպով մեծացրին ու լայնացրին: Նաւատորմով պաշտպանուած մշակները կարողանում էին անվտանգ աշխատել: Ամբարդակը շուտ շուտ առաջ էր գնում դէպի արևելեան հաստակաւոր պատերը, որոնք կանգնած էին ջրի մակերեսից 150 ոտ բարձր աշտարակներով: Այդ պատերն անսովոր ամրութիւն ունէին, և շինուած էին ցեմենտաշաղխ քարերով: Պատերն ու բրգերը ծածկուած էին հաղարաւոր զինուորուած մարդկանցով, որոնք պաշարողների վերայ մեծ քարեր, երկաթադամ նիզակներ և հրե-

ղէն դնդեր էին արձակում: Պաշարողներն էլ իրանց կողմից անդադար դործ էին դնում բաբաններ: Օրէցօր նրանք աւելի և աւելի էին մօտենում: Բաբանները կանգնած էին թմրի և մեծ նաւակների վերայ, վերջիններիս անհնար էր պատին կից կաշել, որովհետև ջրի մէջ իբրև պատնէշ թաղուած էին նաւերի ճանապարհները կտրելու համար ահագին մեծութեամբ փայտի կտորներ: Այդ ժամանակ մակեդոնացիք իրանց նաւերը դէպի փակուած տեղերը ուղղեցին, խարխաւ ձգեցին ու սկսեցին այդ փայտեայ պատնէշները դուրս հանել: Բայց պաշարուածները թաք էին կացել այդ նաւերից ոչ հեռու նաւակների վերայ և կտրում էին խարխալների պարանները, այնպէս որ նաւերը դէպի ծովն էին տարւում: Մակեդոնացիք խորամանկութեան դիմեցին և, ճանապարհը մաքրելու համար նոր նաւեր առաջ քաշելով, դրանց շրջապատեցին թեթև նաւակներով, որոնք չէին թոյլ տալիս ոչ ոքի մօտենալ: Բայց Տիւրոսի բնակիչները մի աւելի վարպետ թակարդ հնարեցին: Յանդուգն լուրջները ջուրն էին նետում, սուզում ու կտրատում էին խարխալների պարանները: Մակեդոնացոց միայն մնում էր պարանները չլթայի փոխել, և այն ժամանակ գործը, թէև դանդաղ, բայց լաւ գնաց:

Ճանապարհը փակող փայտեայ պատնէշները մէկը միւսի ետևից դուրս ձգուեցին և քաղաքի պարիսպներին շատ մօտ տասներկու տեղ բաբանակիր ահագին նաւեր կանգնեցին: Պաշարուածների դրութիւնը օր ըստ օրէ աւելի էր վատթարանում, և նրանք ի զուր դէպի ծովն էին նաւում Կարթագէնից խոստացուած օգնութեանը սպասելով: Վերջապէս, այդ յոյսերն էլ ի դերև ելան, որովհետև լուր եկաւ, թէ Կարթագէնը չէ կարող ոչ մի զինուորական նաւ ուղարկել, որովհետև իւր նաւատորմը հէնց իրան պէտք է Սիրակուսի դէմ պաշտպանուելու համար: Այդ ժամանակ յուսահատութեան մէջ՝ Տիւրոսի պաշտպանները վճռեցին ծովային կռոււմ փորձել իրանց բաղդը: Նրանք յարմար առթից օգտուելով, երբ մի անգամ մակեդոնական նա-

ւատորմի հիւսիսային նաւախմբի թիափարններէն շատերը կէսօրից յետոյ ափ էին դուրս եկել, իսկ գլխաւորներն ու ինքը Աղէքսանդրը հանգստանում էին վրանների տակ, լռելիայն դուրս հանեցին նաւատորմից մօտ 12 ամենաւաւ նաւ և յանկարծակի յարձակուեցին թշնամու վերայ: Սկզբում նրանց յաջողուեց ջրասոյդ անել երկու մեծ կիւլ-րոսական զինուորական թիափար նաւ և կտրատել շատ տրիքեմներ, որոնց վերայ ամենեւին մարդ չէր եղել: Բայց յետոյ, նաւերի վերայ գտնուող և ափից օգնութեան հասնող մակեդոնացիք թշնամիներին դիմադրեցին: Իսկ Աղէքսանդրը այդ ժամանակ պատահամաբ ամբարտակն այցելելիս՝ հարաւային նաւերով օգնութեան հասաւ հիւսիսային նաւախմբին: Ճշմարիտ է, նա ստիպուած եղաւ ամբողջ քաղաքի շուրջը պտոյտ անել, որովհետեւ թումբը խանգարում էր նրան ուղղակի առաջ շարժուել, բայց թիափարները մեծ գործ տեսան և քսան րոպէի մէջ կտրեցին Տիւրոսական նաւերի առաջը: Թէեւ պաշարուածների խմբերը բրդերից և քաղաքային պարիսպներից ձեռների շարժմամբ և գոռում՝ գոչիւններով իրանց համարձակ պաշտպաններին ստիպում էին վերադառնալ, բայց վերջիններս լցուած կռուի եռանդով՝ ոչինչ չէին լսում ու տեսնում: Աղէքսանդրը նրանց թակարդի մէջ ձգեց և երկու նաւ գերի բռնեց, իսկ մնացածները կամ կորան կամ նաւահանգիստ յետ դարձան ամենախեղճ դրութեամբ: Թիափարներից շատերը ջուրը ձգեցին իրանց և լող տալով փրկուեցին: Այդ բոլորը տեղի ունեցաւ մի ժամի ընթացքում, երկու մղոն տարածութեան վերայ, բոլոր պաշարուածների ու պաշարողների աչքի առաջ: Աղէքսանդրը առաջին և վերջին անգամ ծովի վերայ յաղթութիւն տարաւ: Առաջ էլ, յետոյ էլ նա ծովը ցամաքով էր նուաճում:

Այժմ տիւրոսական նաւատորմից էլ չը վախենալով մակեդոնացիք արդէն աւելի համարձակ էին տանում պաշարման գործը: Բայց ինչպէս ամբարդակի, այնպէս և նաւերի վերայի բաբանները երկար ժամանակ չէին կարողա-

նում խրամատել հաստահիմն պատերը: Վերջապէս, դէպի եղիպտական նաւահանգիստը ձգւող հարաւային պատի վերայ թոյլ տեղ նշմարուեց, և փոքրիկ բացուածքից օգնուելով՝ Աղէքսանդրը դէպի այն կողմը գրոհ տուեց: Բայց յարձակումը չը յաջողուեց, և պաշարուածները արագութեամբ ճեղքուածքը բռնեցին: Այն ժամանակ Աղէքսանդրը վճռեց յարմար օրուայ ու ծովի խաղաղելուն սպասել և միանգամիվ ամեն կողմից սկսել յարձակումն նաւատորմի օգնութեամբ: Յիրաւի, մի այդպիսի օր էլ չուտով վերայ հասաւ և յարձակումը գլխաւորապէս հարաւային պատի վերայ արուեց: Բաբանները նորից ճեղքեցին, բայց արդէն մի մեծ բացուածք. և հէնց որ ճեղքն երևեց, բաբանակիր նաւերը մի կողմ քաշուեցին և նրանց տեղ ուրիշ նաւեր բռնեցին մակեդոնական ընտիր փալանգների նոր ուժով, նոյն իսկ Աղէքսանդրի և նրա զօրափար Ամինդի առաջ: Նորգութեամբ: Անմիջապէս նաւերից տախտակներ պարզուեցին դէպի քանդուած պատերի մնացորդները, և նրանց վերայով զինուորները արագութեամբ տեղափոխուել սկսեցին: Նախ Ամինդը ճեղքուածքից ներս թռաւ, բայց իսկոյն էլ սպանուեց: Այնուհետև սկսուեց զարհուրելի կոտորած: Մակեդոնացիք սպանուած զօրապետի համար վրէժ էին լուծում, իսկ Տիւրոսի պաշտպանները մաքառում էին իրանց հայրական քաղաքի համար, ուր ոչ մի օտարերկրացի աշխարհակալ դեռ ոտը չէր դրել: Բայց պաշարողները քայլ առ քայլ առաջ էին շարժւում, վերջապէս, նրանք Աղէքսանդրի առաջնորդութեամբ հասան պալատը, որտեղից սանդուխտ էր իջնում մինչև քաղաքի սիրտը: Հիւսիսային կողմից, ուր պաշտպանութիւնը թոյլ էր, մակեդոնական փալանգները նոյնպէս քաղաք մտան, և իրանց հարաւային ընկերների հետ միասին, նրա փողոցների վերայ դուրս եկան: Արբիանի խօսքերով, «այդ տեղ կռիւը կոտորածի փոխուեց: Պաշարուածները, քաղաքի պարիսպները թշնամու ձեռքին տեսնելով, իրանց ոյժերը Ահենորի սրբարանի մօտ կենդրոնացրին, այնտեղ

վերջին անգամ դիմադրութիւն ցոյց տուին: Իսկ Աղէքսանդրը իւր ընկերներով ոչ ոքի չը խնայելով ամենքին աջ ու ձախ կոտորում էր: Մակեդոնացիք ահռելի էին իրանց կատաղութեամբ. որովհետեւ նրանք վրէժխնդիր էին լինում երկար պաշարման, և գլխաւորապէս նրա համար՝ որ Տիւրքոսի պաշտպանները մակեդոնական զերիններին քաղաքի պարիսպների վերայ սպանելով, ծովն էին ձգում: Թշնամիներէից, ընդամենը, մօտ 8000 հոգի սպանուեց, իսկ մակեդոնացիք կորցրին յարձակման ժամանակ միայն քսան մարդ, իսկ ամբողջ պաշարման ընթացքում, 400 մարդ»:

Թէեւ ընակիչներից շատերը առաջուց ազատուել էին Տիւրքոսից, և Դէոֆորի խօսքերով, աղգաբնակութեան մօտ կէսը ապաստան գտել Կարթագենում, բայց մեծ քանակութեամբ ծերունիներ, կանայք և երեխաներ ստրկութեան մատնուեցին: Արրիանը հաշուում է, որ այդ ստրուկները 30,000-ի չափ էին, Տիւրքոսում 100,000-ից աւելի բնակիչ կար: Դրանցից միայն նրանց, որոնք թագաւորի և կարթագենացոց դեսպանների գլխաւորութեամբ ապաւիշներ էին Հերքուլէսի տաճարին, Աղէքսանդրը ազատութիւն շնորհեց: Նա մեծ զօհ մատուցեց Տիւրքոսի այդ հովանաւոր, և յոյների ու մակեդոնացոց հին բարեկամ, աստուածութեան: Նրան նուիրեց պարիսպ քանդող բաբանը, և նրա պատուին կազմեց փառաւոր զօրահանդէս ու նաւատորմի զինութիւն, և մարմնամարդական խաղերով՝ ժողովրդական-տօն:

Տիւրքոսի առումից քիչ առաջ Դարեհը նոր դեսպաններ էր ուղակել Աղէքսանդրի մօտ առաջարկելով Եփրատից արեւմուտք գտնուած բոլոր երկրները, 10,000 տաղանդ, տալ նրան կնութեան իւր դուստրը և նրա ընկերն ու դաշնակիցը դառնալ: Այդ բոլորի փոխարէն նա խնդրում էր միայն իւր կնոջ, մօր, և երեխաների վերադարձը: Խաղաղութեան այդ պայմանների քննութեան ժամանակ մակեդոնական զինուորական խորհրդում Պարմենէոնն ասաց. «Եթէ ես Աղէքսանդր լինէի, ուրախութեամբ կը ընդունէի այդ պայմանները, խա-

ղաղութիւն կը կնքէի, և վերջ կը տայի մշտնջենական վտանգներին»: Բայց Աղէքսանդրը պատասխանեց. «Ես էլ այդպէս կը վարուէի, եթէ Պարմենէոն լինէի, բայց ես Աղէքսանդրն եմ, և իմ պատասխանն արդէն յայտնի է»: Յիրաւի, Աղէքսանդրը կրկնեց իւր նախկին պահանջը, այն է, իրեն ամբողջ Ասիայի թագաւոր ընդունել: Դարեհը այդ պատասխանը ստանալով, համոզուեց, որ խաղաղութիւն կուելու ոչ մի յոյս չէ մնացել, ուստի սկսեց պատերազմի շարունակութեան պատրաստութիւնը տեսնել:

Մինչ այս մինչ այն, Աղէքսանդրը նորից դէպի հարաւ շարժուեց և Պաղեստին մտաւ: Այդ երկրի բոլոր քաղաքները՝ խաղաղութեամբ հնազանդուեցին նրան, բացի Դազայից, որը խիստ դիմադրութիւն ցոյց տուեց: Փղշտացոց այդ հին քաղաքը գտնուում էր ծովից երկու մղոն հեռու Սիրիայի և Եգիպտոսի վաճառականական ճանապարհի վերայ, որի շնորհիւ ևս Սիրիայի գլխաւոր կենդրոններից մէկն էր: Այդ տեղ արաբական վարձկաններից խիստ ուժեղ քաղաքապահ գունդ կար, և քաղաքը ունէր ուտեստների առատ պաշար. այնպէս որ, կարող էր երկար դիմանալ պաշարման: Աչքի առաջ ունենալով, որ նա ուղիղ հարթութեան վերայ մի բարձրութեան գագաթին էր գտնուում, իսկ նորա պատերը բարձրացած էին արհեստական հիւքերի վերայ, որ շրջակայքից 60 ոտ բարձր էր, կաճուում էր թէ անկարելի է կենթարկել Դազային պարիսպ քանդող մեքենաների ներգործութեանը: Դոնէ Աղէքսանդրի բանակի բոլոր քաջ ռազմագէտներն այն կարծիքի էին, որ անհնարին էր այդ քաղաքը ուժով առնել: Բայց Տիւրքոսին նուաճողը չէր ընդունում թէ իւր համար անհնարին բան կը լինի:

Ուստի նա հրամայեց քաղաքի հարաւային կողմում, ուր պատերը թոյլ էին երեւում, 250 ոտ բարձրութեամբ և 200 ոտը լայնութեամբ մի հսկայական բլուր կանգնեցնել, նրա վերայ բաբան շինելու նպատակով: Պաշարուածները մի անգամ քաղաքից դուրս խուժեցին, յարձակուե-

ցին մակեդոնացոց վերայ՝ նրանց աշխատութիւնները ոչնչացնելու համար։ Այդ ժամանակ Աղէքսանդրը թշնամուհեցնելու օգնութիւնը չէր տալիս։ Նետը թափանցել էր նրան վահանի և զրահի միջով։ Սակայն նա շուտով կաղզուրուեց ու պաշարումը շարունակեց եռանդով։ Քաղաքի պարիսպներն հետզհետէ ծակծկուեցին և խրամատուեցին։ Պաշարուածները երեք յարձակման դիմադրեցին, վերջապէս, երկամեայ պաշարումից յետոյ քաղաքն առնուեց։ Արական սեռի բնակիչները համարեա ամբողջապէս ընկան կռուում, իսկ կանայք և երեխաները ստրկութեան մատնուեցին։ Հարեան տեղացիներին մի նոր Գաղա հիմնուեց, ուր և մակեդոնական պահապան զօրք թողնուեց։

Է.

Աղէքսանդրը Նեղոսի և Եփրատի ափերում.

332 թուի հոկտեմբերին Աղէքսանդրը կանգնած էր Եփրատի շտաբ վերայ։ Իստի կռուից յետոյ մի ամբողջ տարի նա Փիւնիկէում և Պաղեստինում անցկացրեց։ Իւր մտադրութիւնը, այն է. Պարսկաստանը Միջերկրական ծովից անջատել, մօտ էր գլուխ դալու։ Երկու և կէս տարի էր անցել այն օրից, երբ Աղէքսանդրը, որպէս աշխարհակալ, Ասիա էր մտել։ Իւր կարծօրեայ թագաւորութեան երրորդ տարին արդէն անցնում էր, բայց իւր տէրութեանը միացրած երկրները ապագայ տիրապետութիւնների մի տասներորդ մասն անգամ չէին կազմում։ Ասե՛նք և այն՝ որ մինչև այդ ժամանակ նա երկիր չէր նուաճում, այլ—ծով. այն ծովը, որ Յունաստանի, Ասիայի և Եփրատի մէջ գտնուելով, ժամանակի բոլոր քաղաքակիրթ ազգերի վաճառականութեան կենտրոնն էր։ Այդ ծովի ափերին էին հասնում երկու մեծ գետերի՝ Նեղոսի և

Եփրատի հարուստ երկրները։ Եփրատի համար արտահանութեան բնական ճանապարհը Նեղոսն էր, իսկ Միջերկրը Միջերկրական ծովի հետ յարաբերութիւն էր պահում։ Սիւրիի և Տիւրքիայի նաւահանգիստների միջոցով, Եփրատի վերայով ընթացքն ի վեր։

Մինչև 332 թուի վերջն Աղէքսանդրը նուաճեց այն ժամանակուայ աշխարհի երեք միմեանցից անշատ գօտիները. նախ՝ Փոքր Ասիայի արեւմտեան ծոցը, ուր գերակշռում էին յունական ազգեցութիւնը, լեզուն և արիւնը. երկրորդ, Փոքր Ասիայի կենտրոնական և հարաւային գաւառները, որի բնակիչները առաւելապէս Կարիական և Փոնտական ծագումով, միմեանցից բաժան զանազան ցեղեր էին. վերջապէս, երրորդ, Սիրիայի նեղ ափը, ուր գերակշռում էր սեմիտական ցեղը և իշխում—Փիւնիկէն։ Այժմ նրա առաջ ընկած էր Եփրատը։ Այդպիսով նրա փալանգները աստիճանաբար ծանօթացել էին աշխարհի բոլոր ազգերի և քաղաքակիրթութիւնների հետ և այժմ էլ երես առ երես կանգնել էին ամբողջ մարդկային քաղաքակիրթութեան սկզբնական աղբիւրի առաջ։

Իսկապէս ասած, Եփրատը, այսինքն Նեղոսի պըտղաբեր հովիտը երկու կենտրոն ունէր. մէկն էր Մեծֆիս՝ Նեքքին Եփրատի մայրաքաղաքը, և միւսը Թեբէ՝ Վերին Եփրատի մայրաքաղաքը։ Երկրի այդ նեղ շերտի վերայ էլ զարգացաւ եփրատական կեանքը և շատ տարիների ընթացքում պահպանեց իւր բոլորովին առանձին սովորութիւնները, գաղափարներն ու հաւատը։ Տիպական եփրատացին խաղաղ մարդ էր, համբերող, զգոյշ, խոհեմ և ամեն տեսակ կոպտութեան ու խստութեան թշնամի։ Յոյնը նրան կնամարդ էր համարում, և Հերոդոտից սկսած յունաց հեղինակները զգուանքով էին յիշում, որ տղամարդիկ ընկել են կանանց ազգեցութեան տակ։

Յիրաւի, եփրատական օրէնքով, կանայք, իրանց ամուսիններից անկախ, օգտւում էին քաղաքացիական իրաւունքներով։ Ընդհանրապէս, այն քաղաքակիրթութիւնը, որի

հետ Աղէքսանդրը պէտք է ծանօթանար Եգիպտոսում, անհամեմատ հին էր յունականից. նոյն իսկ տրոփական շրջանը, որը մակեդոնացոց հերոսը Հոմերոսից սովորել էր յարգել, թուում էր նոր և դեռահաս, համեմատելով այն անվերջ դարերի հետ՝ որոնք բուրգերի բարձրութիւնից նայում էին նրա վերայ, ինչպէս և յետոյ՝ Նապոլէոնի վերայ: Ակնյայտնի է որ այնպիսի զգայուն միտք, ինչպէս Աղէքսանդրինն էր, պէտք է ենթարկուէր այդպիսի հին քաղաքակրթութեան ազդեցութեանը:

Դազայից Եգիպտոս տանող միակ ուղին, ափի երկաթութեամբ ընկած, կարաւանի հին ճանապարհն էր, և եօթն օրից յետոյ Աղէքսանդրը Պելուսիոն անունով ամուր քաղաքի առաջին էր արդէն: Պելուսիոնը Եգիպտոսի դուռն էր կազմում և դռնում նեղոսի գետաբերանի արեւելեան էր լայնութեան վերայ: Այդ քաղաքը խաղաղութեամբ հնազանդուեց օտարերկրեայ աշխարհակալին, որը, ընդհանրապէս, Եգիպտոսում ոչ մի դիմադրութեան չը պատահեց: Պարսից սատրապը ոչ մի միջոց չունէր պաշտպանուելու, իսկ եգիպտացիք ընդունեցին Աղէքսանդրին, որպէս ազատարարի: Երկու դար շարունակ նրանք ծնչուել էին պարսից զգուելի լծի տակ և իսսի մօտի յաղթող հերոսի վերայ նայում էին որպէս իրանց վրէժը լուծողի վերայ: Ուստի և պարսից սատրապը հանգիստ կերպով Աղէքսանդրին յանձնեց իւր իշխանութիւնը և վերջինս առանց ամենափոքր արիւնհեղութեան, Եգիպտոսի միացումով կրկնապատկեց իւր կայսերութեան ընդարձակութիւնը: Այս դէպքով վերջացաւ հին Եգիպտոսի անշատ պատմութիւնը և առաջ եկաւ համաշխարհային պատմութեան հետ սերտ կապուած նոր Եգիպտոսը:

Աղէքսանդրը Պելուսիոնից, ուր մակեդոնական նաւատորմը սպասում էր նրան, Նեղոսի արեւելեան բազկի երկարութեամբ առաջ դնաց և անցնելով Հելլեսպոլիս, «արեւի քաղաք», հասաւ եգիպտական մայրաքաղաք Մեմփիս: Մեմփիսը գտնւում էր իրան շրջապատող բուր-

գերի մէջ տեղում, Դելտի պտղաբեր երկրի և անապատի սահմանի վերայ: Մեմփիս մտնելիս Աղէքսանդրի առաջին գործն եղաւ երկրպագել և զոհ մատուցանել Ապիս սրբազան եզլին, բոլոր աշխարհի արարիչ Պտա չաստուծոյ այդ ներկայացուցչին: Քրմերից ընտրուած այդ կենդանի եզլին ամեն տեսակ պատիւներ էին տալիս, իսկ մահից յետոյ թաղում հոյակապ դամբարաններում, որոնց աւերակների մէջ գտնուել է Ապիսի զանազան ներկայացուցիչների մինչև 3000 արձան: Ոչ մի բան եգիպտական ժողովրդի համակրութիւնը չէր կարող այնպէս դէպի Աղէքսանդրը դարձնել, ինչպէս այդ երկրպագութիւնն էր. նրա վարմունքը բոլորովին հակադիրն էր պարսից սրբապիղծ վարմունքին. ինչպէս, օրինակ, Կամբիւսը, իւր սեպհական ձեռքով վիրաւորեց սրբազան եզլին. իսկ Դարեհ Օհ-ը նրան սպանել տուեց: «Դէպի եգիպտական սրբութիւնները պարսից այդ սրբապիղծ օրինակներն աչքի առաջ ունենալով՝ ասում է Դէոդորը. «եգիպտացիք ուրախութեամբ ընդունեցին իրանց հետ բոլորովին այլ կերպ վարող մակեդոնացիներին»:

Այդ դէպքում ևս Աղէքսանդրը հաւատարիմ մնաց իրան: Նա ամեն տեղ դէպի տեղական կրօնները յարգանք էր արտայայտում: Եւ այդպէս վարւում էր ոչ միայն քաղաքականութիւնից դրդուած, այլ իւր մայր Ուլիմպիայից ժառանգութիւն ստացած հոգեկան միատիցիզմի ազդեցութեան տակ: Հաւատի գործերում նա ոչ ազնոստիկեան էր, ոչ էկլեկտիկեան: Մի որ և է դաւանութեան տաճար մտնելիս, նա միշտ ընկնում էր մի տեսակ կրօնական զգացմունքների ազդեցութեան տակ:

Մեմփիսի ձմեռային բնակարաններում թողնելով իւր 20,000 մարդուց բաղկացած զօրքը, Աղէքսանդրը մի փոքրիկ գնդով, նորից ցած իջաւ Նեղոսի ընթացքով դէպի ծովը և նրա ամենաարեւմտեան բազուկներից մէկի բերանում Աղէքսանդրիա անունով մի նոր քաղաք հիմնեց: Նրա ընտրած տեղը, ծովի և Մերիտեան լճի միջև

հողի նեղ շերտն էր. Մերիտեան լիճը այն ժամանակ նա-
ւագնաց էր, իսկ այժմ ճահճի նման մի բան է։ Մինչև
այդ ժամանակ Միջերկրական ծովի եգիպտական ափին մի
յարմար նաւահանգիստ չը կար, իսկ այստեղ, մի կողմից՝
Մերիտեան լիճը գեղեցիկ ներքին նաւահանգիստ էր ներ-
կայացնում, իսկ միւս կողմից՝ դէպի ծովն էին դուրս
գալիս երկու հիանալի նաւակայարաններ։ Այդպիսով Մի-
ջերկրական ծովի վերայ չէր կարելի դրանից էլ աւելի
լաւ կենտրոն դնել եգիպտոսի, Արաբիայի և Հնդկաս-
տանի վաճառականութեան համար։ Որոշելով մի համաշ-
խարհային նաւահանգիստ հիմնել այդտեղ՝ Աղէքսանդրն
իսկոյն յատակագիծ կազմեց նոր քաղաքի համար նշանա-
կելով փողոցները, հրապարակները, վաճառատունները,
տաճարները, հասարակական հիմնարկութիւններն ու քա-
ղաքային պարիսպները։

Ստրաբոնի խօսքերով, այդ ծրագրի հիմքը կազմում
էին երկու, միմեանց ուղիղ անկիւնով խաչաձև կտրող,
փողոցներ, որոնցից իւրաքանչիւրը հարիւր ոտ լայնութիւն
ունէր, իսկ կողքերին՝ սիւներ։ Միւս փողոցները գնում
էին զուգահեռաբար և ուղիղ քառանկիւնիներով ծածկում
երեք մղոն երկարութեամբ և մի մղոն լայնութեամբ քա-
ղաքի նստուածքը։ 1867 թուին Մահմուդ բէյի պեղում-
ները երևան հանեցին, որ յիշուի, հին Աղէքսանդրեան
շինուել է Ստրաբոնի նկարագրած յատակագծի համե-
մատ։ Աղէքսանդրը չը բաւականացաւ միայն յատակագծով,
այլ ինքը տեղն ու տեղը ցոյց էր տալիս նոր քաղաքի
գծագրութիւնը։ Ահա թէ Պլուտարքոսը ինչպէս է պատ-
մում սկզբնական այս սահմանաչափութիւնը։ «Որովհետեւ,
մի կողմից՝ ածուխ չը կար, իսկ միւս կողմից՝ հողը սեւային
էր, այդ պատճառով էլ քաղաքի փողոց ձևացնող գծերը
նշանակում էին ալիւրով լի նեղ ափոսներով։ Բայց մինչ
Աղէքսանդրը հրճում էր այդ բաղդաւոր հնարքով, անըս-
պասելի կերպով վրաթափուեցին բազմաթիւ թռչուններ
ու իսկոյն ալիւրը կացելով վեր քաղեցին։ Այդ հանգաւ

մանքը Աղէքսանդրին շատ անհանգստացրեց և վատ նշան
համարուեց. իսկ նա այն ժամանակ միայն հանդարտեց,
երբ հաւահմայքը լաւ մտքով բացատրեցին այդ նշանը։
Նրանց խօսքերով, ծրագրած քաղաքը հարուստ էր լինելու
իւր հացի պաշարով և շատ ազգերի էր կերակրելու։

Աղէքսանդրիայի շինութեան գործը յանձնուեց ճար-
տարապետ Դենոկրատին, որը նշանաւոր էր իւր գեղար-
ուեստական մեծ ծրագրերով։ Այսպէս, օրինակ, նա յե-
տոյ առաջարկեց Աթոն լեռից ձևակերպել Աղէքսանդրի
արձան, որը մի ձեռքի վերայ 10,000 բնակիչներով մի
քաղաք պահելիս լինէր, իսկ միւս ձեռքի վերայ—դէպի
ծովը մի հսկայական ջրվէժ հոսեցնէր։ Թէ նեղոսի բերա-
նում քաղաք հիմնելը Աղէքսանդրի կողմից խելացի և
բաղդաւոր միտք էր, ցոյց է տուել Աղէքսանդրիայի պատ-
մութիւնը։ Աղէքսանդրեան մի ժամանակ արեւմտեան աշ-
խարհի ամենամեծ քաղաքն էր. մի միլիոն բնակիչ
ունէր և ծառայում էր իբրեւ կենտրոն այն ժամանակի
քաղաքակրթութեան և վաճառականութեան։ Անկասկած,
իւր մեծութեամբ նա, Աղէքսանդրի եգիպտական իշխա-
նութեանը յաջորդող, Պտղոմեաններին էր պարտական,
բայց, այնուամենայնիւ, Աղէքսանդրն էր այդ քաղաքի
հիմնարկութեան սկզբնապատճառը։

Նեղոսի բերանից, Միջերկրական ծովի ափով, Աղէք-
սանդրը դէպի արեւմուտք գնաց, բայց 200 մղոն անցնե-
լով, կանգ առաւ։ Այդտեղ նրան դիմաւորեց մի դեսպա-
նութիւն յունական Կիրենա քաղաքից, որ 400 մղոն
հեռու, նոյն ափին էր գտնւում։ Դեսպանութիւնը խընդ-
րում էր որ պատանի հերոսը իւր հովանաւորութեան տակ
վերցնի այդ գաղթականութիւնը, և նրան թանկագին
ընծաներ առաջարկեց։ Կիրենեան գաղթականութիւնը
Աղէքսանդրի Աֆրիկեան աշխարհակալութեան արեւմտեան
սահմանն եղաւ, որը այնուհետեւ անսպասելի կերպով ուղ-
ղուեց դէպի անապատի կողմը, և ուղեորուեց Ամոնի
նշանաւոր տաճարին երկրպագութիւն անելու։ Այդ

մի շատ յանդուգն և վտանգաւոր արշաւանք էր, որովհետեւ անապատում չէր գտնուում ճանապարհի ոչ մի նշան կամ շաւղի հետք։ Ուստի, զարմանալի չէ, որ այդ ուղևորութեան մասին կազմուել են զանազան լեգենդաներ, օրինակ, Կալիսթինէսը հաւատացնում է, որ երկու ագռաւ թռչում էին միշտ մակեդոնական դնդի առաջից, և ոչ միայն ճանապարհ էին ցոյց տալիս, այլ և իրանց ձայներով հաւաքում—յետաձգեց զինուորներին։ Իսկ միւս հին հեղինակն այդ դերը երկու օձերի է վերագրում։

Հասնելով պատգամախօսին, որ բնակում էր Սիրվի օվաղիսում, ուր արմաւենու անտառակի մէջ աղբիւր էր բղիսում, Աղէքսանդրը ոչ միայն սրբավայրին երկրպագեց, այլ և պատգամախօսին մի քանի հարցեր տուեց։ Ամենից առաջ նա հարցրեց. Փիլիպպոսի բոլոր սպանողները պատժուել են։ Պատգամախօսը բաւարար պատասխան տուեց, ինչպէս այդ, այնպէս և երկրորդ հարցին, որ էր. պատանի աշխարհակալը լինելու է հրամայող ամբողջ երկրին։ Մի քանիսը պատմում են, որպէս թէ պատգամախօսը, ցանկանալով Աղէքսանդրին դիւր դա, նրան յունարէն «իմ որդի» է անուանել, բայց վերջին վանիկ շեշտառութեան մէջ սխալուել է, փոխանակ իմ որդի ասելու՝ ասել է—Ձեռի որդի։ Աղէքսանդրը, ըստ երևոյթին, շատ է ուրախացել այդ սխալի վերայ, և շրջապատողները սկսել են լուր տարածել, թէ պատգամախօսը նրան Ձեռի որդի է անուանել։

Իրմի ասածը գուցէ մեծ ազդեցութիւն գործէր խորհրդաւորութեան տրամադրուած պատանու վերայ, բայց չէ կարելի ենթադրել, թէ նա իւր հանդարտ և լուրջ ժամանակը հաւատար իւր աստուածային ծագմանը։ Ճիշտ է, նա թոյլ էր տալիս, և յետոյ, նոյն իսկ պահանջում էր, որ պարսիկները իրան երկրպագեն ինչպէս աստուածութեան, բայց պարսից արքունիքի էտիկէտն էր այդպէս։ Սակայն այն ենթադրութիւնը, թէ

Աղէքսանդրը իւր անձի համար աստուածութեան պաշտամունք է հաստատել՝ ոչ մի հիմք չունի։ Աղէքսանդրի կենդանութեան ժամանակ նրա պատկերը երբեք չը փոխարինեց դրամների վերայ գտնուած աստուածների և անդաւական պատկերին, և միայն մահից յետոյ նրա պատկերը, որպէս մակեդոնական կայսերութեան բարի ոգու ու նրա միութիւն այտայայտողի—դրոշմեցին դրամների վերայ։ Թէ Աղէքսանդրի աստուածացուցումն, որ գոյութիւն ունէր շատ տեղերում և շարունակուում էր մինչև հռոմէական կայսերութեան շրջանը, չըտեղծուեց նրա օրով, ապացուցւում է այն հանգամանքով, որ այդ պաշտամունքը, կուլտը, նոյն իսկ Աղէքսանդրիայում հիմնուեց, նրա յաջորդներից մէկի, Պտղոմէոս Բ.-ի ժամանակ, Աղէքսանդրի մահից յետոյ տարի յետոյ։ Ուստի բոլորովին անհիմն և նոյն իսկ անհետեւ է, Աղէքսանդրի վերայ ձգել, թէ նա իւր ստեղծած կայսերութեան հիմն հաստատել էր իւր անձի աստուածային ծագման վարդապետութիւնը։

Ամսնի տաճարին մեծ ընծաներ մատուցանելով, Աղէքսանդրը Մեմփիս վերադարձաւ և Եգիպտոսում անցկացրած իւր վերջին ամիսը նա այդ երկրի կաղմակերպութեան նուիրեց։

331 թուի դարունը բացուելուն պէս Աղէքսանդրը իւր զօրքով նորից Փիւնիկէ վերադարձաւ, և մի քանի օրով կանդ առաւ Տիւրոսում՝ աթենական դեսպանութիւնը ընդունելու համար։ Նրանք «Պարալոս» սրբազան տրիքեմի վերայ ներկայացան, ողջունեցին Աղէքսանդրին որպէս արեւելքի յաղթողի, և հանդիսաւոր կերպով արտայայտեցին իրանց քաղաքի հաւատարմութիւնը դէպի նրա անձը։ Նրա հետ միասին նրանք աղաչեցին, որ նա յարգի իրանց խնդիրը, հայրենիք վերադարձնի այն յոյն գերիներին, որոնք պարսիկների մօտ վարձկան էին և Նրանիկի մօտ կուռում գերի էին բռնուել։ Այս անգամ Աղէքսանդրը գլխաց նրանց վերայ և յարգեց աթենացոյց

այս հին խնդիրը: Դեռսպանների պատուին նա մարմնա-
մարդական և երաժշտական տօն կարգեց: Յունական
դանադան քաղաքներից բերուեցին դերասաններ և եր-
գիչներ, Կիպրոսից երաժշտախումբը, խորը: Հանդիսաւոր
զոհ մատուցին տեղական Հերքուլէս աստուծուն, և թէև
այդ մի յունական տօն էր, բայց այդ յունական խաղերով
թաղում էին ին Յունաստանը:

Այստեղ յարմար է մի քանի խօսք ասել վերջին
ժամանակներու Աղէքսանդրի դէպի յոյներն ունեցած յա-
րաբերութեան մասին: Եգիպտոսում Աղէքսանդրը մի ու-
րախ լուր էր ստացել, թէ պարսից բանակը վերջնակա-
նապէս ցրիւ է եկել և մակեդոնացոց դէմ ապստամբած
Տենեդոս, Լեւքոս, Դէոս ու Կոս կղզիները նրանց իշխա-
նութեան տակ են մտել: Ամբողջ Եգէեան ծովը, չրջակայ
երկրներով գտնւում էր այժմ պատանի հերոսի ձեռքում:
Մի միայն Սպարտան էր կամակորութեամբ հակառակում:
Պրանից չորս տարի առաջ Աղէքսանդրը առաջարկել էր
ճանաչել իրան յունական տէրութիւնների պարագլուխ,
Սպարտան պատասխանել էր. «Մեր սովորութիւններին
հակառակ է օտարի առաջնորդութեան տակ մտնել. մենք
ինքներս ենք միշտ առաջնորդում»: Այդ ժամանակներից
սկսած Սպարտան աշխատում էր ապստամբութիւն տա-
րածելու համար ամենափոքր հանգամանքներից օգտուել:
Նրա դեսպանները մնացին միշտ Դարեհի արքունիքում,
և Իսաի կռուի լուրը հասնելիս—սպարտացոց Ագիս թա-
գաւորը բանադնացութեան մէջ էր պարսից ծովապետի
հետ: Յետոյ մինչ Աղէքսանդրը Տիւրոսն էր պաշարել,
սպարտացիք Կրեոէն իրանց դործունէութեան կենդրոն
դարձրին. Պարսկաստանից փախած յոյն վարձկանների
օգնութեամբ Ագիսը մի փոքրիկ բանակ կազմակերպեց՝
և Պելոպոնէսում ապստամբութեան դրոշակ բարձրացրեց,
հէնց այն ժամանակ՝ երբ մակեդոնական հերոսը Եգիպ-
տոսում էր գտնւում: Բայց այդ լուրը Աղէքսանդրի
ականջն հասաւ միայն Միջագետքի խորքում, և նա ասաց.

«մինչ մենք Դարեհին ենք յաղթում, Արկադիայում, ըստ
երեւոյթին, մկնային պատերազմ է լինում»:

Յունաստանում տեղի ունեցածների վերաբերմամբ
նրա սառնասրտութիւնն ու հանգստութիւնը բոլորովին
հիմնաւոր էր: Սկզբում մակեդոնիայի Անտիպատրոս կա-
ռավարիչը Աքայիայի և Արկադիայի ապստամբութեան բոցը
չը կարողացաւ հանգցնել, որովհետև նա զբաղուած էր
Էլլիւրիացիների ճնշումով, ուստի և յոյներին յաջողեց
նոյն իսկ ոչնչացնել իրանց դէմ ուղարկուած մակեդոնական
փոքրիկ զունդը: Բայց 331 թուի հոկտեմբերին Անտի-
պատրոսն եկաւ աղատելու սպարտացիների պաշարած
Մելապօլիս քաղաքը, որը հաւատարիմ էր մնացել մա-
կեդոնացիներին, և այդ քաղաքի պարսպների առաջ դը-
խովին ջարդեց յոյներին. Ագիս թագաւորը և նրա 5000
զինուորները սպանուեցին և Սպարտային մի այնպիսի
հարուած հասաւ, որից նա արդէն այլ ևս չուղղուեց:

Բայց դառնանք դէպի Աղէքսանդրը: Յայտնի չէ իս-
կապէս, թէ նա երբ շարժուեց Տիւրոսից իւր բանակով.
բայց պէտք է որ այդ կատարուած լինի 331 թուի յունիս
կամ՝ յուլիս ամիսներում. որովհետև նա յունիսի վերջե-
րում, Տիւրոսից 350 մղան դէպի հիւսիս—արեւելք ընկած,
այժման Բակկան, իսկ այն ժամանակուայ Թափսակի մօտ,
եփրատն անցաւ: Առաջուց ճարտարապետների մի գունդ
կամուրջները շուտով աւարտուեցին:

Ամառուայ անտանելի շոգերն էին, և Աղէքսանդրը,
իւր զօրքերի մասին անդադար մտածելով, կամենում էր
Միջագետքի արեւից խանձուած դաշտավայրերի միջով
արշաւանքից խուսափել: Այդ պատճառով, նա չը գնաց

հարաւ, դէպի Բաբելոն, այլ ուղևորուեց դէպի հիւսիս, լեռնային Հայաստանի հովաշունչ տեղերը: Այդ ճանապարհը, բացի լաւ կլիմայից, ապահովեց և ուստետի միջոցը: Մակեդոնացիներից գերի բռնուած պարսիկ լրտեսները յայտնեցին, որ Դարեհը Բաբելոնից դուրս է եկել իւր ահագին զօրքով և բանակ դրել Տիգրիսի արևելեան ափին, Դաւագամելա գիւղի մօտ: Նա ենթադրում էր, որ Աղէքսանդրը երկրորդ մեծ գետին կը մօտենայ, ուստի և այդ տեղ Տիգրիսի ծանծաղուտի մօտ մի ամուր դիրք բռնեց մակեդոնացոց՝ դետը հետի—ոտով անցնելը արդէլելու նպատակով: Դարեհի ընտրած տեղը Դաւագամելա գիւղի մօտ էր, բայց աւանդաբար, Աղէքսանդրի վերջին և ամենամեծ յաղթութիւնը 50 մղոն դէպի արևելք գտնուող, Սրբելլա քաղաքի անունով է կոչւում: Դրանից ոչ հեռու խաչմերուկ էին լինում հաղորդակցութեան ներքին մեծ ճանապարհները, որոնք այժմ էլ միանում են Մուսուլում, գետի արևմտեան ափին գտնուող Նինուէի աւերակների մօտ, որը հին ժամանակ բոլոր կարաւանների իջևանակէտն էր: Այդ տեղով էին անցնում Շօշից դէպի Սարգի և դէպի արևմուտք, Եկրատանից, Հնդկաստանից ու Բաբելոնից, Պարսից ծովից, վերջապէս Հայաստանից և Տրապիզոնից դէպի Սև ծով տանող մեծ ճանապարհները:

Հնդկաստանի և արևմտքի մէջ գտնուած վաճառականական ուղիները հին ժամանակ էլ, ինչպէս և այժմ, համաշխարհային հարստութիւն տարածող մեծ զարկերակն էին: Նրանք կեանք էին տալիս այն երկրներին, որոնց միջով անցնում էին: Այդ ճանապարհների ամեն մի դարի փոփոխուող ուղղութիւնները որոշում էին հզօր կայսրութիւնների դրութիւնն ու կարգադրում երկրի հարստութիւնը: Այն երկրները, որոնց նուաճուելը Աղէքսանդրին էր վիճակուել, ցամաքային վաճառականութեամբ հարուստանում էին, որը երկար դարերի ընթացքում արտահանում էր դէպի Միջերկրական ծովն ու Փիւնիկէ: Աւելի ուշ, Հնդկաստանից դէպի Պարսկական ծոցը Աղէք-

սանդրի բացած վաճառականական ճանապարհը առևտրական հաղորդակցութեան մի ուրիշ ընթացք գտաւ և այս վերջինս սկսեց նախապատուութիւն ստանալ Աղէքսանդրեան կայսրութեան անկումից յետոյ: Դա անցնում էր միջնադարեան և այժմեան—Բաղդադ ու Դամասկոս կենդրոններով: Երկրորդ դարում Ք. ծ. ա. դարձածութեան մէջ մտաւ մի երրորդ ճանապարհ, պատրաստուած Աղէքսանդրիայից Կարմիր ծովի ու Եգիպտոսի վրայով: այդ ուղին հռոմայեցիների ժամանակ հարստութիւնը կարգաւորելու մեծ դործօնը դարձաւ:

Շատ յետոյ, համաշխարհային վաճառականութեան մէջ Կոստանդնուպոլիսն էր առաջնորդող դեր խաղում, մինչև որ այդ վաճառականութիւնը, Խաչակրաց արշաւանքից յետոյ Եւրոպայում շուայութեան իրերի մեծ պահանջի երևան գալովը՝ անցաւ Վենետիկի ու Վենիզացոց ձեռքը: 1497 թուին երբ Վասիօ-դի-Գամայի ձեռքով, Բարեյուսոյ հրօսանդանի վերայով ծովային ճանապարհը բացուեց հին վաճառականական ճանապարհները բոլորովին բարձի թողի եղան: Լիսաբոնը դարձաւ Եւրոպայում հարստութիւնը կարգադրելու գլխաւոր դործօնը, և Հնդկաստանի գանձերը սկսեցին Փորթուգալիայում կենդրոնանալ: Նիդերլանդացիք ու անգլիացիք բաւականանում էին միջնորդի դերով, և ապրանքը Լիսաբոնից հիւսիսային Եւրոպա էին տարածում, մինչև որ Սպանիան ձեռքը Փորթուգալիայի վերայ դրեց և անմտութեամբ փակեց Լիսաբոնի նաւահանգիստը նիդերլանդացիների և անգլիացիների նաւերի առաջ: Այդ տէրութիւնների նաւերը իրանց համար դէպի Հնդկաստան ուղիղ ճանապարհ բաց արին և դրանով ոչնչացրին առևտրի այն մենավաճառութիւնը, որով մի ամբողջ դարի ընթացքում օգտուում էր Փորթուգալիան: Հետևանքն եղաւ Անգլիայի հարստութիւնն ու հզօրութիւնը: Նորագոյն ժամանակներում Սուէզի ջրանցքի բացումը յարութիւն տուեց հնագոյն վաճառականական ճանապարհներից մէկին և

պատճառ դարձաւ որ անգլիացիք նուաճեցին Եգիպտոսը։ Շուտով բացւող երկաթուղային ճանապարհը, որ միացնելու է արեւմուտքը Պարսից ծոցի հետ, կենդանութիւն պէտք է տայ միւս հին վաճառականական ճանապարհին, և ինչպէս երևում է Գերմանիային կը վիճակուի այդ հարցի լուծումը։ Վերջապէս, երրորդ ճանապարհը Պարսկաստանի կամ Թուրքեստանի և Աւղանստանի միջով դուցէ կը տարուի Ռուսաստանի ձեռքով։ Երկաթուղին նաւից շատ աւելի յուսալի է և արեւելքի ու արեւմուտքի միջև կարաւանի հին ճանապարհները շուտով կը ծաղկեն այնպէս, ինչպէս էր Աղէքսանդր Մեծի ժամանակները։

Հասնելով հին աշխարհի վաճառականական ճանապարհների հանդոյցին և իմանալով, որ Դարեհը իրան է սպասում, Աղէքսանդրն ուղիղ նրա դէմ գնաց և անցաւ Տիգրիսն, ուր գետի ծանծաղուտը, ի դարմանս իւր, չէր պաշտպանուած։ Շատ հաւանական է, որ գետն անցնելը կատարուեց Գաւգամելից 80 մղոն վերեւ։ Տիգրիսն անցնելուց յետոյ գիշերը լուսնի խաւարումն եղաւ, մակեդոնացիք սկզբում այդ վատ նշան համարեցին, բայց դուշակող Արիստանդերը բացատրեց, որ այն պարսիկների անկումն է նախագուշակում։ Այժմեան աստեղագէտների հաշուով, այդ խաւարումը եղաւ 331 թուի սեպտեմբերի 20-ին։

Դարեհի զօրքը կազմուած էր նրա ահագին կայսրութիւնը ներկայացնող բոլոր տարրերից։ Ամենահեռուոր ցեղերն ու ազգերը այսինքն. Սկիւթիան, Բակտրիան, Սոգդանիան, Արաքոզիան, Արաբիան և Հայաստանը ուղարկել էին իրանց պատրաստի զօրքը։ Մի տարուայ ընթացքում մի ահագին բանակ էր կազմուել։ Մշտական վարժութեան և եռանդուն կազմակերպութեան շնորհիւ, նա, պարսիկների կարծիքով, անհամեմատ բարձր էր այն անկարգ զանդուածից, որ յաղթուեց Աղէքսանդրից Իսսի մօտ։ Սկիւթական զարհուրելի կռքերը, որոնց մասին Իսսի մօտ տեղեկութիւն անգամ չը կար, այժմ Դարեհի

զօրքերի մէջ երկու հարիւրի չափ էին։ Դոքա սովորական երկանիւ պատերազմական կռքեր էին, անիւների սուսուծայրերին մեծ սրեր կպցրած։ Մի քանի կռքերի՝ այդ տեսակ սրեր կպցրած էին նաև կռուականի նստած տեղի շուրջը։ Սրբիանի խօսքերով, Դարեհի ամբողջ բանակը բաղկացած էր մի միլիոն հետեակ և 40,000 այրուձիուց։ Իսսի դառն փորձից խրատուած, կռուի համար Դարեհը ընտրել էր մի հարթ, լայն դաշտ, որի վերայ նրա ահագին զօրքը ազատ կարող էր շարժուել։ Մի քանի տեղերում նոյն իսկ հողի անհարթութիւններն էլ ուղղել էին, որպէս զի սկիւթական կռքերն ու հեծելազունքը կարողանային աւելի լաւ գործել։ Մի խօսքով, պարսիկներն ամեն միջոց գործ էին դրել, որ յաղթութիւնն իրանց մնայ։

Աղէքսանդրը մեծ զգուշութեամբ մօտեցաւ թշնամուն։ Ոչ մի բան չէր նմանում Գրանիկի մօտի արտաշայտած անմիտ համարձակութեանը։ Այժմ գտնւում էր իւր թշնամու ծննդավայրում, որ շրջապատուած էր մի կողմից գետով, իսկ միւս կողմից՝ լեռներով և ունէր իւր առաջին մի ահագին լաւ կազմակերպուած բանակ, որն ինքն էր իւր համար կռուի յարմար դաշտ ընտրել։ Ինչպէս պարսիկների այնպէս և մակեդոնացոյց կողմից այդ կռուում ամեն բան հրապարակ էր հանուած։ Սեպտեմբերի 21-ին, առաւօտը վաղ, Աղէքսանդրն առաջ շարժուեց, ունենալով ձախ կողմում գետը, իսկ աջ կողմում՝ լեռները։ Ժանապարհորդութեան չորրորդ օրը լրտեսները հաւաստիացրին, որ հեռւում, գաշտի վերայ թշնամու այրուձի է երևացել։ Բանից դուրս եկաւ, որ դա 1000 ձիաւորից բաղկացած մի գունդ էր, որը յարձակման ժամանակ իսկոյն յետ փախաւ։ Գերի բռնուած պարսիկներից իմացաւ Աղէքսանդրը, որ Դարեհը մօտ է գտնւում։ Այն ժամանակ Աղէքսանդրը, իւր զօրքին հանգիստ տալու համար չորս օր կանգ առաւ։ Սեպտեմբերի 29-ին մակեդոնացիք պատրաստուեցին առաջ շարժուելու, և զօրքը, զանազիք պատրաստուեցին առաջ շարժուելու, և զօրքը, միտքների սայլերը և զօրքի շարքից դուրս մասերը

բանակում թողնելով, գիշերը առաջ գնաց, յուսալով լուսադեմին կռուի մոտնելու։ Թշնամու մօտենալը տեսնելով՝ պարսիկներն ուղղեցին իրանց լիարգերը, իսկ մակեդոնացիք, բարձրանալով մի բլրի դադաթ, տեսան Դարեհի զօրքը ընդարձակ դաշտի վերայ բանակ դրած։ Զօրքը արդեն սկսել էր ցած իջնել, և ի հարկէ, կէս ժամից յետոյ սկսելու էր արիւնահեղ կռիւը, եթէ յանկարծ Աղէքսանդրը չը կանգնեցնէր։ Զինուորական խորհուրդ կազմուեց, և քննութեան առաջարկուեց խնդիրը. «Իսկոյն յարձակումն գործել»։ Պատերազմական խանդից բռնուած, շատերը պատասխանեցին. «այո», բայց Պարմենէոն և աւելի սառնարիւն մարդիկ խորհուրդ տուին նախ խուզարկութիւն անել, որովհետեւ կռուի դաշտը մակեդոնացիներին բոլորովին անյայտ էր, անխոհեմութիւն կը լինէր թշնամու վերայ յարձակուել, նախապէս չը ուսումնասիրելով նրա զինուորական դրութիւնը։ Պարմենէոնի կարծիքը այս անգամ ընդունուեց։

Աղէքսանդրի զօրքը ռազմական կարգով դադար առաւ, և նա ինքը, փոքր զնդով, խուզարկութեան ուղեւորուեց։ Մինչև կէսօր, ժամանակն այդպէս անցաւ և երբ Աղէքսանդրը վերադարձաւ, նորից խորհուրդ կազմուեց։ Դիւաւորներից իւրաքանչիւրին մանրամասն հրահանգ տրուեց, և նրանք պէտք է ոգևորէին իրանց զինւորներին գեղեցիկ ճառերով։ Այս բոլոր ժամանակ, պարսկական զօրքը պատրաստ կանգնած էր և նետարդային դրութեամբ սպասում էր թշնամիների յարձակման։ Սկսեց մթնել, իսկ մականդոնացիք տեղից չը շարժուեցին։ Նրանք ճաշեցին և պարկեցին քնելու։ Իսկ պարսիկներն ամբողջ գիշեր զէնքը ձեռից չը ձգեցին, վախենալով, որ թշնամին անակնկալ կերպով մթութեան մէջ չը յարձակուէ նրանց վերայ։

ՊԼՈՒՏԱՐԵՍՈՐ նկարագրում է հակադրութեան այն փայլուն պատկերը, որ ներկայացնում էր մակեդոնացոց զինվորական շարքերում թագաւորոջ խաղաղ հանդար-

տութիւնը, պարսիկների վառ լուսաւորուած բանակում
աղմակից կենդանութիւնը, նոյնպէս և Պարմենէոնի ան-
համբերութիւնը՝ դիչերուայ մթութեան մէջ կռուի մտնել
բաղձաթիւ թշնամու հետ, և խորհրդաւոր հոգեզմայլու-
թիւնը, որին նուիրուել էր Աղէքսանդրը, վառած զոհա-
բանի առաջ, իւր վրանի մօտ:

Աղէքսանդրը չէր կամենում վճռական քայլ անել, խուսափելով գիշերուայ մթութիւնից ծագելիք պատահարներից, և, բոլորովին վստահ լինելով իւր զինուորական տաղանդի առաւելութեան վերայ, նա գերադասում էր խազն իւր արուեստի բոլոր կանոններով խաղալ։ Աւելացրու և այն, որ նրա զինուորները գիշերը հանգստացել էին, իսկ պարսիկները պէտք է միւս առաւօտ կռիւն սկսէին գիշերային անքնութիւնից խիստ յոգնած։

«Ուշ,—չարունակում է իւր պատմութիւնը Պլուտար-

քոս. — Աղէքսանդրը պարկեց քնելու իւր վրանում և քնեց այնպէս պինդ, որ իւր զօրապետները զարմացել էին. նա չը զարթեց արշալուսին էլ, և նրանք ստիպուած էին իրանց վերայ մի անսովոր պատասխանատուութիւն վերցրել հրամայելով զօրքին նախաճաշել: Վերջապէս, տեսնելով որ ժամանակն անցնում է, Պարմենէոնը մտաւ թագաւորի վրանը և ստիպուած եղաւ երկու անգամ ձայն տալ նրան, մինչև որ նա կը զարթնէր: Այն ժամանակ Պարմենէոնը նրան հարցրեց թէ, ինչպէս է նա ննջում յաղթողի քաղցր քնով, և ոչ զգաստ նման մի մարդու, որ պէտք է մտնի կռուի, պատմութեան մէջ ամենաարիւնահեղ կռուի: Դրան Աղէքսանդրը ծիծաղելով պատասխանեց. «միթէ քեզ չի թւում, որ մենք արդէն յաղթել ենք. մենք արդէն պատերազմից խուսափող Դարեհին փնտռելու համար անապատներում յոգնեցուցիչ աստանդականութիւնից ազատուած ենք»:

Ը.

Աղէքսանդրի ամենամեծ յաղթութիւնը. վրէժնդրութիւնը Դարեհի համար:

331 թուին Ք. Մ. ա. հոկտեմբերի 1-ին Դարեհի և Աղէքսանդրի զօրքերը կանգնել էին դէմ առ դէմ Մակեդոնացիք ընդ ամենը 40,000 հեռեակ և 7000 ձիաւոր զօրք ունէին: Այդ բանակը բաւական էր միայն թշնամու շարքի կենտրոնի դիմադրութեան համար, որի շարքը մակեդոնական երկու թւերի սահմաններից աւելի տարածութիւն բռնելով սպառնում էր նրանց շրջապատել: Ոչ միայն բազմամարդութեամբ և զօրքերի քանակութեամբ պէտք է վճռուէր այդ կռուի բաղդը, այլ հմուտութեան գերազան-

ցութեամբ և անընկճելի բուռն յարձակմամբ: Եթէ Աղէքսանդրը միայն այդ մի յաղթութիւնն անգամ տանէր Դաւաղամելի ճակատամարտում, այդ էլ բաւական կը լինէր ապացուցանելու նրա զինուորական հանճարը:

Իւր զօրքի երկու թւերը թշնամու շրջապատող շարժումից ազատ պահելու համար Աղէքսանդրը իւրաքանչիւրի ետևում մի մի պահեստի գունդ դրեց, որոնք կարող էին իրանց դիրք արագութեամբ փոխելով, ամեն կողմից դիմադրել թշնամու յարձակմանը: Ինչպէս միշտ, այս անգամ էլ նա վճռել էր յարձակում գործել թշնամու ձախ կենտրոնի վերայ ծանր հեծեալազօրով: Մնում էր որոշելու՝ թէ որ կէտին ուղղի իւր հարուածը. նրա բազէի հայեացքը յառած սպասում էր պարսից զօրքի ճակատի ամենութիւն տեղը գտնելու: Որպէս զի թշնամու ուշադրութիւնը մի կողմ գրաւի, Աղէքսանդրը սկսեց դէպի աջ շարժել իւր զօրքի ճակատը: Պարսիկներն իսկոյն համապատասխան կերպով դէպի ձախ քաշեցին իւրեանց զօրքը, և վախենալով, որ այս շարժմամբ իրանց գիծը սկիւթական կառքերի համար յարմար վայրից չը հեռանայ, Դարեհը կռիւը սկսեց հեծեալազօրի գրոհով, ի պատակ ունենալով մակեդոնական աջ թւը շրջապատելու: Յունական հեծեալազօրը սկզբում երերաց. բայց յետոյ, յարմար ժամանակին հասած օգնութեան շնորհիւ դիմադրութիւն ցոյց տուեց: Մինչ այս մինչ այն, սկիւթական կառքերն աշտանակելով, ուղղուեցին մակեդոնական կենդրոնում գտնուող փալանգների վերայ: Բայց փալանգների ամուր զանգուածը ճեղքելու փորձը չը յաջողուեց որովհետև նրանք իրարից բաժանուելով թոյլ էին տալիս այդ մահաբեր գործիքներին իրանց կողքովն անցնել և յետոյ նորից կարգերը միանում էին, և այնուհետև ետևի շարքերի զինուորները յարձակուած էին ձիերի վերայ նրանց սանձերից բռնում, և սրակոտոր անում կռուապաններին:

Այն ժամանակ Աղէքսանդրի սուր հայեացքը վճռական հարուած տալու յարմար վարկեան գտաւ. նա հեծե-

լազորի առաջնորդութեամբ իւր փալանդները տարաւ պարսից զօրքի կենտրոնի վերայ, ուր գտնուում էր ինքը Դարեհը: Ոչ մի բան չէր կարող դիմադրել այդ յարձակմանը: Արքայական կառքի վարողը նետի հարուած ստացաւ, և Դարեհը, գլուխը կորցնելով, փախաւ: Սարսափը բռնեց պարսից ամբողջ կենտրոնին, ապա և ձախ թևին, որը տրոփուեց մակեդոնական հեծելազօրից: Կռուի դաշտի այս կողմում ամեն բան վերջացած էր, բայց պարսից աջ թևը խուժեց դէպի այն բացուածքը, որ կաղմուել էր մակեդոնական ճակատի մէջ Աղէքսանդրի յարձակման պատճառով, և բոլորովին անջատեց նրա ձախ թևը: Դրա հրամանատար Պարմենէոնն Աղէքսանդրից օգնութիւն խնդրեց, բայց միևնոյն ժամանակ, պահեստի աջ դռնդը յետ մղեց թշնամուն, որի ետեւից վրայ տուեց և Աղէքսանդրն իւր յաղթական յարձակումից յետոյ օգնութեան հասնելով Պարմենէոնին: Տեղի ունեցաւ մի սարսափելի կոտորած: Մի քանի րոպէից յետոյ Դարեհի զօրքերի միւս մասի հետ պարսից աջ թևն էլ դէպի փախուստ դարձաւ:

Այդ ժամանակ Աղէքսանդր սկսեց պարսից գլխովին ջարդուած բանակին անողորմաբար հալածել և միայն երեկոյեան աղլամղլին իւր մարդոց և ձիերին կարճ ժամանակեայ հանգիստ տուեց: Կէս գիշերին նա նորից պատերազմական գնացքով Արբելայի վերայ շարժուեց Դարեհին բռնելու յուսով: Սակայն Դարեհը արդէն հեռու, դէպի Միդիա տանող ճանապարհի վերայ էր գտնուում: Նրան ուղեկցում էին միայն թիկնապահներն և ձիաւոր մի փոքր գունդ, իսկ նրա ամբողջ բանակը ցիր ու ցան եղաւ աշխարհի ամեն կողմ: Հազար-հազարաւոր մարդիկ գերի բռնուեցին, իսկ սպանուածների թիւը անհնար էր որոշել: Հին աշխարհի ամենամեծ կռիւը վերջացաւ Աղէքսանդրի յաղթութեամբ, որը իսկոյն փոխեց պատմութեան ընթացքը՝ տալով նրան մի ամբողջ հազարամեակի համար նոր ձև: Համոզուելով, որ անհնար է Դարեհին բռնել, դադարեց այլ ևս նրա մասին մտածելուց, ինչպէս արել

էր Իսսի կռուից յետոյ: Նա շարժուեց դէպի հարաւ, Բաբելոնի վերայ, որ այդ տեղից 300 մղոն հեռու էր գտնուում:

Քսան դար մեծն Բաբելոն արեւելեան վաճառականութեան և քաղաքակրթութեան կենտրոն էր: Վերջին երեք դարերում, Նաբոպոլասորի և Նաբոլեոնոսորի հսկայապան շինութիւնների շնորհիւ նա աշխարհի հրաշալիքն էր աշխարհի հիացմունքն էին շարժում: Հինգ մղոն դէպի մի և վեց դէպի միւս կողմն ձգւող Բաբելոնի այժմեան աւերակները պերճախօս ապացոյցներ են նրա նախկին հրաշալիքի չափին ու մեծութեանը:

Բաբելոնը մակեդոնական հերոսին ոչ միայն առանց ամենափոքր ընդիմութեան, այլ նոյն իսկ ուրախութեամբ ընդունեց. իսկ նա, ինչպէս և Եգիպտոսում, իւր բարու թեմամբ և վեհանձնութեամբ դէպ ինքն դրաւեց բոլորի շարտերը: Նա ուրախութեամբ թոյլ տուեց, որ բաբելոնցիները իրանց քաղաքի հրաշալիքները նրան ցոյց տան և հրամայեց նրանց գլխաւոր աստծուն, Բելին, տաճար կանաչացնել. որի պատուին, Աղէքսանդրը քաղդէական քրմերի ցուցմունքի համեմատ զոհ մատոյց: Բաբելոնի տեսարանը և համոզումն, որ նա այդ օրուանից Բաբելոնի տէրն է, Աղէքսանդրի մէջ աւելի ևս ամրացրին այն համաշխարհային կայսերութեան մասին գաղափարը, որ ծագել էր նրա գլխում: Տիւրքի առումից և Եգիպտոսն այցելելուց յետոյ:

Բաբելոնից նա դէպի Շոշ, պարսից կայսերութեան մայրաքաղաքը արշաւեց և նուաճեց նրան առանց ամենափոքր արիւնհեղութեան: Այդ տեղ նրա ձեռքն ընկաւ Դարեհի ամբողջ գանձարանը, ուր մինչև 50,000 տաղանդ, այսինքն մօտ 130,000,000 բուրլի կար: Աղէքսանդրը Պերսեպոլում և Պասարկատում գտաւ մեծ քանակութեամբ գանձեր, և այսինքն՝ առաջին քաղաքում 12,000 տաղանդ, իսկ երկ-

բորգում, 6000: Բացի դրանից, մակեդոնացիք Պերսեպոլում վերցրեն այնքան թանկագին քարեր, գորգեր, ոսկեայ ամաններ և ընդհանրապես հարստութիւն, որոնց տեղափոխելու համար 5000 ուղտ և 20,000 ջորի պէտք էր: Ամենայն հաւանականութեամբ, այդ ամբողջ աւարը գրաւուեց արքայական պալատում, որը ինչպէս երևում է, քաղաքի գլխաւոր մասն էր կաղմում:

Աղէքսանդրը մնաց Պերսեպոլում ամբողջ ձմեռը (մօտ 4 ամիս) և հեռանալուց առաջ հրամայեց այրել Դարեհի պալատը: Այդ դէպքը այլ և այլ կերպով է պատմուում: Պլուտարքոսը նրան պատահական, ուրախ խնջոյքի հետեւանքի բնաւորութիւն է տալիս. նրա խօսքերով, Դարեհին վնասուելուց առաջ, Աղէքսանդրը ներկայ գտնուեց մի ուրախ խնջոյքում, ուր չորս հատ գետերներ, (անառակ կանայք) կային, դրանից ամենանշանաւորն էր ատտիկեցի Թայիսան: Խնջոյքի ժամանակ նա ցանկանալով Աղէքսանդրին մի հաճոյախօսութիւն անել կամ արտակարգ բան ասած լինել, մի այնպիսի միտք արտայայտեց, որ թէև բոլորովին յուսական էր, բայց անտեղի էր արտասանել: Թայիսան պարզապէս յայտնեց, որ զուարճանալով պարսից դուռող թագաւորի պալատում, և ծաղրելով նրա ամբողջ մեծութիւնը, նա իրան բոլորովին վարձատրուած է համարում: Այն զրկանքների փոխարէն, որ կրել էր Ասիայի բանակներում: Բայց աւելացնում է, իրան աւելի ևս ցանկալի կը լինի, իւր հրճուանքը պսակելու համար, Քսերքսեսի պալատն այրել, որը մի ժամանակ այրել էր Աթէնքը: Այդ դէպքում կասէին, որ անառակ կինը, գետերան, իւր սեպհական ձեռքով այրեց թագաւորական պալատը, և Աղէքսանդրի աչքի առաջ Յունաստանի վրէժը Պարսկաստանից աւելի լաւ առաւ, քան մակեդոնական զորապետները ցամաքային և ծովային պատերազմներով: Նրա խօսքերը բուն ծափահարութեամբ և այնպիսի միահամուռ զգացմունքով ընդունուեցին՝ որ Աղէքսանդրը ընդհանուր տրամադրութեամբ համակուած, դուրս թռաւ իւր օթեա-

կից և, դիմին ծաղկեայ պսակ, ձեռքին վառուած լապտեր, գնաց պալատն այրելու: «Մակեդոնացիք, աւելացնում է Պլուտարքոս, մեծ հիացմամբ էին մասնակցում այդ հրդեհին, որովհետև նրա այդ վարմունքի մէջ բարբարոսների երկրում իրանց չը մնալու և Պերսեպոլիսը Աղէքսանդրի տուն չը դառնալու ցանկութիւնն էին տեսնում:

Արրիանը այդ իրողութեան մասին խօսելով, Պերսեպոլի ապարանքի այրման սկզբնապատճառ ոչ թէ գետերային է համարում, այլ իրան Աղէքսանդրին, որ այդ մասին նախապէս խորհրդակցեց Պարմենէոնի հետ. վերջինս Քսերքսեսի Աթէնքն այրելու համար այդպիսի վրէժխնդրութիւնը չէր խրախուսում:

Եթէ այդ հրդեհի գաղափարը, յիշաւի, նախամտածուած բան էր, այն ժամանակ Արրիանը ճիշտ է տեսնում. «ես ենթադրում եմ, որ այդ դէպքում Աղէքսանդրը անխոհեմաբար է վարուել: Յետոյ նա էլ իւր վարմունքի մասին նոյն կարծիքի էր:

Մինչ այս մինչ այն Դարեհն ապրում էր Եկբատանում, Պերսեպոլից 500 մղոն դէպի հիւսիս, և հանդարտ սպասում էր դէպքերի յեղաշրջման: Եթէ Աղէքսանդրը առաջուայ պէս շարունակէր յաղթանակով նրան հաղածել, այն ժամանակ, ծայրայեղ դէպքում նա աւելի դէպի հիւսիս, Պարթևաստան կերթար, այսպէս կոչուած, դէպի Կասպեան դռները — դէպի մի լեռնային անցք, որն իսկապէս պարսից կայսերութիւնը անջրպետում էր հիւսիսային վրանաբնակ ցեղերի տափաստաններից: Յիրաւի, 330 թուի դաշնանը, Աղէքսանդրը, յունաց պարագլխի փառքով չը բաւականացած, այլ ցանկանալով համաշխարհային տիրապետող լինել, գնաց Եկբատանի վերայ, որտեղից, նրա մօտենալուն պէս, Դարեհը փախաւ: Նա Բակտրիա ապաստանեց ոչ այնքան Աղէքսանդրի երկիւղից, որքան իւր սատրապների ներքին կռիւների պատճառով: Յամենայն դէպս, Եկբատան մոտենալով՝ Աղէքսանդրը արդէն իմացաւ, որ Դարեհը ոչ թէ մոտենալով, Աղէքսանդրը արդէն իմացաւ, որ Դարեհը ոչ թէ մի հզօր թագաւորութեան ինքնակալ է, այլ փախստականի

Մի այդպիսի ճանապարհ ցոյց տուին, բայց նա անցնում էր ջրագուրկ մի անապատով: Աղէքսանդրը իսկոյն 500 հոգի ընտրեց իւր ամենալաւ զինուորներէից, ձի նստացրեց նշանց և ցոյց տուած ճանապարհով առաջ շարժուեց, իսկ մնացած գնդին հրամայեց կարաւանի ճանապարհով հետեւել իրեն: Ամբողջ գիշեր շարունակուեց այդ անմիտ հետապնդումը: Զը նայելով, որ իւրաքանչիւր քայլափոխում ձիաները սայթաքում էին և մարդիկ ընկնում, բայց այդ ձևով անցան 50 մղոն և արշալուսին Աղէքսանդրը իւր նպատակին հասաւ:

Առաջին երևում էր ծանր շարժւող մի կարաւան: Պարսիկները չը ընդիմացան, այլ փախան: Բէսսն ուղում էր Դարեհին ձի նստացնել և իւր հետ տանել, բայց վերջինս երբ չը համաձայնեց՝ դաւաճանները աէգերով մի քանի հարուած հասցրին և թողնելով նրան, փախան: Կարաւանին մօտենալով մակեդոնացիք տեսան արտասուող կանանցով բռնաւորուած շատ սայլեր առանց կառապանների. դանձերը՝ ոսկի, արծաթ, ցիրուցան էին եղել ամէն կողմ, բայց Դարեհը ոչ մի տեղ չէր երևում: Վերջապէս մի զինուոր, Պոլիստրատ անունով, պատահամբ հանդիպեց դետակի ափին կանգնած մի սայլի: Սայլի վերայ պարկած էր մեռնող Դարեհը: Նա ջուր ուղեց, և երբ Պոլիստրատը կատարեց նրա ցանկութիւնը, այն ժամանակ նա առաց, «ահա թէ ինչ թշուառութեան եմ հասել, չեմ կարող վճարել նոյն իսկ ինձ արած լաւութեան համար էլ. բայց մի փախենալ, Աղէքսանդրը կը վարձատրի քեզ: Թող աստուածները օրհնեն նրան այն բարութեան համար, որ նա արեց մօրս, կնոջս և երեխաներիս: Հաղորդիր նրան իմ սրտակցութիւնը»: Այդ խօսքերն ասելիս, նա բռնեց Պոլիստրատի ձեռքը և մեռաւ: Երբ Աղէքսանդրն այդ տեղ հասաւ, շատ զգածուեց, հանեց իւր վերայից իւր քղամիդը և նրա մէջ փաթաթեց հակառակօրդի մեռած մարմինը:

Այսպէս, 50 տարեկան հասակում 330 թուին, յուլիսին մեռաւ բարի, առաքինասէր մարդը, որը խաղաղ

ժամանակ գուցէ ընդունակ կառավարիչ լինէր և, թէև զինուորական մի առանձին տաղանդ չունէր, բայց սովորական հանդամանքներում, թերևո, նոյն իսկ պատերազմի դաշտումն էլ, մի դոհացուցիչ զօրավար հանդիսանար: Բայց նրա բոլոր դժբաղդութիւնը այն էր, որ նա Աղէքսանդրի և մակեդոնական նոր զինուորական արուեստի հետ դործունէր, որի հետ մրցել նա բացարձակապէս անկարող եղաւ: Դարեհի անշնչացած դիակը տեսնելիս Աղէքսանդրի կսկիծը բոլորովին անկեղծ էր, որովհետև, բոլորից անտես արուած, դաւաճաններից սպանուած և անմարդաբնակ անապատում ձգուած հզօր ինքնակալի դրութիւնը կարող էր շարժել ոչ միայն Աղէքսանդրի, այլ և աւելի ստոն սիրտ: Թէ որքան վեհանձն էր մակեդոնացոց թագաւորը, ապացուցանում էր Դարեհի հանդիսաւոր թաղումը: Աղէքսանդրը հրամայեց Դարեհի մարմինը Պերսեպոլիս տանել և այնտեղ նրան թաղաւորավայել թաղել:

Դարեհի ողբերգական մահը տեղի ունեցաւ այժմեան Շահրուդից ոչ հեռու, Հեկատոմպիլոսի մօտ Կասպից ծովից 50 մղոն հեռու: Դէպի հիւսիս արշաւելիս ծովը տեսնելով՝ Աղէքսանդրը դարմացաւ: Նա չէր կարծում թէ անապատ երկրում մի այդպիսի մեծ ջրային տարածութիւն կը տեսնի, բայց այն ժամանակի աշխարհագրական սահմանափակ տեղեկութիւններով, նա այդ ծովը համարեց Պոնդ-Եւքսինեանի (Սև ծով) մի հեռաւոր ծոցը, կամ նոյն իսկ, Միօդիտի (Ազովի ծով) տեղ ընդունեց: Զադրակարգում, այժմեան Աստաքատում նա անցկացրեց երկու շաբաթ, իւր մօտ ծառայութեան ընդունեց յունական վարձապետներէից 1500 հոգի, որոնք մի ժամանակ պարսից զօրքի ամբողջութիւնն էին կազմում, իրան ենթարկուող չրջակայ երկրների նահանգապետներին իրանց պաշտօններում հաստատեց, և ըստ սովորութեան, զօրքի համար յունական խաղերով մօներ ստարքեց:

Կասպից ծովի ափերից Աղէքսանդրը ուղղակի չը գնաց դէպի Բակտրիա, ուր Բէսսը դեռ պարսից դրօշակը բարձր

էր պահում, այլ դէպի հարաւ-արեւելք իջնելով՝ գնաց Հերատ, ուր յետոյ բարձրացաւ արեւելքի յունական քաղաքներին մէկը, որ հիմնուեց Աղէքսանդրից և կոչուեց Արիական Աղէքսանդրիա։ Այդտեղ ջոկվում էին երկու գլխաւոր ճանապարհները—մէկը դէպի արեւելք՝ Աւղանստան, իսկ միւսը դէպի հարաւ՝ Հնդկաստան։ Դրա համար էլ յիշեալ ճանապարհների միացման հանգոյցը, բոլորովին արդարացի կերպով, Հնդկաստանի բանալի է կոչուում։ Այդ տեղով անցան Աղէքսանդրից յետոյ եղած բոլոր մեծ աշխարհակալները, Մահմուդ Մեծը, Չինգիս-խանը, Լանկ-Թամուրը և Նադիր-Շահը։

Ճանապարհին, խաղաղացնելով ապստամբած տեղացիներին, մակեդոնացոց հերոսը Դրանդիանա մտաւ, և նրա գլխաւոր Պրովտասիա քաղաքում մի ողբալի դէպք տեղի ունեցաւ։ Մակեդոնական բանակում դաւադրութիւն բացուեց և այդ բանում մասնակցել էր Փիլոտասը, որ ոչ միայն նշանաւոր Պարմենէոնի որդին էր, այլ և ինքն էլ մակեդոնական հեծելազօրի հրամանատարի նշանաւոր պաշտօնն ունէր։ Վերջին ժամանակներս այդ դաւադրութիւնը իւր վերայ է դարձրել պատմաբանների առանձին ուշադրութիւնը, որովհետեւ դրա հետ սերտ կապ ունէր Աղէքսանդրի, դէպի իւր շրջապատողներն ունեցած, յարաբերութեան փոփոխութիւնը։

Պարմենէոնը այն ժամանակ 70 տարեկան էր և միշտ էլ համարւում էր պատանի աշխարհակալի ամենայնուայլի նեցուկը։ Փիլիպպոսի մահից յետոյ նա երաշխաւորեց որ Ասիայում գտնուած մակեդոնական զօրքերը Աղէքսանդրին հաւատարիմ կը մնան, ջերմ կերպով պաշտպանեց ասիական աշխարհակալութիւնների ծրագիրը և վերջին չորս տարուայ յաղթական շարժումների մէջ նրա մերձաւոր խորհրդականն ու օգնականը եղաւ։ Բայց Գաւգամելայի կռուում նա, ըստ երևոյթին, բաւականաչափ եռանդաւոր աջակցութեամբ չէր աջակցում Աղէքսանդրին օգնութեան կանչելով, խանդարեց նրան Դարեհին հետամուտ լինելու ուստի,

պատանի հերոսը, կարելի է, կասկածեց, որ հին զինուորականը ծերացել է, և նրան թողին Եկրատանում։ Աղէքսանդրի իսկապէս սառնութիւնը, կամ սառն թուող յարաբերութիւնը դէպի իւր գլխաւոր նիդակակիցը մեծ նշանակութիւն ունէր այն պատճառով որ մակեդոնական զօրքերի մէջ Պարմենէոնը մեծ ազդեցութիւն ունէր։ Կռուի դաշտում սպանուել էին նրա երկու որդիքը, իսկ երրորդը, Փիլոտասը, յայտնի պաշտօն էր վարում։ Նրա փեսան, եղբայրն ու միւս ազգականները նոյնպէս բանակի մէջ էին ծառայում և մակեդոնական պահպանողական կուսակցութեան ոյժը կազմում, որ ակնյայտնի խեղճ աչքով էր նայում Աղէքսանդրի մտքած նոր կարգերին։

Յիրաւի, մակեդոնական բանակում հետզհետէ սկսեց դժգոհութիւն երևան դալ։ Ծերունիները նկատում էին, որ նախկին Աղէքսանդրը, որին նրանք ճանաչում էին եւրոպայում, փոքր առ փոքր հեռանում է դէպի արեւելեան, առաւելապէս պալատական կարգերը, որոնք նրանց դիւր չէին դալիս։ Նա դեռ չէր պահանջում, ինչպէս այդ արեւելեան տարուց յետոյ, որ արեւելեան սովորութեան համաձայն՝ նրան երկրպագէին։ Բայց արդէն այն փաստը, որ արեւելքի բնակիչներից բնդուում էր այդ տեսակ երկրպագութիւն, վատ նշան էր համարւում։ Բացի այդ, Աղէքսանդրի արքունիքում պարսիկները սկսեցին յաճախ երևալ և նրա վստահութեանը արժանանալ։ Վերջապէս, պարսկական սատրապներն ու միւս տեղական կառավարիչները մեծ մասով պահպանում էին իրանց պաշտօնը։ Այդ ամենը աչքի առաջ ունենալով, զարմանալի ներում։ Այդ ամենը աչքի առաջ ունենալով, զարմանալի չէ, որ ծերունի մակեդոնացիք, որոնք պատերազմի ամբողջ ծանրութիւնը տարել էին, կարծում էին որ իրանց անարդարացի կերպով զոհում էին ազդեցութիւն ունենալուց։

Չէ կարելի նոյնպէս չը նկատել, որ Աղէքսանդրը սկսեց, գոնէ հանդիսաւոր դէպքերում՝ արեւելեան հագուստ կրել, թէև այդ հագուստը դեռ չէր երևում արեւելեան արքայական զգեստաւորութեան բոլոր առանձնայատկութիւն-

ներով, ինչպէս օրինակ թագով և այլն, բայց մակեդոնականի և միդիականի մի տեսակ միջին տեղն էր բռնում:

Մի խօսքով, Պարմենէոնը ու նրա չրջանը հին մակեդոնական կուսակցութեան պատկանէ ու՛ չէին համակրում Աղէքսանդրի կոսմոպօլիտութեան, և վերջինիս ականջին լուրեր էին հասնում, թէ Փիլոտասն երբեմն թոյլ է տալիս իրան քննադատելու թագաւորի վարմունքները: Ըստ երեւութին, Աղէքսանդրը, որպէս թէ ոչ մի ուշադրութիւն չէր դարձնում նրա վերայ, բայց իսկապէս նա հետեւում էր Փիլոտասին և օգտւում առաջին յարմար դէպքից՝ որ նրան պատասխանատուութեան ենթարկէ:

Այդ դէպքը կամ առիթը հանդէս եկաւ Պրոլտասիա քաղաքում 330 թուի աշնանը: Նիկոմախ անունով մի մակեդոնացի պատանի իւր եղբոր միջոցով Փիլոտասին հաղորդեց, որ իւր ընկերը առաջարկել է իրան թագաւորի դէմ դաւադրութեան մէջ մտնել, իսկ Փիլոտասը դանդաղել է այդ բանը Աղէքսանդրին զեկուցանել, թէ և նրա հետ մշտական յարաբերութեան մէջ էր: Երկու օր յետոյ Աղէքսանդրն այդ իմացաւ այլ ճանապարհով: Փիլոտասին կասկածի տակ ձգեցին և նրա վերայ մեղադրութիւններ բարդեցին դուցէ դէպի նա վատ տրամադրուած անձինք: Այսպէս կամ այնպէս՝ Փիլոտասին կալանաւորեցին և զինուորական դատաստանի ենթարկեցին: Յայտնի չէ թէ նրա դէմ ինչ ապացոյցներ էին առաջ բերուած, բայց կասկած չը կար, որ նա շատ թշնամիներ ունէր, որովհետեւ իրան շատ գոռող էր պահում. մի քանի անգամ հայրը նրան նկատել էր. «որդեակս, լաւ կը լինի, քիթդ այդքան բարձր չը պահես»: Այնուամենայնիւ զինուորական դատաստանը նրան մեղաւոր ճանաչեց որպէս դաւադիր ոք արքայասպանութեան նպատակով և մահուան դատապարտեց: Նշանաւորն այն է, որ միևնոյն բանում մեղադրուող միւս զօրապետ Ամինդը դատաստանով արգարացաւ: Հաւատացնում են, որ Փիլոտասի մեղաւորութիւնը բոլորովին ապացուցուել էր, բայց, ինչպէս երևում է, Աղէքսանդրը

դատաստանից լիովին բաւականութիւն չը ստացաւ. որովհետեւ Փիլոտասը պնդում էր, թէ ինքն անմեղ է և բացառում էր, թէ թագաւորին չը յայտնեց դաւադրութիւնը՝ բոլորովին անհաւանական բան համարելով այն: Այդ պատճառով էլ Աղէքսանդրը հրամայեց նրան տանջանքի ենթարկել, որին ներկայ եղաւ ինքը թագաւորը վարադուրի ետեից: Թագաւորի բարեկամներից անողորմաբար տանջուելիս՝ Փիլոտասը այնպիսի թուլութիւն ցոյց տուեց, որ Աղէքսանդրը վարադուրի ետեից ազադակեց. «Դու, Փիլոտաս, մի այդպիսի թոյլ արարած և յանդգնում ես այդպիսի գործերի մէջ մտնել»: Վերջապէս, թշուառ խոստովանեց իւր յանցանքը և իւր հօրն էլ գործի մէջ խառնեց: Փիլոտասն իսկոյն մահուան դատապարտուեց և հաւատարիմ պնդագետականներ ուղարկուեցին Եկրատան՝ Պարմենէոնին դադտնի սպանելու հրամանով: Պարմենէոնը սպանուեց իրան չրջապատող զինուորների ձեռքով: Անկարելի է հաւատալ, որ Պարմենէոնը դաւադիր ոք լինէր, ուստի և Աղէքսանդրի վարմունքը չի կարելի ոչ մի կերպ արդարացնել:

Դրանգիւմից Աղէքսանդրը, Արախոզիայի վրայով, դէպի հիւսիս, Բաղտրիա բարձրացաւ, և այնտեղ զէնքը ձեռքին ստիպուած եղաւ իւր համար ճանապարհ հարթել: Սակայն, այդ արգելք չեղաւ՝ որ նա երկու դադթականութիւններ հիմնէր. մէկը Արախոզիայի Աղէքսանդրի անունով՝ այժմեան Կանդահարի մօտ, իսկ միւսը այնտեղ՝ ուր այժմ Կարուն է գտնուում: Այդտեղ նա ստիպուած եղաւ անցկացնել ձմեռը. որովհետեւ խոր ձիւնը թոյլ չէր տալիս նրան Պաղամիսը, այժմեան Հինգուկուշը, անցկենալ: Հետեւալ դարնանը նա մեծ գոռուութեամբ անցաւ 13,000 ոտից աւելի բարձրութեամբ լեռները և ձիւներից խիստ վարարուած Օկս (Ամու-Պարիա) գետը: Չունենալով նուակներ և փայտ՝ լաստեր շինելու համար՝ Աղէքսանդրը հրամայեց զինուորներին իրանց վրանները ծածկող կաշուց՝ ազատարար կոչուած՝ յարգալից օղակների նման բաներ

շինել: Այդ հնարագիտութեան շնորհիւ նրանք գետն անցան, բայց դրա վերայ հինգ օր չարչարուեցին: Այդպիսով, ընկնելով Բակտրիա՝ Աղէքսանդրը հեշտութեամբ բռնեց Բէսսին, որին պարսից վայրաժատին գնդերը երեսի վերայ էին թողել և ձերբակալելով նրան՝ Դարեհին դաւաճանելուն համար հանդիսապէս խիստ պատժի ենթարկեց: Ամենից առաջ Աղէքսանդրը հրամայեց մերկացնելով նրան, խայտառակութեամբ սնին կապել և մօտովը անցկացնել ամբողջ բանակը: Իսկ ինքը, երբ կառքի վերայ նստած նրան մօտեցաւ՝ բարձրաձայն աղաղակեց. «Ինչու դաւաճանեցիր թագաւորիդ, որը քո աղգականն էր և բարերարը»: Բէսսը պատասխանեց, որ ինքը միայն չէր, այլ միւսների հետ միասին է արել այդ, և այն էլ՝ Աղէքսանդրի դժութեանը արժանանալու համար: Այն ժամանակ մակեդոնացոց թագաւորը հրամայեց նրան մարմնական պատժի ենթարկել, իսկ յետոյ կապած ուղարկեց Բակտրիա, ուր նրան տեղական օրէնքներով դատեցին և մահուան դատապարտեցին. բայց այդ պատիժը կատարելու համար նրան Սկքատան ուղարկեցին, ուս, սակայն, նախապէս կտրեցին նրա ականջները և քիթը: Այդպիսով, ամբողջ պարսից կայսերութիւնը տեսաւ դաւաճանի աստիճանաբար պատուհասելը:

Թ.

Աղեքսանդրի գայրոյթն ու սէրը. Հնդկաստանի արեւաւանքը.

Բակտրիայի և հարեան Սոգդիանի (այժմեան Բուխարան և հարաւային Թուրքեստանը) նուաճումը խաղաղութիւնը ապահովելու համար Աղէքսանդրը անհրաժեշտ էր համարում: Հէնց այդտեղ էր պարսից կրօնի կենտրոնը,

Զրադաշտի գործունէութեան գլխաւոր հանդիսավայրը՝ Օկսի և Եակսարտի (Սիր—Դարիա) հովիտները միջուկն էին կազմում մի հզօր, բոլորովին զարգացած քաղաքակրթութեան, որ կարողանում էր իրան պահպանել արեւմտեան տափաստանների ցեղերի և հիւսիսային սկիւթացիների ազդեցութիւնից: Այդտեղ էլ Աղէքսանդրը ամենաեռանդուն դիմադրութեան հանդիպեց, որի հետ նրան վիճակուած էր դեռ ուրիշ անգամ էլ գործ ունենալ: Ասիայում: Այն ժողովուրդը, որի հետ Աղէքսանդրն այժմ պիտի կռուէր, զուտ նահապետական արիական ցեղին էր պատկանում, որը դեռ չէր վարակուել Միջագետքի քրնքուշութիւններով: Աղէքսանդրին շրջապատող արգելքների ամենալաւ ապացոյցն էր այն փաստը, որ նա 350 մղոն տարածութիւն ունեցող երկրին տիրելու համար երկու տարի նուիրեց 329-ի ապրելից մինչև 327 թուի մայիսի վերջը Ք. ճ. ա., մինչդեռ 331 թուի յուլիսից մինչև 330 թուի յուլիսը Ք. ճ. ա. մի տարուայ ընթացքում նա նուաճեց Սիրիան, Ասորեստանը, Պարսկաստանը, Միդիան և Պարթևաստանը:

Բէսսին պատժելուց յետոյ, իւր զօրքին հանդիստ տալու և ձիերի զգալի պակասութիւնը լցնելու համար նա բաւական երկար ժամանակ մնաց Օկսի պտղաւէտ ափերում, իսկ յետոյ դէպի հիւսիս—արեւելք շարժուեց և դրաւեց Սոգդիանի Մարաղանդ, այժմեան Սմրղանդ մայրաքաղաքը: Այդ տեղից նա արդէն կամենում էր մայրաքաղաքը: Այդ տեղից նա արդէն կամենում էր դէպի աւելի ևս հեռու արեւելք անցնել՝ երբ նրա ետեւում պարսից դժի մնացորդները թափառական ցեղերի հետ միացած՝ Աղէքսանդրի դէմ ապստամբեցին, որ անջատին նրան մնացած աշխարհից: Բայց նա շուտով ընկճեց անհանգիստ տարրերին և յետոյ նորից դէպի արեւելք դարձաւ: Սկզբում նա չէր կամենում Եակսարտից աւելի հեռու գնալ. բայց գետի դիմացի ափում հաւաքուած սկիւթացիք ծաղրում էին մակեդոնացոց, հրաւիրելով մօտիկ ծանօթանալ Ասիայի քնքշացած ազգերից

խիստ տարբերուող, քաջ ժողովրդի հետ: Աղէքսանդրը չը համբերեց, անսպասելի կերպով գետն անցաւ և հալածում էր փախստական սկիւթացիներին, մինչև որ առողջութեան համար փաստակար այդ երկրի ջուրը նրան ստիպեց նորից Եակսարտ վերադառնալ:

Այդ գետի ափին նա հիմնեց հիւսիս արեւելեան սահմանի վերջին գաղթականութիւնը, Հեռաւոր—Աղէքսանդրիս անունով (այժմեան Խոջենդ) քաղաքը: Այդ քաղաքը չինւեց քսան օրում. ուր բնակութիւն հաստատեցին զինուորական ծառայութիւնը թողած մակեդոնացիք, յոյն վարձկանները և շրջակայքի տեղացիները: Այդ քաղաքը վերջին օղակն էր այն 12 յունական գաղթականութեանց, որ հիմնեց Աղէքսանդրը երկու տարի հիւսիս—արեւելքում գտնուած ժամանակին: Նրանք յետոյ յունական քաղաքակրթութեան տարածման նշանաւոր կենդրոններ դարձան:

Այն ժամանակի աշխահագրութեան խեղճ գիտութիւնն աչքի առաջ ունենալով, Աղէքսանդրը Եակսարտը Տանայիսի (Դոն) տեղ էր ընդունում: Եւ որովհետեւ միշտ այդ գետն էր ընդունում պարսից կայսերութեան իբրև սահման, ուստի և Աղէքսանդրը յարմար գտաւ գրան իւր աշխարհակալութեանց սահման համարել. թէև յետոյ նա ցանկացաւ ամբողջ Ասիան նուաճել, և նորից Սկիւթիա յետ դառնալ՝ բայց արդէն ուրիշ ճանապարհով—Հելլեսպոնտոսի և Սև ծովի վերայով: Ինչ և լինէր, նա Եւրոպայի և Ասիայի սահմանները Եակսարտով դժեց, ու այն տեղից յետ դարձաւ: Տարօրինակն այն է, որ Աղէքսանդրի յիշատակը այնքան դարերի ընթացքում ոչ մի տեղ այնքան վառ չէ շարունակում մնալ, որքան այստեղ: Նոյն իսկ մինչև այժմ նորադոյն ճանապարհորդների խօսքերով, Ֆերդանդի շրջանի լեռնական ժողովուրդը իրանց ցեղապետների ծագումը Աղէքսանդրից են առաջ եկած համարում, և նրա մեծ անուան հետ կապում ամեն բան, ինչ որ նրանց երկրում նշանաւոր է:

Հետեւեալ տարին ամբողջապէս Սոգդիանում անցաւ, ուր Աղէքսանդրը ստիպուած էր անդադար խաղաղեցնել ապստամբած ցեղերին, որոնք նոյն իսկ, յաջողում էին, յանկարծակի յարձակմամբ՝ ոչնչացնել նրա մի քանի գնդերը: Իսկ 328 թուին Մարաղանդում մի դէպք պատահեց, որ կազմում է Աղէքսանդրի, որպէս մարդու, կեանքի պատմութեան ամենասեւ երեսը: Խօսքս նրա ընկեր կլիտի սպանութեան մասին է: Այդ ողբերգական դէպքի հանգամանքները ցայժմ մնացած պատմական աղբիւրների մէջ այնպէս մանրամասնաբար են նկարագրուած և այնպէս վառ կերպով են պատկերացնում մեր հերոսի ներքին կեանքը՝ որ արժանի է մանրամասն ուսումնասիրութեան:

Կլիտը, ինչպէս յայտնի է, Աղէքսանդրի ծծօր եղբայրն էր և նրա մանկութեան ընկերը: Աղէքսանդրի արշաւանքների հէնց սկզբում Կլիտը նրա հեծելազինդի ընտիր վաշտի հրամանատարն էր. իսկ Փիլոտասի մահից յետոյ, Աղէքսանդրի նոր սիրելի և նրա վերջին գաղափարների համախոհ Հեփեստիոնի հետ՝ ամբողջ հեծելազօրի գլխաւորը:

Գաղափարով իւր ընկերից խիստ տարբերուող Կլիտը իւր բոլոր ճաշակով ու հակումներով մնաց յամառ մակեդոնացի: Սակայն այդ չէր խանգարում նրան առաջնայ պէս Աղէքսանդրի հաւատարիմ ընկերը լինել: Այն, նա չէր համակրում նրա պարսկական ձգտումներին և ամեն բան լաւ կը գնար, եթէ գործի մէջ չը խառնուէր դինին: Մի անգամ Դիոնիսի տօնին՝ Աղէքսանդրը խախտման մէջ էր իւր ընկերների հետ, և սովորականից աւելի էր խմել: Յունաց խնջոյքների մշտական յատկանիշն էր, քաղաքականութեան ու եղանակի մասին դատարկաբանութիւն անելու տեղ՝ լուրջ վիճարանութեան մտնել դիցաբանական բարդ հարցերի մասին: Այդ դիշեր խօսակցութիւնը, պատահմամբ, Կատտորի և Պոլլուկսի ծագման մասին եղաւ: Պաշտականներից մէկը, Աղէքսանդրին շողջորթելու

համար, սկսեց համեմատել նրան այդ հին կիսա-
տառածներին հետ, ապացուցանելով, որ Ասիայի յաղ-
թողի քաջագործութիւնները գերազանցում են գաւառա-
կան Յունաստանի տեղական այս հերոսների գործերից։
Մի քանիսն աւելի հեռու գնացին, և Աղէքսանդրի յաղ-
թութիւնները սկսեցին Հերքուէսի քաջագործութիւննե-
րից էլ վեր գասել։ Մակեդոնացիներից պահպանողական-
ները վիրաւորուեցին, բայց լուռ էին և միայն գիւ-
րագրդիւ իլիտը բարձրաձայն բողոքեց։ Ամեն բան,
սակայն, բարեյաջող կանցնէր՝ եթէ անդգոյշ շողոքորթի
մէկը մտքով չանցնէր Աղէքսանդրին Փիլիպպոսի հետ
համեմատել, ուր փոքրացնում էին վերջինիս քաջագոր-
ծութիւնները։ Այս տեղ հին և նոր շկոլայի վէճը սուր
կերպարանք ստացաւ։ Պալատական շողոքորթները սկսե-
ցին երգել ծաղրական ստանաւորներ՝ որոնք գրուած էին
հին մակեդոնացիների մի քանի հին ծառայած անձանց
Սոկրատանիայում կրած պարտութիւնների մասին, այն
ժամանակ համբերութեան բաժակը արգէն լցուեց։ իլիտը
զայրացած բողոքեց քաջ զօրականների վերայ արած ան-
վայել ծաղրի դէմ, զօրականների, որոնց ոչ ոք իրաւունք
չունէր վախկոտ անուանել, իսկ Աղէքսանդրը, որ մինչև
այդ րոպէն լուռ էր, նրան ծիծաղելով ասաց. «Երևում
է, որ իլիտը իրան է պաշտպանում»։ Զայրոյթի և խմած
գինու ազդեցութեան տակ, իլիտը բոլորովին իրան կոր-
ցրեց և գոչեց. «Ինձ վախկոտ կոչելու իրաւունք չունես,
ինքդ Գրանիկի մօտ թշնամու սրից փախար և ես քո
կեանքը փրկեցի։ Այն մակեդոնացիք, որոնց դու քեզ թոյլ
ես տալիս ծաղրելու՝ իրանց արիւնով են քո համար փառք
ձեռք բերել։ Աղէքսանդրի անձնասիրութիւնը վիրաւո-
րուեց, և նա հեղինակաւոր ձայնով արտասանեց. «Բաւա-
կան է, իլիտ, այդպիսի խօսքերով միայն թշնամութիւնն
ու խռովութիւն են ընդարձակւում»։ Բայց իլիտն արգէն
այնքան էր առաջ գնացել, որ նրան ոչ մի կերպ զսպել
չէր կարելի։ Նա շարունակեց. «Ինչո՞ւ ես դու սեղանի

հրաւիրում ազատ մարդոց, եթէ չես ցանկանում, որ
նրանք ճշմարտութիւն խօսեն։ Շրջապատիր քեզ վախկոտ
պարսիկներով, որոնք համբուրում են քո սպիտակ պարե-
դօտը և ասում միայն այն, ինչ որ քեզ դիւր է դալիս»։
Աղէքսանդրը բորբոքուեց և դէպի իլիտը նետեց առա-
ջին ձեռքն ընկած իրը։ Բացի այդ՝ նա սկսեց իւր սուրը
փնտռել, որը զօրականներից մէկը խոհեմութեամբ թաք-
ցրել էր։ Ընկերները նրան շրջապատեցին և սկսեցին ամեն
կերպ յետ պահել։ Բայց նա դուրս պրծաւ նրանց ձեռ-
քից և, դէպի իւր թիկնապահները վազելով, հրամայեց
փողը հնչեցնել։ Աղէքսանդրը այնպէս էր կատաղել, որ
մակեդոնական բարբառով էր դորգոռում, որը միշտ
նրա սաստիկ վրդովմունքի նշանն էր, նա բռունցքով
խփեց փողհարին, որը բաւականի աճապարած չը լինելով,
չէր կատարել նրա հրամանը։ Մինչ այս մինչ այն, իլիտի
ընկերները դահլիճից դուրս տարան նրան, իսկ Պտղո-
մէոսը նրան միջնաբերդի ետեւը հեռացրեց։ Բայց նա
այնտեղ դուրս թռաւ իւր խոհեմ ընկերի ձեռքից, յետ
վազեց, միւս կողմից դահլիճ մտաւ, մարտնչողի դիւրք
բռնելով՝ վարագոյրը բարձրացրեց և բարձրաձայն սկսեց
Անդրոմախից՝ Եւրիպիդէսի ոտանաւորներն արտասանել.

«Աւանդ, Յունաստանում ամեն բան թաքս է դնում,
եւ յաղթութիւնից յետոյ՝
Դաքնիներով են պսակում
Ո՛չ նրանց, ոչ յաղթանակում են,
Այլ նրանց, որ աւարն են բաժանում»։

Աղէքսանդրը, կայծակի արագութեամբ իւր կողքին
կանգնած թիկնապահի սլաքը խփեց և որքան ոյժ ունէր՝
արձակեց իլիտի վերայ։

Յանցանքը կատարուած էր, մանկութեան ընկերը,
կռուի մէջ իւր կեանքը ազատողը ընկած էր իւր առաջ
մեռած։ Մի րոպէից յետոյ փոշմանեց Աղէքսանդրը և իլի-
տի անշնչացած դիակի վերայ ընկնելով՝ արագութեամբ
դուրս հանեց արիւնոտ նիզակը և կամենում էր նրանով

իրան խփել, բայց ընկերները բռնեցին նրան և բռնի տարան ննջարան, ուր պարկած մնաց ամբողջ օր ու գիշեր։ Նա մերթ կլիտին էր կանչում, մերթ հեկեկում էր, մերթ իրան յանդիմանում սպանութեան համար, մերթ բարձրաձայն իւր ծծօրը կանչում, կարծես վերջինս նրա կողքին կանգնած լինէր. «Լանիկ, Լանիկ, ի՛նչպէս վատ կերպով վարձահատոյց եղայ քեզ, որ դու ինձ կերակրեցիր և մեծացրից։ Որդիքդ իմ համար կռուելով մեռան, իսկ այժմ սեպհական ձեռքովս եղբորդ սպանեցի»։ Այնուհետև դեռ երկու օր էլ նա ի՛նչ կերաւ, ի՛նչ խմեց և սենեակից դուրս չեկաւ։ Բանակում արգէն երկիւղ էին կրում, որ նա խելքը թուցրել է։ Վերջապէս յաջողութեամբ նրա յօւսահատութիւնը հանդարտեցնել սովեստութիւններով՝ թէ ճակատագրի դէմ ոչինչ չէ կարելի անել, և թէ ամբողջ աշխարհի ինքնակալը բարձր է օրէնքներից ու պարտքերից։

Այնու ամենայնիւ ընկերի սպանման մասին յիշողութիւնը նրա յետագայ ամբողջ կեանքը մռայլել էր. և եթէ այդ չէր միայն պատճառը, որ նրա բնաւորութիւնը աւելի և աւելի խստանում էր, ապաքէն դա կապ ունենալով նեարդերի յարատեւ լարուած դրութեան և ահարկու վտանգներից դէպի անչափ յաջողութիւնը անցնելու հետ, փոփոխութիւն էր առաջացրել։ Պէտք է խոստովանել, որ Աղէքսանդրը այս եղբերեղութեան մէջ մարդկային տկարութիւն ցոյց տալով հանդերձ, ինքը սովորական բռնակալներից, տիրաններից չէր, այլ մարդ էր բառի բո՛ւն նշանակութեամբ։ Հին պատմագիրն արդարացի կերպով ասում է. «Աղէքսանդրը միակն է հին թագաւորների մէջ, որ իւր բնաւորութեան ազնուութեամբ զղջաց իւր վատ վարմունքի համար։ Շատ մարդիկ կան, որ թէև համոզուած են լինում իրանց արած չարութեանը, բայց հաւատացնում են, որ այդ բարի է։ Որքան էլ մտածում եմ, բայց այնուամենայնիւ համոզւում եմ, որ մեղքը քաւելու միակ միջոցը՝ զղջալն է և

հրապարակապէս խոստովանելը»։

Ըստ երևոյթին, Կլիտի սարսափելի օրինակը պէտք էր ապացուցանէր մակեդոնացիներին, թէ մինչ ռւր կարող էր հասցնել նրանց՝ հնութեանը հաւատարիմ մնալը. բայց ոչ մի բան չէր կարող նրանց հաշտեցնել Աղէքսանդրի կոսմոպոլիտութեան, աշխարհաքաղաքացիութեան հետ և նոյն Մարադանդում 327 թուին կատարուեց երկրորդ դրաման։ Ասիական արշաւանքների հէնց առաջին օրից Աղէքսանդրի շքախմբի մէջ էր գտնւում Արիստոտէլի ազգական յոյն Կալիսթինէսը, որը և Արիստոտէլի աշակերտն էր եղած։ Այս Կալիսթինէսը, հաւատար կերպով օժտուած էր ազնուութեամբ, գիտութեան ներհունութեամբ, գրականական տաղանդով, ճարտասանութեամբ և ճշմարտասիրութեամբ։ Նա բանակի մէջ մնում էր որպէս պատմաբան և նպատակ էր դրել գրելու Աղէքսանդրի բոլոր մեծագործութիւնները։ Կալիսթինէսը Աղէքսանդրի հետ ամենամօտ յարաբերութեան մէջ էր. բայց վերջին ժամանակները թագաւորը բաւական սառել էր նրանից. որովհետև նա Ասիայի հրամանատարի կոսմոպոլիտութեան դէմ էր գնում։ Նրա անկախ բնաւորութիւնն ու ճշմարտասիրութիւնը չափազանց աչքի ընկնող հակապատկեր տասիրութիւնը չափազանց աչքի ընկնող հակապատկեր էին ներկայացնում պալատական կարգերին, և վերջապէս, Աղէքսանդրը այդ անհանգիստ և ամեն բանից դժգոհ քննադատին՝ Եւրիպիդէսի խօսքերով յայտնեց.

«Ասում եմ ես այն սովեստին,
Որ խոհեմութեամբ չէ վերաբերում դէպ ինքն իրան.
Բժիշկ, բժշկի՛ր քո անձը»։

Մի անգամ Աղէքսանդրը առաջարկեց Կալիսթինէսին յանպատրաստից մի ներբող արտասանել մակեդոնացոց պատուին և նա կատարեց այդ յանձնարարութիւնը մի այնպիսի փայլուն ճօխաբանութեամբ, որ բոլոր ներկայ եղողները իրանց տեղերից վեր թռան, սկսեցին բարձրաձայն ծափահարել և ծաղիկներ ցանել։ Այն ժամանակ Աղէքսանդրը նկատեց, որ այդ նիւթի մասին յանպատ-

բաստից խօսելը հեշտ է և ցանկացաւ, որ Կալիսթենէսը ապացուցանէր մակեդոնացոց բոլոր թոյլ կողմերն էլ: Հռետորը հրաւէրն ընդունեց և մակեդոնացոց պակասութեան մասին մի այնպիսի բորբոքուած ճառ արտասանեց, որ քիչ էր մնում բանը կռուի հասնէր: Նա այնպէս համարձակ և շիտակ էր խօսում, որ նոյն իսկ չը խնայեց Փիլիպպոսին էլ, նրա յաջողութիւնների գլխաւոր պատճառը յունաց ներքին խռովութիւնները համարելով. որովհետեւ յայտնի է, որ ճներբին կռիւների ժամանակ, անպէտք մարդն էլ, իւր համար ճանապարհ է պատրաստում: Խեղճ Կալիսթինէսի հռետորական հմտութեան այդ ապացուցութիւնը նրան շատ վնասեց. նա իւր դէմ ընդհանուր զայրոյթ բարձրացրեց, իսկ Աղէքսանդրը ասաց. «Դու ապացուցեցիր, որ աւելի չար ես, քան ճարտարախօս»:

Պրանից քիչ յետոյ Կալիսթինէսը հրաժարուեց հանդիսաւոր ընդունելութեան ժամանակ Աղէքսանդրին երկրպագութիւն անել՝ ինչպէս այդ պահանջում էր արքունիք ներմուծուած արեւելեան նոր էտիկէտը: Պրա հետ միասին պատմում էին, որ Կալիսթինէսը բռնակալներին խիստ դէմ էր խօսել ու խորհուրդ տուել դէպ ինքն յարգանքով վերաբերող երիտասարդութեանը, չենթարկուեն օտարերկրեայ սովորութիւններին և դիմադրեն բռնակալութեանը: Ուստի, երբ լուր տարածուեց, թէ պալատական երիտասարդութեան մէջ Աղէքսանդրի դէմ դաւադրութիւն է բացուել, կասկածը Կալիսթինէսի վերայ ընկաւ: Կնք արգեօք որ և է ասացոյց—անյայտ է, բայց ճշմարիտ է, որ գլխաւոր մեղադրող Հերմալայը—Կալիսթինէսի ընկերն էր և նրա բոլոր հայեացքներին համակից: Յամենայն դէպս, Կալիսթինէսը բռնուեց և մի քանի ամսից յետոյ բանտում մեռաւ:

327 թուի դարնանը մակեդոնացիք վերջնականապէս ոչնչացրին Բակտրիայի զինւորական ցեղերի կողմից իրանց իշխանութեանը դիմադրող ամեն մի ստուերն էլ: Տեղա-

կան ցեղապետներից ամենավերջին նուաճուածն էր Ակսիարտը, որ փակուել էր բարձր ժայռի մի անառիկ ամրութեան վերայ: Բայց մակեդոնական զինւորներից 300 ամենաընտիր քաջեր բարձրացան համարեա ուղղաձիգ լեռան վերայ և ստիպեցին որ նա յանձնի միջնաբերդը:

Գերիների մէջ էր Ակսիարտի դուստրը Բոկսանան, որ փայլում էր անսովոր գեղեցկութեամբ ու հազուագիւտ կազմուածքով: Ասիայում առաջին անգամ այս օրիորդը յաղթեց Աղէքսանդրին: Մինչև այդ ժամանակ նրա սիրտը անթափանց էր մնացել Կուպիդոնի սլաքներից: Դարեհի կնոջ և նրա դուստրների բոլոր չքնաղութիւնները Աղէքսանդրի վերայ ոչ մի ազդեցութիւն չէին արել, և մակեդոնացոց հերոսը կանայցի գեղեցկութեամբ համարեա երբեք չէր գրաւուել: Բայց այժմ առաջին հայեացքից սիրահարուեց Բոկսանայի վերայ և, չը ցանկանալով նրա հետ յաղթողի իրաւունքներով վարուել, Աղէքսանդրը ամուսնացաւ նրա հետ: Այդպիսով Ակսիարտը դարձաւ ամուսնացաւ նրա հետ: Այդպիսով Ակսիարտը դարձաւ նրա ընկերը, ազդականն ու դաշնակիցը և իւր եռանդուն գործունէութեան շնորհիւ կարճ ժամանակում նուաճուեց ամբողջ շրջակայքը:

Աղէքսանդրի պսակը մի նոր վճռական քայլ էր արեւմուտքն ու արեւելքը իրար հետ ձուլելու նրա ձեռնարկութեան համար, որն այնքան ատելի էր հին մակեդոնացիներին: Նրանք իրանց ինքնակալի վարմունքից խիստ անբաւական էին, բայց չէին համարձակում բողոքել:

Տարօրինակն այն է, որ յետագայ չորս տարիների ընթացքում Բոկսանայի մասին ոչինչ չի լսում: Աղէքսանդրի մահից մի քիչ յետոյ Բոկսանան մի որդի ծնեց, որը Աղէքսանդրին յաջորդելու մաքառման մէջ մի անհանգիստ գործն դարձաւ, մինչև որ Կասանդրը սպանեց նրան էլ, նրա մօրն էլ: Սրա համար էլ Բոկսանան շատ չնչին գեր խաղաց Աղէքսանդրի կեանքում և այդ ամուսնի շնորհիւ նշանակութիւն ունի միայն նրա համար, որ նա մի համաշխարհային կայսերութեան բոլոր ցեղերի

և աղգերի ի մի ձուլման գաղափարի բարդաւաճումն է պատկերացնում՝ նրա գերիշխանութեան տակ:

Պարսից կայսերութեան հիւսիս-արեւելեան երկու նահանգները վերջնականապէս նուաճելուց յետոյ, որպէս զի Աղէքսանդրը Դարեհի իսկական յաջորդը դառնար՝ միայն Հնդկաստանն էր մնացել, որ իրան հնազանդեցնէր: Եթէ նա այդ մեծ գործն էլ կատարէր և Ինդոսի վերայով մինչև նրա բերանը իջնէր ու Հիդրոսիայով Բաբելոն դառնար՝ այն ժամանակ նա պտտած կը լինէր պարսից այն ժամանակուայ բոլոր աշխարհը: Կիւրոսի և Դարեհ Վշտասպեանի ժամանակներից սկսած Ինդոսի աւազանի միայն հիւսիս-արեւմտեան մասն էր, անուանական կերպով, պարսից կայսերութեան պատկանում—360 ոսկի տաղանդ հարկ վճարելով, և զորք ու փիղ գուրս բերելով, որոնք ի միջի այլոց, մասնակից եղան Գալգամիսի կռուում: Իսկ ընդհանրապէս Հնդկաստանն այն ժամանակ մի անյայտ երկիր էր: Նաո էլ հաւանական չէ, թէ Կիւրոսն այնտեղ եղած լինէր, իսկ Դարեհը իւր զօրքից մի գունդ միայն հիւսիսային շրջաններն ուղարկեց և իւր նաւերին հրամայեց Ինդոսով մինչև նրա բերանն իջնել, որ հաւաստիանայ, թէ կարելի է արդեօք ջրային ճանապարհով մինչև Ովկիանոս անցնել: Հերոդոտոսի ասելով, այդ արշաւանքը յիշեալ գետի վերայով մինչև Ովկիանոսը հասաւ, և Ովկիանոսով էլ մինչև այն տեղը, ուր հասել էր եգիպտական Փարաոնի հրամանով ուղարկուած փրնիկեան նաւատորմը՝ Աֆրիկայի շուրջը պտտելով:

Հերոդոտոսն ինչ որ պատմել է Հնդկաստանի մասին, բոլորն էլ անճիշտ և հեքիաթանման բաներ են: Նրա խօսքերով, այնտեղ ապրում էին զանազան լեզուներով խօսող շատ ցեղեր. նրանք ոչ մի կենդանի չէին ուտում, այլ բոյսերով էին կերակրւում: Հերոդոտոսից քիչ յետոյ Կրոտոնացի Կաիզիոս նշանաւոր բժիշկը Պարսկաստանից վերադառնալով՝ Հնդկաստանի մասին մի շարադրութիւն հրատարակեց, որի համառօտ տեսութիւնը

մինչև այժմ էլ կայ: Կաիզիոսը Հնդկաստանում երբէք չէ եղած, այդ պատճառով, իւր աշխատութեան մէջ միայն այն է յայտնում, ինչ որ լսել էր Պարսկաստանում: Զարմանալի չէ, որ նրա պատմութիւնները լցուած էին առանձին տեսակ ցեղի մարդոց—հսկաների և սոչաւոր թզուկների, ինդոսական լեզուով և մարդկային ձայնով խօսող թռչունների, մակերեւոյթը քաղցրահամ իւղով պատած լճերի և մինչև երկինքը հասնող վիթխարի արմաւենիների—մտացածին նկարագրութիւններով:

Հնդկաստանում Աղէքսանդրին սպասում էր մի բոլորովին նոր աշխարհ: Մարդկային քաղաքակրթութեան սկզբնական պատմութիւնը ունեցել է որպէս իւր հանդիսավայր, իրարից բոլորովին անշատ, երկու աշխարհներ: Նրանցից մէկը հեռաւոր արեւելքն էր, նոյնպէս երկու կենտրոնի բաժանուած՝ որոնք են Հնդկաստանը ու Չինաստանը, իսկ միւսը՝ մօտաւոր արեւելքը, Եփրատի և Նեղոսի հովիտներում քաղաքակրթութեան երկու կենտրոն էր ստեղծել: Այդ վերջին քաղաքակրթութիւնները—ինչպէս Միջագետքինը, այնպէս էլ Եգիպտոսինը, Միջերկրական ծովի ափերին միանալով՝ կազմում էին, այսպէս ասած, Եւգէեան կամ Միկենեան կուլտուրան: Այդ հին ծառին արեւմտեան եւրոպականութեան պտուղաստը այն Միջերկրական քաղաքակրթութիւնը ստեղծեց, որ սկզբում Յունաստանի և ապա Հռոմի գլխաւորութեամբ՝ ներկայ եւրոպական քաղաքակրթութեան հիմքը դարձաւ: Աղէքսանդրի ձեռքով վերջնականապէս ամրացաւ այդ պտուղաստը: Նրան էր վերապահուած եւրոպական կուլտուրան միացնել մօտաւոր արեւելքի քաղաքակրթութեան հետ. իսկ նրա կարծօրեայ խուժումը դէպի հիւսիս-արեւմտեան Հնդկաստան մի էպիգոդ էր Դարեհի կայսերութեանը տիրապետելու նրա դիւցազնբեղութիւնից: Սակայն Աղէքսանդրի այս պատահական ճանապարհով թափանցեցին դէպի արեւմտեան աշխարհը:

Ուզին, որով Աղէքսանդրը Հինգուրուշի լեռնային

կիրճով և Կաբուլի լեռնային հովտով Հնդկաստան մտաւ, ամենայն հաւանականութեամբ հէնց այն էր, որով դրանից շատ դարեր առաջ Հնդիկ-Արիացիների նախորդները երևացին, երբ նրանք բաժանուեցին նախնական Հնդիկ-Իրանական ցեղից: Իրանական եզրայրների նրանց հետ ունեցած մօտիկ ազգականութիւնը արտայայտուած էր նրանով որ նրանց լեզուները ու հաւատալիքները իրար նման էին իրանց ընդհանուր ծագումով: Արիանի խօսքերով, «Հարաւային Հնդկաստանի բնակիչները աւելի եթովպացոց էին նմանում իրանց թխութեամբ, սե մազերով, բայց եթովպացոց պէս նրանց քթերը տափակ և մազերը դանդուր չէին: Իսկ հիւսիսային Հնդկաստանի բնակիչները աւելի նման էին եգիպտացիներին»:

Շարունակելով նա աւելացնում էր, որ հնդիկները բարձրահասակ են, նիհար և կշռով աւելի թեթեւ՝ քան միւս մարդիկ: Աղէքսանդրի ժամանակ հնդիկ-արիացիք իշխում էին հիւսիսային և կենտրոնական Հնդկաստանի մեծ մասին:

327 թուի դարնան վերջերին Աղէքսանդրը իւր 100,000 մարդուց բաղկացած բանակը անցկացրեց Պարսկամիսի վերայով: Նա Ամինդի հսկողութեան տակ Բակտրիայում թողեց դարձեալ 35,000 հեծեալ: Այդպէս, Իսսի և Գաւգամելի մօտի յաղթանակող մակեդոնական բանակը կրկնապատկուել ու եռապատկուել էր: Արեւմտքում նոր զինուորական ոյժեր հաւաքելու ամենալաւ միջոցներն էին դրամն ու յաջողութիւնը: Ամեն մարդ, որ կամենում էր փայլել՝ շտապում էր Աղէքսանդրի զօրքերի կարգը մանել: Նախընթաց տարին, ձմեռը, Յունաստանից, Մակեդոնիայից, Լիկիայից և Սիրիայից մինչև 19,000 նոր զինուոր էր բերուած, որոնք ոչ միայն մեծացրին Աղէքսանդրի բանակը, այլ և փոխարինեցին հայրենիք վերադարձող կամ մակեդոնական գաղթականութիւնների խազաղ բնակիչ եղող զօրականներին: Նոյն իսկ արշաւանքի ժամանակ ոյժեր էին աւելանում, այնպէս որ Աղէքսանդրը,

Ինդոսի վերայով ցած շարժուելիս, 120,000 մարդուց բաղկացած բանակ ունէր: Բացի այդ, Բակտրիայից, Սոգդիանից և Սկիւթիայից նա դեռ 30,000 էլ տեղացի վերցրեց իւր հետ: Լեռները 10 օրում անցկացաւ, բայց ամբողջ ամառը Կաբուլի հովտում անցկացրեց և միայն աշնանը սկսեց իւր, դէպի Հնդկաստան, նշանաւոր արշաւանքը:

Կաբուլից, կամ ինչպէս այն ժամանակ անուանում էին, Կոֆենից 100 մղոն հեռու, դէպի արեւելք մակեդոնական զօրքը երկու մասի բաժանուեց: Նրանցից մէկը Աղէքսանդրը Հեփեստիոնի և Պերդիկի ղեկավարութեամբ Կոֆեն գետի երկարութեամբ ուղարկեց՝ օրերու ներկայ պատմութեան մէջ յայտնի Խայքերեան լեռնային անցքին, ուր աղուանները իրանց անկախութիւնը պաշտպանեցին անգլիացոց դէմ: Իսկ միւսն ինքը դէպի հիւսիս՝ այժմեան Չետրալեան հովիտը տարաւ, որը դէպի Պամիր է ձգւում, ուր այժմ միմեանց են դիպչում ռուսական, անգլիական և չինական կալուածները: Աղէքսանդրը, ինչպէս միշտ, իւր վերայ վերցրեց ամենադժուարինը: Լեռնային ցեղերը նրան եռանդուն դիմադրութիւն ցոյց տուին. բայց նա, ըստ սովորութեան, ոչնչացնում էր ճանապարհին հանդիպող ամեն դժուարութիւնները և արագութեամբ իւր համար ուղի բաց անում դէպի Ինդոսի հովիտը՝ բոլոր թշնամիներին ի փախուստ դարձնելով և քաղաքները մէկը միւսի ետեւից նուաճելով: Այդ դժուար արշաւանքի ժամանակ, ամենաարիւնահեղ կռիւների միջոցին և լեռնային ամրութիւնները պաշարմամբ առնելիս՝ մակեդոնացիք անսպասելի կերպով մի փոքրիկ, խաղաղ, արեգակի ճառագայթներով լեցուն հովիտ ընկան, որտեղ բուսնում էին ոչ միայն խաղողի օրթը, այլ և դառնին ու բաղեղը, որ նրանք շատ տարի էր չէին տեսել: Մակեդոնացիք ակամայ իրանց հայրենիքն յիշեցին. իսկ երբ այդ դրախտանման երկրի ժողովուրդը, իրանց թագաւոր Ակուֆի առաջնորդութեամբ, նրանց սիրով ընդունեց՝ Աղէք-

սանդրի զօրքերի հիացման չափ չը կար. մանաւանդ որ նրանք տեղական կրօնական ծէսերի մէջ ուղղում էին Դիոնիսի պաշտամունքի արձագանքը գտնել, և երեւակայում էին, որ ընկել էին արեւելքի այն անկիւններից մէկը, ուր ըստ աւանդութեան, եղել էր Դիոնիսը՝ իւր հեռաւոր աստանդակնութեան ժամանակ։ Այդ վիպական օաղիսից հեռանալիս՝ Աղէքսանդրը տեղական թագաւորին իւր գահի վերայ թողեց, բայց միայն նրան անուանեց մակեդոնական նահանգապետ և պահանջեց, որ նա իւր ամենալաւ զինուորներից 150 հոգի պատանդ տայ։ Որին թագաւոր—նահանգապետը մեծ սրամտութեամբ պատասխանեց. «Ես կարծում եմ, որ երկիրն աւելի լաւ կը կառավարեմ, եթէ քեզ տամ իմ ամենավատ զինուորներից 150 հոգի»։

Այդ խաղաղ էպիզոդից յետոյ շատ չանցած, նա արեց իւր ամենահամարձակ քաջագործութիւններից մէկը։ Ինդոսի ափին Աղէքսանդրը երեսց մի լեռնային ամրութեան առաջ, որը, աւանդութիւնների համաձայն, ինքը Հերքուլէսն էլ չէր կարողացել առնել։ Նա ոչ միայն անառիկ էր, այլ և նրան մօտենալ չէր կարելի։ Շատ ի դէպ տեղացի զինուորական ցեղերով պաշտպանուած այդ միջնաբերդը սանսկրիտական լեզուով Աւարան էին կոչում, այսինքն պատսպարան, իսկ յոյները այլայլելով, «Սօրնոս» կոչեցին։ Ամենից հաւանականն է, որ նա գտնուում էր այժմեան Մախաբան լեռան վերայ 4125 ոտ բարձրութեամբ ու 30 մղոն հեռու Կաբուլը Ինդոսի մէջ թափելուց։

Ինչ և է. Աղէքսանդրը վճռեց ինչ գնով և լինի վերցնել այդ անմեքձենալի ամրութիւնը։ Ընտրելով իւր ամենալաւ զինուորներից մօտ 200 հոգի, նա լեռան ստորոտին մօտեցաւ։ Տեղական գիւղացիներից իմանալով, որ Միջնաբերդի հէնց տակը, ժայռի մէջ պատառուածք կայ, որը կարող էր պաշարողների համար իրրի թագստեան տեղ ծառայել, նա իւր ամենալաւ զօրավար Պտղոմէոսին

յանձնեց մի փոքր գնդով վերցնել այն։ Գիւղացիների ցոյց տուած շաւղով նրանք հանդարտ, շրջապատող խաւարի մէջ բարձրացան բլուրներից մէկի վերայ՝ թշնամիների յարձակման դէպքում այնտեղ թագնուելու համար։ Յիւրաւի, պաշարուածները լուսադէմին բերդից դուրս գալով յարձակում գործեցին և ամբողջ օրը սաստիկ կռիւ եղաւ։ Աղէքսանդրի փորձը օգնութիւն հասցնել Պտղոմէոսին չը յաջողուեց. բայց վերջինս բարձրութեան վերայ դիմացաւ մինչև կէս գիշեր, և, վերջապէս, թշնամին նահանջեց։ Պտղոմէոսի հետ յարաբերութեան մէջ մտնելու համար Աղէքսանդրը օգտուեց մթութիւնից և տեղացի մի փախըստական զինուորի օգնութեամբ, որը իմանում էր լեռնային բոլոր անցքերը և հաղորդում նրան միւս օրուայ գործողութիւնների ընդհանուր ծրագիրը, Աղէքսանդրը իւր զօրքի հետ ժայռերի վերայով միւս օրը դէպի թըշնամիների բերդը պիտի բարձրանար. իսկ Պտղոմէոսը պէտք է ետևից հարուածէր թշնամուն՝ եթէ վերջինս բերդից դուրս գալով յարձակում գործէր մակեդոնական գլխաւոր ոյժերին դիմադրելու համար։ Առաւօտը վաղ Աղէքսանդրը իւր զինուորների հետ սկսեց բարձրանալ քարքարոտ խիստ զառի վեր շաւղով, նետերի, տէգերի և անձրևի տակ։ Կռիւր ամբողջ օրը շարունակուեց. բայց վերջապէս, գիշերուայ մօտ Աղէքսանդրն ու Պտղոմէոսը լեռան գագաթի վերայ իրանց ոյժերը միացրին։

Թշնամու միջնաբերդը շատ բարձր, նրանց գլխի վերին էր գտնուում, և որովհետև ժայռը, որի վերայ կանգնած էր Միջնաբերդը, բոլորովին մեկուսացած էր և նրանց ու պաշարուածների միջև անդունդ կար՝ ուստի անհնարին էր մտածել պարիսպները բաբանով խրամատելու։ Անմոռութիւն էր նմանապէս մի այգալիսի ամրութեան վերայ սուրիներով յարձակուելը։ Բայց Աղէքսանդրի համար գործը որքան դժուարին էր լինում, այնքան աւելի շուտ էր գլուխ գալիս։ Անհրաժեշտ էր մտաբերել Տիւրոսի ամբարդակի և Գաղայի բլրի մասին, բայց նոր տեսակով։

Աղէքսանդրը զինւորներին հրամայեց սրերով ծառեր կըտաւաւել և դրանցով ձորը լցնել: Բայց այդ ծանր աշխատութիւնը, որը պաշարուածները անդադար խանդարում էին, երեք օր պահանջեց: Չորրորդ օրը մակեդոնացիք հնարած կամրջով անցան և միջնաբերդի հէնց պատերի տակ կանգնեցին: Այդ ժամանակ պաշարուածները յուսահատուեցին և անձնատուր լինելու բանադնացութեան մէջ մտան: Իսկապէս, նրանք մտածում էին դործը ձգձգել մինչև գիշեր և, մթութիւնից օգտուելով, փախչել: Այդ հասկացաւ Աղէքսանդրը պարսպից մի քիչ հեռացաւ և պաշարուածներին առաջարկեց որ նահանջելով՝ բաղձները փորձեն: Բայց հենց որ այդ նահանջը սկսուեց, Աղէքսանդրը հրամայեց սուինայարձակ լինել միջնաբերդի վերայ: Սոսկալի կոտորած եղաւ: Պաշարուածներից շատերը սպանուեցին սրերով և տէգերով. աւելի մեծ թիւ էլ տիրող սարսափից՝ միջնաբերդին չըջապատող անդունդի մէջ գլորուելով կորաւ: Երբ ամրոցի առման լուրը չըջակայքում տարածուեց, ամենաքաջերին անգամ երկիւղ տիրեց: Ոչինչ չէր կարելի անել հերոսի դէմ: Չը կարողացան ազատուել լեռնային անառիկ գագաթներն էլ:

Երկու մղոն հեռու այն տեղից, ուր Կոֆենը թափում է Ինդոս՝ Աղէքսանդրը միացաւ Հեփեստոնի և Պերդիկի դնդերի հետ: Այժմ Ինդոսից արեւմուտք գտնուած ամբողջ երկիրը մակեդոնական իշխանութեան տակ էր: Ամուր դիրքերում ուժեղ պահակներ թողուեցին և մակեդոնական կայսերութեան ամբողջ նոր նահանգը կազմակերպուեց Աղէքսանդրի ընդունած ինքնավարութեան կարգով՝ մակեդոնական սատրապի բարձր ղեկավարութեան տակ:

Ոչ հեռու այն տեղից, ուր Ինդոսի աւազանը նեղանում է մինչև 250 ոտնաչափ, Աղէքսանդրը նաւերից կամուրջ շինեց և նրա վերայով անցկացրեց իւր զօրքը: Դրանից յետոյ նա, ինչպէս միշտ, հանդիսաւոր նուիրաբերութիւն արեց աստուածներին և յունական խաղեր սարքեց: Այժմ նրա առաջ տարածւում էր Ինդոսի և Գիդասպի միջև

պտղաւէտ երկիրը, ուր տեղական ամենազօրեղ ցեղապետն էր Թակսիլը՝ Աղէքսանդրի ընկերը, որ առաջին անգամ խորհուրդ էր տուել նրան դէպի Հնդկաստան արշաւել: Այդ երկրի բնակիչները պատուաւոր և ազնիւ մարդկանց համբաւ էին վայելում, իսկ Թակսիլը գործով ապացուցեց, որ այդ փառքը հիմնաւոր էր: Նա զուր տեղ չէր խոստացել արժանավայել կերպով դիմաւորել յաղթողին: Յիրաւի հէնց որ նրան լուր հասաւ, թէ Աղէքսանդրը Ինդոս գետը անցել է, ընդ առաջ ուղարկեց 700 ձիաւոր թանկագին ընծաներով, որոնք են 30 փիղ, 10,000 ոչխար, 3000 զանազան տեսակ կենդանիներ՝ զոհաբերութեան համար և 200 տաղանդ արծաթ: Յետոյ սկսուեց Աղէքսանդրի հանդիսաւոր մուտքը դէպի իւր գաշնակցի մայրաքաղաքը: Այդ քաղաքի դիրքը մինչև այժմ էլ, Բաւալ-Պինդից ութ մղոն հեռու նշմարւում է իւր լայնատարած աւերակներով: Թակսիլը քաղաքային դռներից մի քանի մղոն հեռու, իւր զօրքի գլուխն անցած, ընդ առաջեց Աղէքսանդրին: Սիրով ընդունեց մակեդոնական հերոսին և իւր անձն ու թագաւորութիւնը նրա ձեռքը յանձնեց: Շրջակայքի ցեղապետներն էլ ենթարկուեցին պատանի յաղթողին և ներկայացրին նրան թանկագին ընծաներ, այսինքն, փղօսկր, թանկագին քարեր, նուրբ սպիտակեղէններ և ուրիշ գանձեր: Նոյն իսկ Քաշմիրից, որի ձիւնապատ լեռները երեւում էին հեռու, հիւսիսային հորիզոնի վերայ, դեսպանութիւն էր ուղարկուած Աղէքսանդրի գալուստը ողջունելու:

Բայց Գիդասպի հակառակ ափում մակեդոնացոյց մի ուրիշ ընդունելութիւն էր սպասում: Իսկական պատճառը, որ հարկադրել էր Թակսիլին Աղէքսանդրի ձեռքը յանձնուելու և այնպիսի հանդիսաւոր ընդունելութիւն սարքելու՝ էր վերջին ժամանակներում հարեան և հաւառակորդ, Պրովասների թագաւորի, որին յոյները Պոր էին անուանում, անսովոր կերպով հզօրանալը: Այդ Պորն արդէն հաւաքել էր իւր ամբողջ զինուորական ուժերը,

որ խանգարի օտարերկրեայ աշխարհակալին Գիդասպը անցնելը: Նրա զօրքը այն թոյլ խուժանը չէր, որին Դարեհը քաշ էր տուել Գաւգամելա. և Աղէքսանդրին վիճակուեց երես առ երես հանդիպել համարձակ և հմուտ զօրապետի ղեկավարութեամբ կարող, լաւ կազմակերպուած: և կարգապահութեան վարժուած զօրքի հետ: Պորի զօրքը հաստատուած էր, որ հին արիական եռանդը դեռ պահպանուել էր և որ, բայցի դրանից, հնդկարիացիք ձեռք էին բերել մի հմուտ պարագլխի ձեռնբերեցութեամբ կազմակերպուած ընդհանուր գործունէութեան ընդունակութիւնը, ինչ որ պակասում էր նրանց Իրանական եղբայրներին: Աղէքսանդրի համար, Պորի հետ կռիւը ներկայացնում էր բոլորովին այլ, և նոր պայմաններ, քան այն, որոնց հետ իւր բազմակողմանի փորձերի մէջ արդէն ծանօթ էր. և եթէ դեռ պահանջուում էր նրա զինուորական հանճարի ամեն բան ընդգրկող լինելու աւելի ապացութիւն, դրան անկասկած կարող էր ծառայել Պորի հետ ունեցած նրա կռիւը: Երեսնամեայ երիտասարդը, որ յաղթել էր իլլիրաւցիներին, թրակացիներին՝ նրանց լեռնային կիրճերում, բէռվտիական փալանգին՝ Թէբայի դաշտում, և պարսկական հեծեալներին՝ Իրանիկի մօտ, որ յարձակմամբ առել էր Տիւրոսը, տիրել էր անմատչելի Գաղային, գլխովին ջարդել էր Գաւգամելայի մօտ արեւմտեան Ասիայի ահագին զնդերը և նուաճել էր զինուորական ցեղերին՝ իրանց ամբողջութիւններում — այժմ կռիւ էր մղում մի նոր անծանօթ թշնամու հետ, որը միացնում էր իւր մէջ միւս հակառակորդներին պակասող յատկութիւնները, այսինքն զօրութիւն, քաջութիւն և ահագին զինուորական տաղանդ: Ամբողջ մարդկային պատմութեան մէջ ոչ մի զօրապետ չէ եթարկուել այնպիսի բազմակողմանի փորձութիւնների, ինչպէս Աղէքսանդրը, սակայն միայն նա և ռուսաց Սոււփորովը, ոչ մի անգամ պարտութիւն չեն կրել: Իւր զօրքերի հետ Գիդասպի ափը հասնելով՝ Աղէքսանդրը տեսաւ, որ այդ գետը, դարնանային ձիւների հալչելու

պատճառով վարարուել ու մի մղոնաչափ լայնացել է, գետից ոտով անցնել կարելի էր միայն մի քանի յարմար տեղերում. բայց մի բազմաթիւ զօրք թշնամիների առաջ այդ անել չէր կարող: Դիմացը, հարաւային ափում կանգնած էր Պորի 35,000-ից բաղկացած զօրքը: 300 փիղ կենդանի բրգերի նման բարձրանում էին դրանց միջից: Մի այդպիսի թշնամական ոյժի ներկայութեամբ նաւակներով գետն անցնելն էլ բոլորովին անօգուտ էր: Վերջապէս այրուձին, որի յարձակման վերայ Աղէքսանդրը ամենից աւելի էր յոյս դրել՝ չէր կարող դործ կատարել փղերի դէմ՝ որոնք իրանց տարօրինակ հոտով և աւելի տարօրինակ փղային ոռնոցով սարսափ էին ազդելու ձիերին: Ուստի մակեդոնացիք ստիպուած եղան մնալ հիւսիսային ափին և սպասել գետն անցնելու համար մի բաղդաւոր դէպքի:

Սակայն չէ կարելի ասել, որ Աղէքսանդրը իւր հզօր թշնամուն տեսնելով անգործ նստեց: Ամեն օր նա մէկ կամ երկու անգամ Գիդասպն անցնելու կեղծ փորձն էր անում: Նա նաւակներ էր ժողովում, երբեմն մէկ և երբեմն միւս տեղն էր խմբում նաւակները. քաջում էր այնտեղ հեծելազօրի մի կարգը, և նոյն իսկ ստիպում ձիաւորներին իրանց ձիերով ջուրը մտնել: Յաճախ գիշերային խաղաղութեան մէջ աղմուկ էր ձգում և փողերը հնչեցնում՝ կարծես յանկարծակի յարձակումն էր սկսելու: Աղէքսանդրի այդ վարպետ տակտիկան, որը գետի միւս ափում դետեղուած թշնամիներին հարկադրում էր ամեն անգամ կարգաւորել իրանց զօրքերը ու զարհուրելի փղերը՝ զուարճութիւն էր պատճառում յոյներին: Բայց մարդիկն ու կենդանիք ի զուր տեղը անքուն գիշերներ էին անցնում: Վերջապէս Պորին այդ ձանձրացրեց. նա դադարեց այլ ևս ուշադրութիւն դարձնել մակեդոնական զօրքի իրար անցման և սուտ շարժումների վերայ: Այդ ժամանակ Աղէքսանդրը լուր տարածեց, թէ գետն անցնելու համար սպասելու է մինչև աշունք՝ ջրի պակասելուն: Նա ամբողջ շրջակայ տե-

ղերը մարդիկ ուղարկեց ուտեստ հաւաքելու, և իւր բանակում ժողովեց մի այնպիսի քանակութեամբ զանազան տեսակ պաշարեղէններ, որ ամառը իւր բանակով այդտեղ անցնելու լուրը գործնական հաստատութիւն գտաւ: Այդ ամենի շնորհիւ հիւսիսային ափին զետեղուած Աղէքսանդրի զօրքերի յետ և առաջ շարժուելը դադարեց Պորի կասկածը շարժել:

Ժ.

Գիդասայի մօտի նակասամարսը. Բաբելոն
վերադառնալը.

Մակեդոնացոց բանակից 9—10 մղոն հեռու, Գիդասայը մի անգամից դէպի արեւմուտք էր թեքուում: Այդ անկիւնում, դիմացի ափի մօտ գտնուում էր մի փոքրիկ անտախտ կղզեակ: Բանակի և գետն անցնելու այս յարմար տեղի միջև ափը լեռնային էր, և նոյն իսկ ծառոտ. մինչդեռ հանդիպակաց հարաւային ափը հարթ դաշտ էր: Աղէքսանդրը որոշ որոշ հեռաւորութիւնների վերայ դադարի թեթեւ պահանակներ կանգնացրեց, որոնք պահպանում էին մշտական յարաբերութիւնը: Յետոյ նա ոլորապտոյտ ճանապարհներով հարեան լեռների միջից դէպի գետանցքի այդ յարմար տեղը տարաւ իւր ամեն ստիպուած էր մի 20 վերստ աւելի անել, բայց դրա փոխարէն նա իւր շարժումը բոլորովին ծածկեց Պորից: Բանակի մեծ մասը, Կրատերի հսկողութեան տակ, իւր տեղում մնաց, որին հրամայուած էր, որքան կարելի է աւելի երկար մնալ այդ դիրքում, և միայն այն ժամանակ, երբ թշնամին, Աղէքսանդրի յարձակումը տեսնելով, փոխէր իւր ճակատը, որ դիմադրութիւն ցոյց տայ, Կրատերը պէտք է բաղդը փորձէր և գետն անցնէր: Բացի

դրանից, Մելեագրի հսկողութեամբ վարձկանների մի ուժեղ դունդ բանակի և գետանցքի մէջտեղն էր դրուած. նրան էլ տրուած էին նոյնպիսի հրահանգներ, ինչպէս Կրատերին: Մի մութ, անձրեային գիշեր, որոտմունքի ահարկու հարուածների տակ Աղէքսանդրը իւր համարձակ զօրականների հետ ափ հասաւ և սկսեց գետն անցնել: Նա իւր այրուծիւ և հետեակազօրի կիսից աւելին թողեց այնտեղ, որպէս զի Քաշմիրից Պորին օգնութիւն եկող գնդին դիմադրութիւն ցոյց տայ, և միայն 13,000 մարդ միւս ափն անցկացրեց: Նրա հրամանով շատ նաւակներ առաջուց պատրաստուած երկու կտոր արուած, նշանակած տեղը փոխադրուած և այնտեղ կարգի էին բերուած և ապա ջուրն իջեցրած: Բացի դրանից, դադարի տեղափոխեցին այնտեղ մի քանի որոշուած գալերներ, որոնք արագութեամբ հաւաքուեցին և գետն անցկենալիս, մեծ ծառայութիւն արին: Վերջապէս շինեցին շատ լաստեր, որոնք շատ օգնեցին հետեակազօրին. իսկ հեծելազօրը լողալով անցաւ, այդ ժամանակ մարդիկ օգտուում էին փրկարար օղակների տեղ՝ խոտով լցուած կաշեայ պարկերով: Առաւօտեան դէմ փոթորիկը դադարեց և անձրեւ եկաւ: Մառախուղն ու անտառոտ կղզեակը թշնամուց ծածկեցին Աղէքսանդրի զօրքի գետն անցնելը: Երբ մարդոց և ձիանց գետն անցկացած զանգուածը արդէն թողել էր կղզին՝ թշնամու պահնակ վաշտերը միայն այդ ժամանակ նկատեցին վտանգն ու աճապարեցին դէպ բանակ՝ այդ լուրը հաղորդելու: Այդպիսով, ափը բոլորովին առանց պաշտպանութեան մնաց. բայց ափը դեռ հեռու էր, որովհետեւ այն, ինչ որ Աղէքսանդրը ափի տեղ էր ընդունել, մի երկրորդ կղզի էր, որը ցամաքից բաժանուում էր գետի բաւական մեծ բազկով: Այդ սխալը մակեդոնացոց շատ թանգ կարող էր նստել, որովհետեւ թշնամին նրանցից առաջ կարող էր ափ հասնել: Թէև դժուարութեամբ բայց գտնուեց ծանծաղուտ, և մակեդոնացիք մի կերպ գետի միւս կողմն անցան, չընայելով,

գտնելով, իսկոյն էլ օգտուեց այդ հանգամանքից: Մակեդոնացիներին սարսափեցնող փղերից խուսափելու համար անհրաժեշտ էր թշնամու թևերից մէկի վերայ նետուել: Աղէքսանդրը ընտրեց հիւսիսային ձախ թևը ոչ թէ այն պատճառով, որ նա իւր յարձակումը միշտ աջ թևով էր սկսում, այլ նրա համար, որ գետին մօտ լինելով, նա կարող էր գիմացի ափին կանգնած իւր պահեստի զօրքի օգնութեանը յուսալ և չը թոյլ տալ որ թշնամին ամեն կողմից իրան շրջապատի: Նա ձախ թևին կանգնած հետևակին էլ հրամայեց չը շարժուել՝ մինչև որ հեծելազօրը թշնամու կարգերում խառնակուի չը ձգի: Այդ յարձակումը սկսեցին հազար հոգուց բաղկացած նետաձիգ ձիաւորները, որոնք թշնամու ձախ թևի հեծելազօրի վերայ նետեր սփռելով՝ նրանց կռուի կոչեցին: Այդ ժամանակ Աղէքսանդրը իւր ծանր հեծելազօրով կենտրոնի վերայ յարձակուեց:

Դրա հետ միասին՝ նա երկու ձիաւոր գունդ ուղարկեց աջ կողմից թշնամուն շրջապատելու: Թշնամու ձախ թևն ևս շրջապատուեց մակեդոնական հեծելազօրից: Հնդկական հեծելազօրը խառնուեց և փղերի պաշտպանութեան տակ անկարգութեամբ յետ նահանջեց: Այդպիսով, կռուի հէնց սկզբում, թշնամու ձախ թևի ծայրը ճնշուեց, և կենտրոնը, ուր էին հետևակազօրն ու փղերը՝ ենթարկուեցին յարձակման՝ թևերի կողմից: Յայտնի չէ, թէ ինչո՞ւ ձախ թևում գտնուող հնդկական կառքերի մասին, պատերազմի ամբողջ պատմութեան ընթացքում, ոչինչ չէ ասուում:

Այդ ժամանակ Պորը հեծելազօրի ուղեկցութեամբ փղերին մակեդոնական հեծելազնդի վերայ ուղղեց: Սկզբում այդ տարօրինակ հրէշների խուժամբ ձիաւորները յետ կասեցին, իսկ կողքով գնացող փալանգը տեղի տուեց: Բայց վերջինս իսկոյն խտացրեց իւր կարգերը, և զինուորները սկսեցին փղերին ծակծկել իրանց երկար տէգերով և վարդերին էլ սպանել նետերով: Այդ ժա-

մանակ մակեդոնական հեծելազնդը ուղղուելով՝ սկսեց ամեն կողմից ճնշել փղերին, որոնք յետ յետ նահանջեցին երեսները թշնամուց առանց դարձնելու, և օգը բարձր ունեցով լցնելով: Ոչ միայն հեծելազնդն էր ճնշում այդ հրէշներին, այլ փալանգն էլ սեղմում էր նրանց, վահանները իրար մօտեցնելով: Շուտով մի դարհուրելի խառնաշփոթութիւն առաջացաւ. փղերը տրորում էին իրանց մէջ գտնուող հնդկական զինուորներին, իսկ փղերից նրանք, որոնք առանց վարչի էին մնացել՝ սկսեցին այս ու այն կողմ ընկնել՝ սարսափ առաջ բերելով: Քիչ ժամանակից յետոյ սկսուեց ընդհանուր անկանոն փախուստը, որին մասնակցեց աջ թևն էլ, և որի վերայ յարձակուել էր Կրատերը իւր գնդով՝ գետը բարեյաջող կերպով անցնելուց յետոյ:

Մինչ նրա բանակի կարգերը պահպանում էին իրանց դիրքը և գիմադրում թշնամուն, Պորը փղի վերայ նստած, եռանդուն կերպով կառավարում էր կռիւը: Բայց հէնց որ ամեն բան խառնուեց և սկսուեց փախուստը, նա էլ յետ դարձրեց իւր փղերը և սկսեց նոյնպէս նահանջել, մանաւանդ, որ ծանր վիրաւորուած էլ էր: Աղէքսանդրը ամբողջ ժամանակ, հիացմամբ նայում էր նրա սառնարիւնութեան վերայ. և, ցանկանալով նրա կեանքը փրկել, Թակսիլին ուղարկեց նրա ետևից, բայց Պորը չը կամեցաւ ոչ մի գործ ունենալ իւր երդուեալ թշնամու հետ և լուռ, տիզով նրան սպառնաց: Այդ ժամանակ Աղէքսանդրը նրա մօտ ուղարկեց գերի ընկած նրա ընկերներից մէկին, որ կարողացաւ Պորին համոզել փղից իջնել և գնալ Աղէքսանդրին գիմաւորելու: Արրիանի խօսքերով, մակեդոնացոց հերոսը, տեսնելով գեղեցիկ, բարձրահասակ, ազնիւ կաճմուռածքով ձերունուն՝ ձիուց վայր թռաւ և մօտեցաւ նրան: Նա առաջինը խօսք բաց արեց և հարցրեց թէ, ինչ է նա ցանկանում. «Նա կամենում եմ, որ դու հետս արքայաւայել կերպով վարուես», պատասխանեց Պորը: Աղէքսանդրին դիւր եկաւ այդ պա-

տասխանը, և նա հարցրեց. «Լաւ, ես իմ կողմից կը վարուեմ արքայավայել. բայց ի՞նչ են քո արքայական ցանկութիւններդ»: Պորը, սակայն, պնդում էր, որ նա միայն արքայավայել վարմունքով կը բաւականանայ:

Կռիւր վերջացել էր: Իւր փայլուն ծրագրովը և նրա վարպետ կերպով գլուխ բերուելովը այս յաղթութիւնը ամենաաչքի ընկնողն էր Աղէքսանդրի, մինչև այժմ տա-
րած, բոլոր յաղթութիւններից: Նա գլխովին ջարդեց և համարեա բոլորովին ոչնչացրեց Պորի բանակը: Դէոդորի խօսքերով, այնտեղ սպանուեց 12,000, իսկ Արրիանի հա-
ւատացնելով 23,000 մարդ: Մարտականքերը կոտորա-
տուեցին, իսկ վարիչները կոտորուեցին, գերի բռնուեց
8 փիղ և նրանց մեծ մասը կռուի դաշուում մնաց: Սպանու-
ած զօրականների մէջ գտնուում էին և Պորի երկու որդիքը:

Պատերազմի տեղում, Գիդասպի մօտ, Աղէքսանդրը
Նիկէա քաղաքը հիմնեց, իսկ հակառակ ափին, ուր կանդ-
նել էր նրա բանակը, մի ուրիշ քաղաք հիմնեց, և իւր
նշանաւոր երկվորի պատուին՝ Բուցեալ անուանեց: Մի
քանի զրոյցներին նայելով, այդ ձին, որ առաջնորդել էր
Աղէքսանդրին նրա բոլոր կռիւներում՝ այս կռուում վի-
րաւորուեց և վերջին շունչը փչելիս՝ ընկաւ իւր տիրոջ
ոտների մօտ, իսկ միւս տեղեկութիւններին նայելով, —
Բուցեալը յիրաւի, Գիդասպի մօտի յաղթութեան օրը
ընկաւ, բայց ծերութիւնից, որովհետեւ 18 տարեկան էր:
Ինչ և լինի, բայց Աղէքսանդրի այդ հաւատարիմ, սի-
րուած ընկերի յիշատակը պահպանուել է մինչև այսօր
Ջալալպար քաղաքում, ինչպէս այժմ կոչուում է Բացեալը:

325 թուի մայիսին իւր տարած յաղթութիւնից յե-
տոյ Աղէքսանդրը մի ամսի չափ մնաց Պորի երկրում, և
միջոց ձեռք առաւ բաւական թուով նաւեր և լաստեր
շինելու՝ Գիդասպի ընթացքն ի վայր արշաւելու համար:
Յետոյ Պորին և Թակսիլին, նրանց պատկանած երկրնե-
րում կառավարիչներ կարգելով, այլ և յանձնելով Կրա-
տերին երկու նոր հիմնած քաղաքների շինութիւնը, նա

գէպի արևելք շարժուեց Հնդագետը (Պինդ-ժաբ) վերջ-
նականապէս նուաճելու: Այդտեղ ապրող ցեղերի մեծ
մասը հպատակուեց նրան առանց ընդդիմութեան, և նա
եռանդուն դիմադրութեան հանդիպեց միայն Հինդ—գե-
տերից մէկի, Բավի կոչուածի, վերայ ապրող մի կարգ-
մանր հասարակապետութիւններից: Այդ ինքնավար ան-
կախ հասարակապետութիւնները իրանց կազմութեամբ
այնպէս էին նմանում յունական տէրութիւններին՝ որ
յոյները նրանց «Ազատ Հնդկաստան» անուանեցին: Ի
հարկէ ինչքան էլ յամառ դիմադրութիւն ցոյց տային այդ-
քաջ քաղաքացիք, ստիպելով Աղէքսանդրին ոչ միայն պա-
շարել և նրանց քաղաքները յարձակմամբ առնել, այլ նոյն
իսկ պաշարել նրանց սայլերից կազմած պատնէշները, —
այնուամենայնիւ, վերջ ի վերջոյ նա յաղթանակով հասաւ
մինչև Հնդագետի վերջին սահմանը:

Դէպի Հնդկաստան իւր արշաւանքի հէնց սկզբից
նա նպատակ ունէր միայն Հնդագետը, որպէս մաս պար-
սից կայսերութեան՝ նուաճել: Միւս Հնդկաստանի, Գան-
գէս գետի վերայի Հնդկաստանի մասին, նա ոչ մի
գաղափար չունէր. բայց այնուամենայնիւ նուաճելով
Հնդագետը, Աղէքսանդրը չը կամեցաւ Գիդասպ վերա-
դառնալ, ուր նրան սպասում էր նաւատորմը, այլ մտա-
ծեց էլ հեռու արևելք գնալ, ուր տեղացիների խօսքե-
րով բարբեր և քաղաքակիրթ երկիր կար: Սակայն երբ
նա վերջնականապէս վճռեց անցնել վերջին Հիֆազիս
գետը՝ իւր համար անսպասելի կերպով իւր սեպհական
բանակի կարգերը ընդդիմացան:

Մակեդոնացիք մշտական արշաւանքներից խոնջել և
յոգնել էին: Նրանցից շատերը վիրաւորուած, միւսները
հիւանդ էին: Վերջին երկու ամսում անդադար անձրև
էր տեղում և այդ աւելի ևս էր ստիպում նրանց վերա-
դարձ ցանկանալ: Սկզբում Աղէքսանդրի խօսքերը չը ներ-
գործեցին նրա զօրապետների ու սպաների վերայ: Նրանք
լսել անդամ չէին ուղում արշաւանքի շարունակութեան

մասին: Մի այդպիսի ընդդիմութեան հանդիպելը Աղէքսանդրի համար նորութիւն էր: Նրա վերայ վհատութիւն եկաւ, նա փափուեց իւր վրանում և ոչ ոքի չէր ընդունում: Բայց երրորդ օրը երբ տեսաւ, որ զինւորներն էլ համակարծիք էին իրանց մեծաւորներին, այն ժամանակ նա հրամայեց աստուածներին զոհ մատուցանել, որ նրանց կարծիքն իմանայ: Նախադուշակութիւնները վատ դուրս եկան, և բոլոր մեծամեծներին իւր վրանը հաւաքելով, Աղէքսանդրը յայտարարեց նրանց, որ յետ կը գնայ: Զօրքերի հիացմունքը այնքան մեծ էր, որ նրանք բարձրաձայն «օրհնաբանում էին Աղէքսանդրին, որ գիտեցաւ իրան ընկճուած ճանաչել»:

Նա իւր արշաւանքների արեւելեան ամենավերջին ծայրում 12 բարձր զոհարաններ կանգնացրեց, սովորական, մարմնամարդական խաղեր կարգեց և վերադարձաւ դէպի Գիլգամսի, ուր հասաւ 326 թուի սեպտեմբերին: Արդէն պատրաստ էր մօտ 2000 նաւ, նրանց թուում 80 հատ 30-թիանի նաւակներ: Այդ նաւատորմին ծովապետ կարգեց Կրետացի Նէարխին, իսկ արքայական մարտանաւի ղեկավար—Օնեդիկրիտին: Այդ երկու ծովապետները անմահացրին իրանց անունները նկարագրելով Աղէքսանդրի արշաւանքը:

Սովորական զոհաբերութիւններից մի ամիս յետոյ, այդ նաւատորմը հանդիսաւորութեամբ Գիլգամսիով ցած լողաց: Հասաւ Աղէքսանդրի արշաւանքների վերջը, և բոլորը յոյս ունէին, որ խաղաղ ժամանակներ են սկսուելու: Մակեդոնացոց հերոսը արքայական մարտանաւի ցռուկին կանգնած ոսկեայ բաժակից զինն էր թափում գետը, վերջինիս պատուին. իսկ յետոյ, դարձեալ մի քանի բաժակ հերքուլէսի, Ամոնի և իւր սիրած աստուածների պատուին: Դետի ափերը լցուած էին տեղացի խմբերով, որոնց վերայ խիստ ազդում էր այդ նաւատորմի հանդիսաւոր գնացքի վիպական կազմը և նրանք հետեւում էին Աղէքսանդրին երգերով և պարերով:

Նաւերի վերայ զետեղուած էին մակեդոնական բանակի ամենաընտիր մասերը, իսկ մնացած բազմութիւնը երեք առանձին գունդ կազմած ափերով էր գնում: Ոչ նրանք և ոչ նաւատորմը լուրջ ընդդիմութեան չը հանդիպեցին մինչև մալլերի, փոքր, բայց զինւորական ցեղի հօգին հասնելը: Այդտեղ Աղէքսանդրը ստիպուած եղաւ ամի դուրս գալ և յարձակուել նրանց ամուր քաղաքի վերայ, որ նոյնպէս Մալլի էր կոչուում, այժմ Մուլտան. Հնդկաստանի այս անյայտ անկիւնում կատարուած ողբերգութիւնը քիչ էր մնում համաշխարհային ինքնակալի կեանքն արժենար:

Աղէքսանդրը համարձակութեամբ սուինայարձակ եղաւ քաղաքի վերայ և կոտորելով դռները քաղաք մտաւ, բայց բնակիչները թաք էին կացել բարձր և խիստ ամուր պարիսպներով շրջապատուած միջնաբերդում և պարիսպների վերայից՝ պաշարողների գլխին նետեր, տէգեր ու քարեր էին տեղում: Երիտասարդ հերոսի արիւնը եռ եկաւ, նա յարձակման համար պատրաստած սանդուղներից մէկը բռնելով՝ անձամբ պատին մօտեցրեց, և առաջինը ինքը վերև բարձրացաւ: Նրան հետեցին երեք հաւատարիմ ծեր զօրականներ: Նրանց ետևից աստիճանների վերայ սկսեցին բարձրանալ և միւսները, բայց ծանրութեան տակ ճնշուած սանդուղը կոտորուեց և նրա հետ միասին վայր գլորուեցին բոլոր զինւորները բացի Աղէքսանդրից և նրա երեք ընկերներից, որոնք յաղթական կերպով կանգնել էին պարսպի վերայ: Մակեդոնացիներից հարիւրաւոր ձայներ ազաղակում էին նրան ու կանչում՝ որ ցած իջնի. բայց նա, նոյն իսկ, յետ էլ չը նայեց, պատից թռաւ թշնամիներով վխտացող միջնաբերդը: Այդ մի անմիտ վարմունք էր. բայց այդպէս էր Աղէքսանդրը: Եւ նա յաղթում էր միշտ այն պատճառով՝ որ ամեն ժամանակ ամենապատանդաւոր տեղերում էր գտնուում և, որ, նրա ամբողջ զօրքը երբեք չը տեսաւ, գէթ մի րոպէ, որ նա տատանուէր կամ յետ նահանջէր:

Երեք ընկերները հետևեցին Աղէքսանդրին, և նրանք ստիպուած էին անհաւասար կռիւ մղել ամբոխի հետ, որը շրջապատել էր նրանց երեք կողմից և նետերի, տէգերի ու քարերի տարափ էր տեղում նրանց վերայ: Մակեդոնացիներին մէկն ընկաւ, ճակատից նետահար լինելով, իսկ յետոյ Աղէքսանդրը քարի մի այնպիսի ծանր հարուած ստացաւ, որը քիչ էր մնում նրա սաղաւարտը թռցնէր գլխից: Նրա աչքերը մթնեցին և ձեռք վահանի հետ կախ ընկաւ: Նոյն այդ րոպէին նետը նրա կուրծքը խրուեց: Աղէքսանդրը շարունակում էր կռուել, բայց արիւնը սոյն պէս սաստիկ էր հոսում նրա վերքից, որ նա ծնկների վերայ եկաւ և գիտակցութիւնը կորցրեց: Մնացած երկու զօրականները ծածկեցին նրան վահաններով, բայց հաւատացած էին, որ հասել է վերջը:

Շփոթութիւնն ու յուսահատութիւնը տիրել էր միջնաբերդի պատերից դուրս գտնուած մակեդոնացիներին: Մի քանիսը յարձակուեցին սանդուխքների վերայ, միւսները ամենայն ուժով սրերով խփում էին դռները, երրորդները սկսել էին նետերը պատերի մէջ խրել և նրանց վերայով բարձրանալ, չորրորդները մագլցում էին, մէկը միւսի վերայով, վերջ ի վերջոյ պաշարողների խումբը պատերի վերայ բարձրացաւ՝ որ ազատէ իւր պարզլիսին և շուտով միջնաբերդը լցուեց մակեդոնացիներով, որոնք ոչ ոքի չէին խնայում, ոչ ծերերին, ոչ կանանց և ոչ երեխաներին:

Աղէքսանդրին դրին վահանի վերայ և տարան վրանը: Նա մի քանի անգամ էր վիրաւորուել, բայց նրա զինւորները երբէք չէին տեսել իրանց զօրապետին անդգայ դրութեան մէջ: Իսկոյն լուր տարածուեց, որ նա մեռել է: Իսկ այդ ժամանակ վրանում ամեն կերպ աշխատում էին նետը նրա մարմնից դուրս հանել, բայց այդ համարեա անկարելի էր: Նետի դուրս մնացած ծայրը սղոցեցին, հանեցին նրա վերայից լանջապանակը, բայց այնուամենայնիւ նետը կախ էր ընկած վերքից: Վերջապէս,

Աղէքսանդրը ուշքի եկաւ և ինքն աշխատում էր ձեռքով լայնացնել իւր վերքը, բայց ուժերը նրան դաւաճանեցին. և նրա խնդրանքը Պերդիկը սրով կտրեց մարմնից դուրս մնացած նետի մասը: Վիրաւորուածը նորից անզգայացաւ, բայց արիւնը դադարեց հոսել: Մի ամբողջ օր ու գիշեր Աղէքսանդրը կեանքի և մահուան մէջ էր: Ընկերները նրանից չէին հեռանում, իսկ գունդը ամբողջ ժամանակ օտի վերայ կանգնած՝ օրհասական համբաւին էր սպասում: Միայն արշալուսին Աղէքսանդրը քնեց, և բոլորը հանդարտեցին:

Սակայն Մալլից 4 օրուայ ճանապարհ հեռու, Գիդասսի ափում բանակ դրած զօրքին լուր էր հասել, թէ թագաւորը մեռել է: Սկզբում ընդհանուր լաց բարձրացաւ, և յետոյ սկսուեց յուսահատութիւնը: Բացի Աղէքսանդրից ով կարող էր բանակը օտարութիւնից դուրս հանել ու հայրենիք տանել: Բոլոր զինւորների և սպաների վերայ այնպիսի սարսափ էր ընկել, որ երբ Աղէքսանդրի առողջանալու լուրը ստացուեց՝ ոչ ոք չէր ուզում դրան հաւատալ, և զինւորները մեղադրում էին զօրապետներին՝ թէ նրանք կամենում են իշխել նրա անունով: Այդ իմանալով՝ Աղէքսանդրը ինքը, երկիւղ կրելով ապստամբութիւնից, հրամայեց իրան մի գալերի վերայ տեղափոխել, և նրանով գետն ի վայր ընթանալով՝ անցաւ իւր նաւատորմի և բանակի մօտից: Իրանց զօրապետին տախտակամածի վերայ պարկած տեսնելով՝ զինւորները սկզբում կարծեցին թէ նա մեռած է, բայց երբ Աղէքսանդրը ողջունելու նպատակով ձեռքը մեկնեց դէպի իւր զօրականները՝ այն ժամանակ Արրիանի խօսքերով, ուրախական բարձր աղաղակներ լսուեցին: Յետոյ գալերը ափին մօտ եկաւ և Աղէքսանդրը ոչ միայն իւր օթեակից իջաւ, այլ և ձի նստեց ու բանակ գնաց. այդ ժամանակ հիացմունքներին վերջ չը կար: Շատերը արտասւում էին, մերձենում էին նրա հանդերձին, նրա վերայ ծաղիկներ էին ձգում և անդադար ծափահարում:

Բնակուելով Պարսից Շօշ մայրաքաղաքում, Աղէքսանդրը սկսեց եռանդով չարագործութիւնները ոչնչացնել, մեղաւորներին պատժել, և անշնորհ կառավարիչներին փոխել: Նա խիստ էր վարւում, բայց արդարացի: Որպէս քաղաքական կազմակերպող՝ նա արտայայտում էր գործունեայ մարդու բոլոր առանձնայատկութիւնները: Նա անխղճօրէն պատժում էր իւր վստահութիւնը ի չարը գործ դնողներին. ամեն տեղ, ուր միայն անկարգութիւն էր տեսնում՝ արմատական փոփոխութիւններ էր մտցնում: Ընդհանրապէս նա ամեն բանի մէջ գործնական մարդու պէս էր վարւում: Հին հաստատութիւնները, եթէ նրանք կարող էին օգուտ բերել՝ նա պահպանում էր, և առհասարակ ոչնչացնում էր միայն այն՝ ինչ որ հարկաւոր էր անպատճառ ոչնչացնել: Նոր տարրեր էր պատուաստում պարսից կայսերութեան հին մեքենային, որ, այնուամենայնիւ, արժանի էր ուշադրութեան. որովհետեւ իւր երկարատե բացակայութեան միջոցին լաւ թէ վատ, բայց պետական մեքենան շարունակել էր գործել:

Հին նահանգները կամ սատրապութիւնները և տեղական հարստութիւնները առանձին երկրներում պահեց նա նախկին ձևով: Զինւորական իշխանութիւնը, իւրաքանչիւր նահանգում կենտրոնացած էր գլխաւոր հրամանատարի ձեռքում, որը թագաւորի առաջ պատասխանատու էր: Պարսից կառավարչական սխեմային պատուաստեց յունական քաղաքային ինքնավարութիւնը: Քաղաքային կեանքի այս զարգացումը սահմանափակում էր սատրապների բռնակալութիւնը և թոյլ չէր տալիս նրանց չափազանց ինքնուրոյնութիւն ձեռք բերել՝ ինչպէս էր այդ Դարեհի ժամանակը: Այդպիսով խառնուեցին երկու հասկացողութիւնները՝ արեւելեան գաղափարը, թէ տէրութիւնն է հրամայում ամենքին, և յունական սկզբունքը՝ ինքնավարութիւնը:

ԺԱ.

Աղէքսանդրի մահը.

324 թուի մարտին Շօշում էին ոչ միայն Աղէքսանդրը, այլ և Հեփեստիոնը մնացած գնդերով: Տիրապետութիւնների և յաղթութիւնների մեծ օրերը վերջացել էին:

Ուղիղ տաս տարի դրանից առաջ քսանամեայ պատանի Աղէքսանդրը Հելլեսպոնտոսն անցաւ և Ասիա մտաւ: Նա հօրից իբրեւ ժառանգութիւն էր ստացել յոյների միացումն՝ մակեդոնական իշխանութեան տակ և պարսիկների դէմ պատերազմ վարելը՝ յոյների վրէժը լուծելու համար: Այդ ծրագրին նա տուեց արեւմտքի և արեւելքի միջև կռուի գաղափարական բնաւորութիւն, միանգամայն և երեակայելով իրան որպէս մի նոր Աքեմէն:

Ըստ երեւութին, իւր յաղթութիւնների և տիրապետութիւնների հետեանքը սկզբում իւր առաջ աղօտ կերպով էր տեսնում նա: Հազիւ թէ աւելի բան ունենար աչքի առաջ, քան Քսերքսէսի՝ դէպի Յունաստան արշաւելու վրէժն առնելը, Մակեդոնիան փառաւորեցնելը, և իւր մեծագործութեանց ծարաւը յագեցնելը: Բայց տարիների ընթացքում և նոր հանգամանքների շնորհիւ նրա գաղափարներն ընդարձակուեցին, և նա յարգանքով վերաբերուեց դէպի արեւելեան Ասիայի շատ բնորոշումները: Բանից դուրս էր գալիս, որ շատ բան էր թաքցրել աշխարհը իւր մէջ, որոնց գոյութեան մասին նա ենթադրել չէր կարող: Աղէքսանդր ծանօթացաւ Միջագետքի արդիւնաբերող ոյժերի հետ, իսկ Բակտրիայի մարդիկ նոյնքան քաջ երեացին նրան՝ որքան Յունաստանիներ: Նեղոսի Դելտան ներկայացնում էր զանազան ցեղերի և քաղաքակրթութիւնների կենտրոն. ցեղերի՝ որոնք խաղաղ

կերպով վարում էին ընդհանուր կոոպերատիւ կեանք։ Արեւմուտքը արեւելքի հետ մի ընդհանուր քաղաքակրթութեամբ միացնելու միտքը սկսել էր հետզհետէ նրա մէջ տիրապետել։

Բայց հին մակեդոնացիք խիստ հաստատ էին նրա աշխարհակալութիւնների սկզբնական ծրագրին, որը հիմնուած էր «յաղթողներին — աւար» սկզբունքի վերայ։ Նրանք պատերազմը ձեռնարկել էին մակեդոնական տէրրիտօրիան մեծացնելու և նուաճուած երկրները շահագործելու նպատակով։ Նրանց հայեացքները ոչ մի կերպ չէին կարողանում Աղէքսանդրի նոր ձգտումներին ենթարկուել։ Ուստի նրանց կողմից, ինչպէս տեսանք, յառաջ եկան 330—327 թուերին բողոքներ ու դժգոհութիւններ։ Նրանք նրա կոսմոպոլիտութիւնը հայրենիքի դաւաճանութիւն էին համարում և անկարող էին հասկանալ, որ աշխարհակալութիւնը ներքին զարգացման փոխող նրա հայեացքի ընդարձակութեան առաջ Մակեդոնիայի շահերը յետին տեղ էին բռնում, և Մակեդոնիան դառնում էր ահագին կայսերութեան մի նահանգ։ Նրա անունով և նրա ղինւորական ոյժի օգնութեամբ կառավարւում և պահպանւում էր այդ կայսրութիւնը։ Բայց Մակեդոնիան, ինքն ըստ ինքեան, էլ նպատակ չէր, այլ մի միայն դործիք՝ միջադպէսին քաղաքակրթութեան զարգացման և ցեղային նախապաշարմունքների ոչնչացման համար։ Աղէքսանդրը Արիստոտէլից այն տէօրիային էր վարժուել, թէ յոյնը, իւր բարձր մտքի շնորհիւ, բարբարոսների բնական հրամանատարն էր։ Բայց նա փորձով տեսաւ, որ այդ տեսութիւնը ճիշտ չէ, և նա այդ փոխարինեց դեմոկրատիական գաղափարներով, թէ և իւր բարձրագոյն իշխանութեան հովանու տակ։ Իւր կապն Արիստոտէլից խզելով, դրա հետ միասին նա ազատուեց և հին աշխարհի կապանքից։

Տանաւմեայ աշխարհակալութիւնները այն ժամանակուայ յայտնի աշխարհի կեանքի, մտքի և օրէնքի բոլոր առանձին երևոյթներին շնորհեցին մի հսկայական կազմակեր-

պութիւն որ ոչ թէ արտաքուստ էր ներմուծուած նրա կազմի մէջ մտնող տարրերից միայն մէկի ձեռքով, այլ յառաջ էր եկել բոլոր տարրերի ներքին ձուլմամբ։

Ոչ այնքան զինուորական հանճարի, որքան այդ գաղափարի զարգացման մէջ էր տեսնուում Աղէքսանդրի մատուցած ծառայութիւնը, որը իրաւունք է տալիս նրան յիրաւի մեծ կոչուելու։ Նրա յաղթութիւնների հետեւանքները շուտով անհետացան, նրա կայսերութեան արտաքին կազմակերպութիւնը նրա հետ միասին կորաւ։ Բայց Աղէքսանդրի մեծ գաղափարը նրանից աւելի ապրեց և պտուղ բերեց։ Հռոմը իւրացրեց նրա գաղափարի կեղևը, իսկ Բիւզանդիան և արեւելքը պահպանեցին նրա միջուկը, այնպէս որ ներկայ աշխարհը նրան է պարտական ինչպէս վերածնութեան՝ Նոյնպէս և բարեփոխութեան շրջանները տուող իւր համաշխարհային գաղափարների և սերմերի տարածմամբ։

Աշխարհակալութիւնների շրջանը պատշաճաւոր կերպով լրացնելու համար Աղէքսանդրը իւր զօրքի համար Շօշում հնդգոտայ տօնախմբութիւն սաբբեց, որին տուեց նա մի ձև, որը և նրա առաջ պատկերացնում էր իւր պատերազմների հետևանքը — այն է արեւմտքի ամուսնութիւնը արեւելքի հետ։ Տարօրինակ էին այդ աշխարհակալութիւնները, պէտք էր տարօրինակ կերպով էլ նրանց տօնել։ Նա ինքը և նրա զօրապետներից ու ընկերներից քսան և ինն հոգի կին առան պարսից ազնուական ընտանիքների ներկայացուցչուհիներից և նրանց պսակը ի պատիւ Գլոնիսի՝ մի օրում փառաւոր հանդիսով կատարուեց։ Պլուտարքոսը ծաղկեցրած ոճերով մինչև երկինք է բարձրացնում պսակադրութեան հանդէսների խորհրդաւոր նշանակութիւնը, «որը միացրեց Ասիան Եւրոպայի հետ ոչ թէ փայտերով և լաստերով՝ ինչպէս Քսերքսէսի կամուրջն էր, այլ օրինական սիրով»։ Ինքը Աղէքսանդրը Դարեհի մեծ դուստր Ստագերայի հետ ամուսնացաւ, Հեփեստոսին՝ — կրտսեր դստեր հետ, Կրատերը Դարեհի

աղգականուհու հետ, Պերգիլը՝ մեղացոց սատրապի դստեր հետ, Պաղոմէսը և Եւմէնը՝ Արտաբազի երկու գուսարներին հետ, Նէարխը՝ Մենատրի դստեր հետ, իսկ Սելուկէսը՝ Սպիտամինի դստեր հետ:

Բարեբաղդաբար այդ պատմական տօնախմբութեան նկարագրութիւնը մնացել է:

«Մի դահլիճ էր պատրաստած հարիւր օթեակներով. օթեակները դասաւորուած էին երկու սեղանների երկու կողմերը: Իւրաքանչիւր օթեակ զարդարուած էր շքեղ կերպով, և նրա վերայ կարող էին բազմել երկ-երկու հոգի: Աղէքսանդրի օթեակն ունէր ոսկեայ ոտներ: Այդ խնջոյքին հրաւիրել էր Աղէքսանդրը իւր բոլոր պարսիկ բարեկամներին, բայց նրանց համար դահլիճի դիմացի կողմում առանձին տեղեր էին յատկացուած: Դահլիճի շուրջը խմբուած էին զօրականները, ծովագնացները, օտարերկրեայ դեսպանները ու բոլոր այցելուները: Դահլիճը լինքը ներքուստ շքեղ կերպով զարդարուած էր թանկագին գորգերով և ոսկեծամուկ մանուածքներով: Առաստաղը հաստատուած էր արծաթով, ոսկով և թանկագին քարերով ընդելուզուած 30 սիւնների վերայ: Կողքերից կախուած էին ոսկեայ և արծաթեայ քիւերի, կարնէզների վերայով թանկագին ոսկեհուռ վարագոյններ: Դահլիճը քառորդ վերստ չրջապատ ունէր: Ինչպէս տօնախմբութեան սկիզբը, այնպէս և պսակադրութեան ծիսի կատարումն ու բաղմաթիւ կենացների առաջարկութիւնը փողի ձայնով էր արտայայտուում խնջոյքում, այնպէս որ ամբողջ զօրքը իմանում էր այդ: Պսակի տօնախմբութիւնը հինգ օր տևեց: Այդտեղ մասնակցում էին շատ յոյներ և բարբարոսներ, որոնց թուում հնդկացիք: Յայտնի խեղկատակներն ու դերասանները ցոյց էին տալիս իրանց հմտութիւնը, նրանց թուում և Միտիլենա կղզեցի՝ Հերակլիդը ու Սիրակուսացի Փիլիստիդը՝ Դրանցից յետոյ, բեմական շարժումներով երգեց տարեմտացի Ալէքսի գուսանը: Գիտարի վերայ ածում էին աթենացի Արիստոմինը և

Քէոս կղզեցի Աթենոդորը: Սրնդի ձայնակցութեամբ երգում էին հերակլեցի Դիոնիսը և կիդիկացի Գիպերոնը: Փլէյտի ձայնով պարում էին Տիմոթէոսը, Փրինիկը, Կաֆիսը և Դիփանդը: Վերջապէս խաղացին Թեսաղիոն, Աթենոդորոս և Արիստոկրիտ ողբերգական դերասանները և նոյնպէս Լիկոն, Փորմիոն և Արիստոն կատակերգուները:

Արրիանը իւր կողմից աւելացնում է. «Պսակադրութիւնը պարսից սովորութեամբ կատարուեց: Փեսացուների համար պատրաստուած էին մի կարգ զարդարուն գահաւորակներ, և խնջոյքից յետոյ հարսնացուները դահլիճ մտան ու տեղ բռնեցին իրանց ամուսինների կողքին, որոնք ողջունեցին նրանց համբոյրներով: Առաջինը թագաւորը նշան տուեց, և ամենքը հեռեցին նրան: Աղէքսանդրը դեռ երբէք չէր կատարել մի այնպիսի բարի և ժողովրդական գործ, ինչպէս էր այդ տօնախմբութիւնը: Ամուսիններից իւրաքանչիւրը յետոյ վերցրեց իւր կնոջը և գնաց իւր տուն: Աղէքսանդրը բոլոր հարսնացուներին օժիտ տուեց: Ընդհանրապէս ասիացուհիների հետ պսակաւող մակեդոնացոց թիւը 10,000-ի էր հասնում, և Աղէքսանդրը նրանցից իւրաքանչիւրին հարսանեկան ընծաներ ուղարկեց»: Հարսանեկան հանդէսներից յետոյ յայտարարուեց՝ որ պարտք ունեցող զօրականները որոշէին իրանց պարտքի քանակութիւնը, գանձարանը իւր վերայ էր առնում նրանց վճարումը: Սկզբում ոչ ոք չէր հաւատում այդ բարի լրին, զինւորները կարծում էին, թէ իրանց կամենում են թակարդի մէջ ձգել, որ իմանան թէ իրանք որքան են զեղիս ապրում: Երբ Աղէքսանդրը այդ լուրն առաւ՝ զինւորներին յանդիմանեց դէպի թագաւորն ունեցած անվստահութեան համար, և գանձապահներին հրամայեց ապացուցաթղթերի համեմատ պարտքերը վճարել առանց պարտապանների ցուցակը կազմելու: Այդպիսով, մինչև 20,000 տաղանդ բաժանուեց: Բացի այդ, յատուկ քաջութեամբ հռչակուած զինւորա-

կաններին վարձատրութեան համար նշանաւոր դրամական գումարներ տրուեցին. իսկ քաջերից ամենաքաջերին ոսկեայ պսակներ բաժանուեցին: Այդ բարձր պարգևին արժանացան ամենից առաջ Մալի պաշարման ժամանակ իւր կեանք փրկող երկու հերոսները — ծովապետ Նէարին ու արքայական գաւերի ղեկավար Օնեսիկրետը, և Աղէքսանդրի ընկեր Հեփեստիոնը:

Այժմ Աղէքսանդրին մնում էր իւր զօրքի ապագայ կազմակերպութեան ծանր հարցը վճռել: Թէև հնդկական արշաւանքի ժամանակ յունա-մակեդոնական տարրը բանակի մէջ փոքրամասնութիւն էր կազմում, բայց նա, այնուամենայնիւ, Աղէքսանդրի զօրքերի ամենայնուայի ոյժն էր: Այդ զօրականների մեծ մասը ծերացել, յոգնել էր երկար ծառայութիւնից և չէր կարող այլ ևս կատարել իւր վերայ դրած պարտականութիւնները: Առնուազն 10,000 մարդ պէտք էր տուն ուղարկել: Ուստի հարց բարձրացաւ. նրանց տեղը յոյն-մակեդոնական զօրքեր բերել թէ ոչ: Բայց Աղէքսանդրի գաղափարներին չէր համապատասխանում նուաճուած երկրները յաղթողների հետ հաշտեցնելու համար օտարերկրեայ բանակ պահելը: Պարսկաստանը Յունաստանի հետ անբաժան մի ամբողջութիւն ձուլելու նրա ծրագիրը կարող էր ուրիշ միջոցներով աւելի լաւ իրականանալ: Ուստի նա հրամայեց արեւելեան զանազան նահանգներից և իւր նոր ստեղծած քաղաքներից ամենալաւ և ամենաեռանդուն պատանիներ հաւաքել. վարժեցրեց նրանց մակեդոնական ռազմագիտութեան, սպառազինեց մակեդոնական զէնքով, և այդ 30,000 նոր զինւորները բաժանեց իւր հին գնդերի մէջ:

Մակեդոնական հին զինւորները զայրացան. նրանք լռում էին, երբ Աղէքսանդրը լրացնում էր իր զօրքը օտարերկրեայ զօրաբաժիններով, բայց նրանք վիրաւորանք համարեցին սրբազան փալանգի կարգերում, և մակեդոնական ընտիր այրուծիւ շարքերում պարթևների, բակարիացիների համաթլուսն, որքան էլ վերջիններս քաջ

լինէին: Կասկածը, թէ այդ ճանապարհով Աղէքսանդրը ուզում էր հող պատրաստել յոյներին և մակեդոնացիներին բոլորովին հեռացնելու համար՝ մեծացրեց ընդհանուր անբաւականութիւնը. իսկ երբ լուր տարածուեց թէ հին զինւորները հայրենիք են ճանապարհ դրում՝ այդ ժամանակ Տիգրիս գետի վերայ Օպիս քաղաքում ամառը բանակ դրած զօրքի մէջ յայտնի ապստամբութիւն բորբոքուեց: Աղէքսանդրի զօրքերի մէջ այդպիսի մի երեւոյթ դեռ երբեք չէր պատահել, և նա վճռեց դրա առաջն իսկոյն առնել: Նա դէպի բանակ ուղևորուեց, իւր ամբողջ զօրքը կարգաւորեց ընդարձակ հովտում, ինքը մի բարձր տեղ կանգնեց և բարձր ձայնով հանդիսաւոր ճառ ասաց: Նրա խօսքերով, պատերազմները վերջացած են և հասել են արդէն մեծ նպատակին, որի համար տեղի էին ունենում պատերազմները: Զինւորներից շատերը յոգնած են ու վիրաւորուած և ցանկանում էին հայրենիք վերադառնալ, ուստի և նա վճռել է նրանց տուն ուղարկել, այնպիսի թանկագին ընծաներով, որ նրանք ընդհանուր նախանձի առարկայ դառնային հայրենիքում: Նրա ճառը ընդհատուեց գոչիւնով և հեգնական աղաղակներով. «Մենք լաւ էինք, երբ քեզ պէտք էինք, իսկ այժմ մեզ դուրս ես ձգում: Մենք ամենքս կը գնանք. Երկուսից մէկը ընտրիր. կամ բոլորիս, կամ ոչ ոքի: Կը տեսնենք բարբարոսների և կանանց հետ ինչպէս աշխարհ կը տիրեալ»:

Աղէքսանդրը չը համբերեց. իւր բարձր տեղից վայր թռաւ, խառնակող զինւորների մէջն ընկաւ, նրանցից մի քանիսին բռնեց և հրամայեց բանտարկել: Սարափը տիրեց ամենքին: Սակայն Աղէքսանդրը խոր նախկին տեղը դարձաւ և անվրդով ու խաղաղ՝ իւր ճառը շարունակեց:

«Զեր խմբովին հայրենիք վերադառնալը ես ամենեւին չեմ էլ ցանկանում խանգարել: Գնացէք, ուր կամենում էք: Բայց ես դեռ մի քանի խօսք պարտաւոր եմ ասել ձեզ, իբրև ապացոյց այն բանին թէ դուք, մակեդոնացիք, ինչպէս ապերախտ էք դէպի այն մարդիկ»:

որոնք ձեզ համար մեծութիւն ստեղծեցին: Իմ հայր Փիլիպպոսը երբ դահ բարձրացաւ՝ դուք դադանի մորթի-
ներ հագած մի թափառական ցեղ էիք և ձեր հարեան
խլիւրացիների և թրակացիների դէմ ձեր անկախութեան
համար կռուում էիք: Նա սպառազինեց ձեզ, զինւորներ
դարձրեց, քաղաքներում բնակեցրեց, ձեզ օրէնքներ
տուեց ու բարբաճութիւններ հրամայողներ կարգեց. միացրեց
Թրակիան Մակեդոնիային, գտաւ Պանդէեան հանքերը և
ձեր վաճառականութեան համար նաւահանգիստ ստեղ-
ծեց: Նրա շնորհիւ դուք սկսեցիք հրամայել Թեսալիային,
որից քիչ առաջ այնքան վախենում էիք: Նա փոկիացի-
ներին նուաճեց և դէպի Յունաստան ձեր համար լայն
ճանապարհ բաց արեց: Աթէնքին հարկ վճարելու և Թե-
բային հպատակուելու տեղ, դուք այժմ թէ մէկ և թէ
միւս քաղաքների բաղձն էք տնօրինում: Հայրս Պելոպո-
նէս մտաւ, պարսիկների դէմ պատերազմում իրան յոյ-
ների առաջնորդ հրատարակեց և իւր անձից աւելի՝ ձեզ
ու ձեր հայրենիքը փառաւորեց: Ահա, թէ նա ինչ արաւ
ձեր համար. նրա քաջագործութիւնները ինքն ըստ
ինքեան մեծ են, բայց մերի հետ համեմատած, ոչինչ:
Իմ հօրիցս ես ժառանգութիւն եմ ստացել մի քանի
արծաթեայ և ոսկեայ ըմպանակներ, դանձարանում վաթ-
սուն տաղանդ կար և հինգ հարիւր տաղանդ էլ պարտք:
800 տաղանդ էլ ես պարտք առայ, Հելլենսպոնտոսով պար-
սից դէմ դուրս տարայ ձեզ մի երկրից, ուր ապրելու
միջոց չունէիք: Գրանիկի մօտ յաղթեցի Դարեհի սատ-
րապներին, Յոնիան, Էտոլիան, Երկու Փոփլգիաները ու
Լիդիան ես նուաճեցի, բայց իմ յաղթութիւնների պտուղ-
ները ձեզ մնացին: Ձեր ձեռքն անցան Եգիպտոսի և Կի-
րենի հարստութիւնները. Սիրիան, Պաղեստինը և Միջա-
գետքը ձեր տիրապետութեան տակ մտան: Բաբելոնը,
Բաղդադիան և Շօշը ձեզ են պատկանում. Պարսկաստանի,
Հնդկաստանի և անդրծովեան բոլոր երկրների գանձերը
ձեր ոտների առաջ են դրուած: Ձեր միջից դուրս են եկել

սատրապներ, զօրավարներ և դանձապահներ: Իսկ ես,
իմ բոլոր հոգսերի և աշխատանքի փոխարէն, բացի թագից
և ծիրանի քղամիդից, ինչ եմ ստացել, ես իմ համար
ոչինչ ձեռք չեմ բերել, և ոչ ոք չէ կարող մատնացոյց
լինել, թէ ես դանձ պահած ունենամ իմ համար, բացի
Նրանից՝ որ էլի ձեր համար է որոշած: Գանձն իմ ինչին է
պէտք: Ես ուտում եմ այնպէս, ինչպէս դուք էք ուտում
և քնում այնպէս՝ ինչպէս դուք էք քնում. բացի այդ, ես
գիտեմ, որ ձեզնից մի քանիսը ինձնից աւելի լաւ են
ուտում. ես շատ անգամ գիշերը աչքերս չեմ կպցնում.
ձեր երջանկութեան մասին եմ մտածում այն ժամա-
նակ՝ երբ դուք հանգիստ քնում էք: Կը համարձակուի
մէկը ձեզնից ասել, թէ ես ձեզնից պակաս զրկանք,
չարչարանք և վտանգներ եմ տարել: Առաջ եկէք, վի-
րաւորուածներ, և ցոյց տուէք ձեր վերքերը, իսկ ես ցոյց
կը տամ իմը: Իմ ամբողջ մարմնի վերայ առողջ տեղ
չըկայ: Ես վերք եմ ստացել և՛ սրերից, և՛ նետերից, և՛
տէգերից, և՛ քարերից: Այդ ամենին ես ենթարկուել
եմ առաջնորդելով ձեզ ցամաքային և ծովային ճանա-
պարհներով, գետերի, լեռների և անապատների միջով
դէպի աւարը, փառքն ու յաղթութիւնը: Ես ամուսին եմ
վերցրել այնպիսի կանանցից, որպիսին և դուք, և ձեր
որդիքը իմոնց ազգականն են լինելու: Ես ազատեցի ձեզ
պարտքից, չը հարցնելով, ինչո՞ւ համար էիք արել այդ
պարտքերը, թէև ստանում էիք մեծ ռոճիկ և ունենում
անվերջ աւարներ: Ոսկեայ պսակներն անմահացրել են
ձեր քաջութիւնը և իմ յարգանքը դէպի ձեզ: Մեռած-
ները զինւորական պատիւներով են թաղուել, որոնց գե-
րեզմանի վերայ նրանց համար մահարձաններ են շինուած,
իսկ հայրենիքում՝ նրանց համար բրոնզեայ արձաններ
կանգնեցրած: Նրանց որդիքը ազատուել են հարկից և
պատուաւոր քաղաքացիութեան իրաւունքներով են օգ-
տուում: Իմ հրամանատարութեան տակ գտնուած բա-
նակից ոչ մէկը իբրեւ փախստական չէ կորել: Այժմ ես

կամենում էի ձեզնից նրանց՝ օրսնք չեն կարող այլ ևս զին-
ւորական ծառայութիւնը շարունակել՝ տուն վերադարձնել,
և ընդհանուրի նախանձի առարկայ անել նրանց: Բայց դուք
ամենեւէ էլ կամենում էք գնալ, — դնացէք: Վնացէք տուն
և ասացէք ձեր հայրենակիցներին, թէ դուք ձգեցիք ձեր
Աղէքսանդր թագաւորին նրա նուաճած օտար երկրացի-
ների մէջ: Ասացէք նրանց, որ նա յաղթեց պարսիկներին,
մեղացոյց, բախտըացոյց. նուաճեց Արախօզեան և Դրան-
դիանան. հասաւ մինչև Կասպին և Կաւկազը. անցաւ Օկան
ու Տանայիսը և Ինդոսի վերայով հասաւ մեծ ծովի ափին.
Հիւրոսի մեծ անապատով անցաւ, այդ բոլորից յետոյ,
երբ նա ձեզ Շօշ բերեց, այն ժամանակ դուք ձգեցիք
նորան: Դուք ձեր հայրենակիցներն ու ձեր աստուած-
ները ձեր այդ վարմունքը փառաւոր և լաւ կը գտնեն:
Հեռացէք աչքիցս»:

Աղէքսանդրը այս ասելով՝ շտապեց՝ դնաց իւր պա-
լատը: Նրան հետեւեցին միայն նրա ամենամօտիկ ընկեր-
ները: Զօրքը չէր իմանում ինչ ասի, ինչպէս վարուի: Ան-
ցաւ մի օր, երկու օր. Աղէքսանդրը պալատից չէր դուրս
գալիս և ոչ ոքի չէր ընդունում: Վերջապէս, երբորդ
առաւօտը լուր տարածուեց, թէ բանակի մէջ պարսիկ-
ներ, մեղացիք զօրապետներ են նշանակուած, իսկ պարս-
կական զնդերը փոխարինելու են մակեդոնական փալանգ-
ներին և հեծելազնդին: Զինուորները չը համբերեցին, դի-
մեցին գէպի պալատը, զէնքերը գետին գրին և խնդրե-
ցին, որ Աղէքսանդրը նրանց մօտ դուրս գայ, շնորհ անի
նրանց: Նա խղճաց նրանց վերայ և հաշտութիւնը նուի-
րագործուեց մի ուրախ խնջոյքով, ուր մակեդոնացիք
նստել էին պարսիկների կողքին և խմում միեւնոյն ըմ-
պանակներից, իսկ յունական և պարսկական քրմերը աս-
տուածների օրհնութիւնն էին կանչում բոլորի վերայ:
Այդպիսով, հին մակեդոնացոյց, իրանց ասածն անելու,
վերջին փորձն էլ անյաջող անցաւ: Աղէքսանդրը նորից
յաղթութիւն տարաւ: Տաս հազար մակեդոնացիներ և

յոյներ հայրենիք ուղարկուեցին, միանգամայն և իւրա-
քանչիւրին, բացի ոռնկից, որպէս պարզև, մի-մի արծա-
թեայ տաղանդ տրուեց: Կրատերին յանձնուեց այդ զին-
ւորներին Եւրոպա տանելը և Մակեդոնիայի Թրակիայի ու
Տիւրոսի փոխարքայի պաշտօնով՝ Անտիպատրոսին յաջօր-
դելը: Իսկ Անտիպատրոսը պէտք է նոր զօրքեր տեղափո-
խէր Ասիա: Հին զօրքերը նորերով փոխարինելը չէր կարող
չօժանդակել համամարդկային գաղափարների տարածման:

Օպիսից Աղէքսանդրն եկբատան ուղևորուեց, ուր նրա
Հեփեստիոն ընկերը հիւանդացաւ, մեռաւ և թաղուեց մի
այնպիսի սգով՝ ինչպէս Աքիլլէոսը հողին էր յանձնել
Պատրոկլէսին: Զմեռը նա զբաղուեց հարևան լեռնային
ցեղերը խաղաղեցնելով, իսկ 323 թուին գարնանը Բա-
բելոն մտաւ, թէև քաղաքի մօդերը նախագուշակել
էին, որ այդ քաղաքում նրան դժբաղդութիւն է հան-
դիպելու: Այնտեղ նրան դեսպանութիւններ էին սպա-
սում հեռաւոր ժողովուրդներից — Լիբիացիներից, Լու-
կանացիներից և Էտրուսներից — որոնք ծայրագոյն արեմըտ-
քում լսել էին նրա համաշխարհային կայսերութիւն հիմ-
նելու մասին: Նոյնպէս և շատ յունական քաղաքներ,
իրանց ներկայացուցիչների ձեռքով, նրան մեծարանք և
պարգևներ էին ուղարկել:

Աղէքսանդրը Բաբելոնում նուիրուեց եռանդուն գոր-
ծունէութեան՝ ռազմագիտութեան մէջ արմատական փո-
փոխութիւն մտցնելով, Բաբելոնի շուրջը գտնուող ճա-
հիճները չորացնելու ծրագիր կազմելով և դէպի Արաբիա
արշաւանքի պատրաստութիւն տեսնելով: Դեռ առաջուց
Հերակլիդին Վրկանք էր ուղարկել, հրամայելով նաւա-
տորմ պատրաստել և այժմեան Կասպից ծովը մանրա-
մասն կերպով ուսումնասիրել: Այդ վերջին ծրագիրը,
կարծես, վերանորոգում էր հիւսիսային սկիւթացոյց նուա-
ճելու և կայսերութեան հիւսիսային սահմաններն ապա-
հովելու իւր նախկին մտադրութիւնը:

Մայիսի վերջերում նաւատորմն ու բանակը պատ-

րաստ էին Արաբիա արշաւելու համար, բայց յունիսի 2-ին առաւօտեանը Աղէքսանդրը հիւանդացաւ։ Դրանից առաջ երկու գիշեր նա խնջոյքումն էր անցկացրել և, շատ ուշ վերադառնալով՝ նախընթաց երեկոյեանը իրան արդէն հիւանդ էր զգացել։ Չը կամենալով առաւօտեան զոհաբերութիւնը բաց թողնել՝ նա հրամայեց մահճակալով տանել իրան զոհարանի մօտ, և ամբողջ օրը նա պալատի մեծ դահլիճում պարկած անցկացրեց, բայց, այնուամենայնիւ, աւտոգներին ընդունում էր և կարգադրում՝ որ յունիսի 6-ին դուրս գայ, որովհետեւ ինքն էլ կամենում էր արշաւանքին ուղեկցել։ Երեկոյեան նաւակ նստած՝ գետի վերայով գնաց հիւսիսային ափում գտնուող արքայական պարտէզները և այնտեղ անցկացրեց գիշերը, նախապէս լողանալով։ Հետեւեալ օրը նա նորից լողացաւ, զոհ արեց և իւր ընկերներից մէկի հետ, մի քիչ վէգ խաղաց։ Ըստ երևութիւն, նա իրան աւելի լաւ էր զգում, բայց այդ միայն ինքնախաբէութիւն էր։ Նա բարեւոնեան ճահճային տենդ էր ստացել և այն՝ նոյն իսկ գիշերը։

Յունիսի 8-ին հիւանդութիւնը վատ կերպարանք ընդունեց։ Աղէքսանդրը երկու օր էր արդէն ինչ դադարել էր լողանալուց և զոհ մատուցանելուց։ Ընկերներին նա ճանաչում էր, բայց հետները խօսել չէր կարողանում։ Զօրապետները նրա ննջարանին կից դահլիճից դուրս չէին գալիս, իսկ զինուորները խմբուած էին պալատի շուրջ։ Թէև պահպանուել են նրա հիւանդութեան ընթացքի մասին ամենամանրամասն տեղեկութիւններ, բայց յայտնի չէ, թէ բժիշկներն ինչպէս էին նրան բժշկում։

Նա քանի գնում՝ աւելի և աւելի վատանում էր։ յունիսի 12-ին զինուորների մէջ լուր տարածուեց, որ նա մեռել է, և նրանք շրջապատեցին պալատը պահանջելով՝ որ ցոյց տան թագաւորին, կենդանի կամ մեռած։ Ոչ մի խրատ, ոչ մի աղերսանք չը կարողացան նրանց համոզել։ Նրանք ուժով խուժեցին պալատը և համոզուելով՝ որ Աղէքսանդրը գեռ կենդանի է, այնուամենայնիւ, պըն-

դեցին, որ նրան մի անգամ էլ տեսնեն։ Կռպիտ զինուորները լուռ, անմուռնչ և անշշուկ մէկը միւսի ետևից անցնում էին մեռնողի առաջով։ Այդ սրտաշարժ դնացքը տեսնելիս, Աղէքսանդրը գլուխը բարձրացրեց, պարզեց ձեռքն և, անխօս հայեացքով, հրաժեշտի ողջոյն տուեց իւր քաջ ընկերներին։

Հետեւեալ երեկոյեան, 323 թուին, իւր թագաւորութեան 13 թղ տարում Աղէքսանդրը մեռաւ 32 տարեկան 8 ամսական հասակում։ Նա ոչ կտակ և ոչ էլ ժառանգներ թողեց, բացի դեռ Բոկոնանայի արգանդում եղած որդուց։ Աղէքսանդրի կեանքի վերջին րոպէներում ընկերները նրա մահիճը շրջապատելով՝ աղեղսել էին, որ յայտնի թէ ումն է թողնում դահլիճ։ Նա հաղիւ լսելի ձայնով շնչացել էր. «ամենաարժանաւորին», Վիշտն ու յուսահատութիւնը տիրեցին Բաբելոնին և ամբողջ գոչքին։ Դադարեց համաշխարհային կայսերութեան կենսատու զարկերակը։ Վախճանեց թագաւորը, բայց ոչ դժ չը կարողացաւ գոչել. «կեցցէ թագաւորը»։ Նրա ամենամօտիկ աղգականը, Փիլիպպոսի կրտսեր որդին և Աղէքսանդրի խորթ եղբայրը, թուրամիտ Ալքիդէսն էր։ Սակայն կային շատ զօրապետներ, ազնուարիւն մարդիկ՝ քաջութեան և պետական իմաստութեան մէջ փորձուած։ Նրանցից ամեն մէկը համարձակ կերպով կարող էր կայսերութեան կառավարութեան ղեկը ձեռք առնել, եթէ բոլոր ընկերները ընդունէին նրա իշխանութիւնը։ Բայց դրա մասին խօսք անգամ չէր կարող լինել։ Հէնց տաւջին խորհրդում՝ նրանք ամենածայրահեղ կարծիքներ յայտնեցին։ Պաղոմէոսը առաջարկեց կայսերութիւնը բաժանել բոլոր զօրապետների մէջ, իսկ Մերիադը պահանջեց անյապաղ թագաւոր ճանաչել Հերակլէին կամ Ալքիդէսին։ Նա չէր կամենում Բոկոնանի մանկան ծնուելուն սպասել, սրովհետեւ նա ասիուհի էր, և բացի այդ, նա կոշոր էր դուռտ, ծնել։ Մերիադը հին մակեդոնական կուսակցութեան մունետիկը դարձաւ, որ կամենում էր անյապաղ թագաւոր ունենալ, և ան-

շուշտ մակեդոնացի: Բայց մեծամասնութիւնը Պերդիկի առաջարկութիւնն ընդունեց, որը, Հեփեստիոնի մահից յետոյ, զօրապետների մէջ ամենաազդեցիկն էր և արքայական նշանների ու պետական կնիքի պահողը: Նա առաջարկեց սպասել Բոկասնի մանկան ծնուելուն և, եթէ նա արու կը լինի՝ թագաւոր ճանաչել, իսկ մինչև այդ ժամանակ, խնամակալութիւն կազմել չորս անձինքներից՝ Պերդիկից, Արատերից, Լէսպատից և Անտիպատրոսից: Այդ որոշման համաձայնեց միայն ազնուապետական հեծելազունը, իսկ աւելի ժողովրդական հետեակը բազմիշխանութիւն հաստատուելուց վախենալով՝ Արքիդէսին Փիլիպպոս անունով թագաւոր ճանաչեց: Քիչ էր մնում զօրքի երկու մասի մէջ արիւնհեղութիւն ծագէր, բայց Պերդիկը նորից խաղաղարար հանդիսացաւ: Հեծելազունը Փիլիպպոս-Արքիդէսին թագաւոր ճանաչեց միայն ժամանակաւոր, և այն պայմանով՝ որ եթէ Բոկասնան արու ծնի, այն ժամանակ նա թագաւոր լինի, իսկ հետեակը համաձայնեց, որ ամենանշանաւոր զօրապետներն իրանց մէջ բաժանեն բոլոր սատրապութիւնները, իսկ խնամակալ լինի Պերդիկը:

Այդ բոլորից օրինաւոր գահաժառանգութեան սկզբունքը իւր ամեն նշանակութիւնը կորցրեց: Մի ամիս անցած Բոկասնան արու ծնեց, և նա թագաւոր հրատարակուեց՝ Աղէքսանդր անունով: Այդպիսով, կայսերութեան մէջ երկու թագաւոր կային՝ մէկը թուլամիտ, միւսը մանկահասակ: Երկուսն էլ Պերդիկի հսկողութեան տակ էին գտնուում, իսկ նրա անկումից ու մահից յետոյ, Անտիպատրոսի երբ մեռաւ այդ ծերունի, ազնիւ զօրապետն էլ, այն ժամանակ սկսուեցին ներքին կռիւները: Արքիդէսը և նրա կինը սպանուեցին Աղէքսանդրի մօր, Ոլիմպիայի հրամանով, որը ինքն էլ շուտով կորաւ, իսկ յետոյ Կասանդր զօրապետը հրամայեց սպանել Բոկասնային ու փոքրահասակ Աղէքսանդրին: Մինչ այս մինչ այն՝ մէջ բերուեց Բարդիսայի որդու, Հերակլէի իրաւունքը

գահի վերաբերութեամբ, բայց երկուսն էլ՝ մայր և որդի, բռնի մահուամբ վերջ տուին իրանց կեանքին: Այդպիսով, վերջացաւ Աղէքսանդրի ցեղը:

Բայց նրա ցեղի շարունակութեան մէջ չէր նրա ստեղծած կայսերութեան պահպանման յոյսը, նա չափազանց երիտասարդ մեռաւ. այլ ամբողջ ոյժը զօրքի մէջ էր ամփոփուած. ուստի կայսերութեան գոյութիւնը կարող էր ապահովուել միայն զօրապետներից մէկի կամ միւսի տիրապետութեամբ: Սկզբում կարծուում էր թէ, իշխելու է Պերդիկը, յետոյ Անդիգոնը և, վերջապէս, Սելևկիոսը, բայց դրանք բոլորն էլ միմեանց խօրտակեցին և 301 թուին Աղէքսանդրի կայսերութիւնը բաժանուեց 4 թագաւորութեան՝ Սելևկիացոյցը՝ Սիրիայում և Բաբելոնում, Պտղոմեանցը՝ Եգիպտոսում, Լիսիմաքինը՝ Թրակիայում և Փոքր Ասիայում, և Կասանդրինը՝ Մակեդոնիայում ու Յունաստանում: Լիսիմաքի թագաւորութիւնը 25 տարի յետոյ, Կելտերի հարուածների տակ անյայտացաւ. իսկ երեք թագաւորութիւնները պահպանուեցին մինչև որ հռոմէական լեգէոնները նորից միացրին համաշխարհային կայսերութիւնը:

Եթէ միայն արտաքին կազմակերպութեանը նայենք՝ այն ժամանակ Աղէքսանդրի կայսերութիւնը նրա հետ միասին չընկաւ: Նրա պատկերը դրոշմոււմ էր դրամների վերայ, իսկ նրա անունն ու յիշատակը յարգանքով էին յիշուում: Բայց նրա մահից 10 տարի յետոյ անյայտացաւ նրա կայսերութիւնը վերականգնելու ամեն յոյսը: Այդ տեսակէտից դատելով, Աղէքսանդրի դուրծը անյաջող պէտք էր համարել: Նա ոչնչացրեց այն, ինչ որ գոյութիւն ունէր մինչև ինք, իսկ ինքը չը ստեղծեց ոչ մի կայուն բան: Արևմտքի և արևելքի միացման նրա հոգածութիւնները չը ձեւակերպուեցին: Յունաստանը, Եգիպտոսն ու արևելքը շարունակեցին առանձնակի գոյութիւն ունենալ:

Բայց եթէ դատենք Աղէքսանդրի մասին բարձր պատմական տեսակէտով, այն ժամանակ չէ կարելի չը խոս-

[Faint, mirrored text from the reverse side of the page, likely bleed-through from a printed document. The text is illegible due to fading and orientation.]

